

Tobben met de was : een techniekgeschiedenis van het wassen in Nederland 1890-1968

Citation for published version (APA):

Dorst, van, C. J. M. (2007). *Tobben met de was : een techniekgeschiedenis van het wassen in Nederland 1890-1968*. [Dissertatie 1 (Onderzoek TU/e / Promotie TU/e), Industrial Engineering and Innovation Sciences]. Technische Universiteit Eindhoven. <https://doi.org/10.6100/IR627261>

DOI:

[10.6100/IR627261](https://doi.org/10.6100/IR627261)

Document status and date:

Gepubliceerd: 01/01/2007

Document Version:

Uitgevers PDF, ook bekend als Version of Record

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license above, please follow below link for the End User Agreement:

www.tue.nl/taverne

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

openaccess@tue.nl

providing details and we will investigate your claim.

Tobben met de was

Een techniekgeschiedenis van het wassen in Nederland 1890-1968

door

Carianne van Dorst

Dorst, Catharina J.M. van

Tobben met de was : een techniekgeschiedenis van het wassen in Nederland 1890-1968 / door Catharina Johanna Maria van Dorst. - Eindhoven : Technische Universiteit Eindhoven, 2007.

– Proefschrift. -

ISBN 978-90-386-1027-6

NUR 694

Trefwoorden: Vrouwengeschiedenis / Vrouwenarbeid / Techniekgeschiedenis / Huishoudtechnologie / Nederland

Foto omslag: Mevrouw H.L. Hiltrop met haar nieuwe wasmachine begin jaren dertig.

Familiearchief Hiltrop, Purmerend.

Drukwerk: PrintPartners Ipskamp, Enschede

©C. van Dorst, 2007

Niets in deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Tobben met de was
Een techniekgeschiedenis van het wassen in Nederland 1890-1968

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor aan de
Technische Universiteit Eindhoven, op gezag van de
Rector Magnificus, prof.dr.ir. C.J. van Duijn, voor een
commissie aangewezen door het College voor
Promoties in het openbaar te verdedigen
op donderdag 21 juni 2007 om 16.00 uur

door

Catharina Johanna Maria van Dorst

geboren te Breda

Dit proefschrift is goedgekeurd door de promotoren:

prof.dr. R. Oldenziel

en

prof.dr.ir. H.W. Lintsen

Voorwoord

Is het mogelijk om daarover een heel boek te schrijven?, reageren mensen vaak vol ongelooft, wanneer ik vertel waarmee ik bezig ben. Een boek over het wassen van kleren? Jazeker, en het is nog een geweldig onderwerp ook. Bezien door een vergrootglas verliest het dagelijks leven zijn banaliteit. Routinematige handelingen, zoals het sorteren van de was, worden uitdrukkingen van complexe sociale verhoudingen. Nu ik de revolutionaire veranderingen in de vorige eeuw heb gezien, hang ik nooit meer achteloos een wasje te drogen aan het droogrek in mijn serre. Ik hoop dat ik erin geslaagd ben mijn verwondering over de veranderingen in wasgewoonten door te laten klinken in mijn teksten. Het zou mooi zijn wanneer lezers zich door deze disseratie aangespoord voelen tot reflectie op de manier waarop zij hun was (door hun vrouw laten) doen.

Met veel plezier en soms met wat minder, heb ik de afgelopen jaren aan dit boek gewerkt. Dat hier nu een boek ligt dat ik mag verdedigen is natuurlijk niet alleen mijn verdienste. Graag bedank ik mijn promotoren Ruth Oldenziel en Harry Lintsen voor hun aandeel in de voltooiing van mijn disseratie. Ruth dank ik voor haar scherpe en duidelijke besprekingen van mijn teksten in diverse stadia van ontwikkeling en voor haar enthousiasme in het organiseren van discussiegroepen, lezingen en workshops met aansprekende wetenschappers. Ik heb geprofiteerd van haar gedrevenheid en haar kennis. Harry wisselde tijdens mijn promotietijd regelmatig van rol. Hij hield vanuit de achtergrond de voortgang in de gaten, voorzag hoofdstukken van commentaar, droeg heel concreet bij aan de structuur in teksten en werkte aanhoudend toe naar de afronding van het boek. Ik dank hem voor zijn inbreng, zijn rust en zijn vertrouwen. Ik dank hem ook voor de cruciale e-mail die hij me stuurde enkele weken voordat ik na een verblijf van twee jaar in Hong Kong terugkeerde naar Nederland. Hij vermeldde daarin de datum waarop het manuscript bij de kerncommissie zou moeten

zijn. Vanaf dat moment kon ik mij volledig concentreren op de afronding van de teksten die er lagen.

Tot 2000 werkte ik aan het Belle van Zuijlen Instituut van de Universiteit van Amsterdam. Veel dank ben ik verschuldigd aan mijn kamergenoten en directe collega's van de huishoud-onderzoeksgroep van het project Techniek in Nederland in de twintigste eeuw: Marja Berendsen, Irene Cieraad, Milena Veenis, Babette Sluijter en Hanne Drogendijk. Ik heb erg veel profijt gehad van onze onderlinge uitwisseling van kennis, materiaal en enthousiasme. Ook de betrokkenheid van Liesbeh Bervoets en Anneke van Otterloo bij deze onderzoeksgroep was zeer waardevol. Marja wil ik extra bedanken. Met haar bezocht ik archieven en bibliotheken. Onze eindeloze gesprekken waren niet allemaal even productief of relevant, maar altijd aangenaam. Ook het ingenieuze systeem met rode, groene, blauwe, gele en witte mappen van ons goed georganiseerde werkarchief, waarin we onze vondsten verwerkten, zal ik niet snel vergeten. Het heeft de vele verhuizingen helaas niet doorstaan. Raymond Hofman heeft mij in deze periode veel werk uit handen genomen. Ik dank hem voor zijn ondersteunende werkzaamheden.

Mijn dank gaat ook uit naar de overige promovendi van het Belle van Zuijlen Instituut: Amâde M'charek, Catherine Lord, Ellis Jonker, Monika Scholten, Sybille Lammes, Marion de Zanger en Yvette Kopijn. Zij waren inspirerende collegae, die ik bewonder om de gedrevenheid en betrokkenheid in hun onderzoek. Ook Barbara van Baalen wil ik in dit rijtje noemen. Zij functioneerde op het Instituut als rustpunt en klankbord.

Caroline Bouw dank ik voor het organiseren van het SISWO-netwerk Huishoudtechnologie. De lezingen en discussies van dit netwerk waren mijn eerste kennismaking met de veelzijdige en fascinerende onderwerpen over techniek in het huishouden. Ik dank Ellen Kole en Christien Brouwer voor onze samenwerking in de redactie van de Nieuwsbrief van de Vereniging voor Gender en Technologie, waar ik met veel plezier bijdragen aan leverde.

Zonder Johan Schot was mijn proefschrift er nooit gekomen. Samen met Harry Lintsen bezorgde hij mij, Marja Berendsen en Babette Sluijter een plek aan de TU Eindhoven. Daar konden we in een bijzonder prettige onderzoeksomgeving ons werk voortzetten. Mijn dank aan Johan is dus groot. Met de nieuwe werkplek kwamen nieuwe collega's. Met name wil ik noemen Frank Veraart, Giel van Hooff, Hans

Buiter, Judith Schueler, Kees Boersma, Eric Berkers, Frederiek van der Kaaden, Peter van Overbeeke, Peter Staal, Rob Raven, Arjen van Rooij en Hanna Wolf. Hen dank ik voor de inspirerende donderdagmiddagbijeenkomsten en aangename lunchgesprekken. Giel, Frank, en Hans dank ik bovendien voor de artikelen, boeken, artikelen en archiefstukken die zij mij toeschoven. Waar ik ook zat, in Amsterdam, Eindhoven of Hong Kong, Marjet Dekkers was een altijd bereikbaar aanspreekpunt. Ik dank haar daarvoor hartelijk.

Ik dank dhr. van Achteren, dhr. Den Besten en mevr. Boon-Schenk voor hun enthousiaste verhalen bij de voorwerpen uit hun bijzondere verzamelingen van was- en strijktechnieken.

Speciale dank gaat uit naar Judith Metz. Wij leerden elkaar kennen op het Belle van Zuijlen Instituut. Judith heeft de goede en minder goede fases in mijn promotietraject meegemaakt en stond altijd klaar met een opbeurend gesprek of berichtje via e-mail of post. Ook voorzag ze mijn hoofdstukken van constructief commentaar. Haar voortvarende promotie in september 2006 vroeg om navolging. Ik dank haar voor haar vriendschap en voor alle tijd die ze aan mijn dissertatie heeft besteed.

In de eindfase nam Robert Loeber een belangrijke taak op zich. Hij controleerde in rap tempo het hele manuscript op spel- en taalfouten. Ik dank hem voor zijn uitleg en consistentie in verbeteringen. Sommige fouten zal ik nooit meer maken. Many thanks to Janet Walker for editing the summary and for keeping me informed on life in Hong Kong.

Tot slot dank ik mijn prachtige gezin: John, Sofie en Marijke. Mijn werk heeft me nooit van hen weg kunnen houden, maar ik ben blij dat ik nu meer tijd krijg om samen met hen op stap te gaan.

Amsterdam, 1 mei 2007

Inhoud

1 Techniekgeschiedenis van de gezinswas	11
1.0 Huishoudelijke arbeid en techniek	11
1.1 Vrouwen en techniek	12
1.2 Contextualistische techniekgeschiedenis	15
1.3 Huishoudtechnologie	18
1.4 Bronnen	23
1.5 Opzet van het proefschrift	24
2 Alle was de deur uit (1890-1939)	25
2.0 Inleiding	25
2.1 Rijke vrouwen laten voor zich wassen	27
2.1.1 Eenvoudige wasvrouwen	29
2.1.2 Commerciële wasserijen	32
2.1.3 De schone belofte van wasserijen	35
2.2 Vrouwenbeweging op de bres voor uitbesteding van de was	37
2.2.1 De feministische en socialistische strijd	38
2.2.2 Arbeidersvrouwen wassen zelf	45
2.3 Commerciële wasserijen voor de middenklasse	48
2.3.1 Wastecnologie in het Maandblad	49
2.3.2 De huisvrouwenvereniging als bemiddelaar	52
2.3.3 De was wetenschappelijk behandeld	55
2.4 Professioneel wassen. De tweezijdige benadering van huishoudleraresen	58
2.4.1 Het huishouden, een vak	58
2.4.2 Vakbekwaam wassen	61
2.4.3 Inzet op twee sporen	65
2.5 Conclusie	67
3 Een kind kan de was doen?	
De moeizame acceptatie van de huishoudwasmachine (1900-1939)	71
3.0 Inleiding	71
3.1 Prijs	74
3.2 Het ‘gemak’ van de wasmachine	78
3.3 Alternatieven voor de wasmachine	81
3.4 Wasmachine en klasse	85
3.4.1 De gebruiksters van wasmachines	86
3.4.2 De waarde van vrouwenarbeid	90
3.4.3 Geen statussymbool	91
3.5 Intermediaire actoren en de wasmachine	91
3.5.1 De wasmachine in het ‘rationele huishouden’	92
3.5.2 De propaganda van energiebedrijven	94
3.6 Conclusie	98

4 ‘Ik poedel maar wat’.	
Hoe huisvrouwen en wasserijen omgingen met schaarste in de Tweede Wereldoorlog (1940-1945)	101
4.0 Inleiding	101
4.1 Schaarste aan brandstof, zeep, kleding en dienstboden	102
4.1.1 De schaarste in de dagelijkse huishoudelijke praktijk	103
4.1.2 Het voordeel van de wasman	109
4.2 De droom van de wasserij-industrie	111
4.2.1 Een nieuw wasprocédé	112
4.2.2 Zeeploos wassen in huis	116
4.3 Voorlichting en advies van vrouwenorganisaties	117
4.3.1 Vrouwenorganisaties heffen zich op	117
4.3.2 Centralisering van huishoudelijke voorlichting	118
4.3.3 Advies voor het wassen thuis	119
4.4 Dan maar ploeteren	120
4.5 Discontinuïteit	123
5 Iedere vrouw een wasvrouw.	
De doorbraak van de wasmachine (1945-1968)	125
5.0 Inleiding	125
5.1 Wasdag in de praktijk	127
5.2 Wasdag op de agenda	133
5.3 Uitbesteden versus zelf wassen	137
5.3.1 Het slechte imago van de wasserijen	138
5.3.2 De prijs van arbeid	140
5.4 Nivellering van de waspraktijken	147
5.5 Huisvrouw als ideologie	150
5.5.1 Huisvrouwenideaal en wasserijgebruik	151
5.5.2 De glimmende schijn van vrije tijd	156
5.6 Conclusie	159
6 De (on)misbare wasautomaat	161
6.0 Inleiding	161
6.1 Geen vanzelfsprekendheid	161
6.2 Maatschappelijke en culturele inbedding	164
6.3 Vrouwen als handelende actoren	167
6.4 Geef de wasserij een kans	168
Geraadpleegde bronnen	173
Literatuur	175
Summary	185

Hoofdstuk 1

Techniekgeschiedenis van de gezinswas

1.0 Huishoudelijke arbeid en techniek

‘Was de vorige eeuw het tijdperk van de dienstbode, de twintigste eeuw werd de eeuw van de huisvrouw’, concludeerde historica Jannie Poelstra treffend in haar studie naar de relatie tussen dienstboden en hun vrouwelijke werkgevers in Nederland.¹ Poelstra typeert met deze ene zin krachtig de drastische verandering op het gebied van de huishoudelijke arbeid van gehuwde vrouwen in de vorige eeuw. Welgestelde vrouwen en vrouwen uit de hogere middenklasse gaven in de negentiende eeuw voornamelijk leiding aan huishoudelijk werk. In de loop van de twintigste eeuw namen ze steeds vaker zelf de uitvoering van de taken op zich. Gehuwde vrouwen uit de lagere klassen zetten hun arbeid daarentegen steeds exclusiever in voor het huishoudelijk werk binnen hun eigen gezinnen.²

In dezelfde tijd dat deze verschuiving plaatsvond, ontwikkelde zich een ware technologische revolutie in het huishouden. Woningen werden aangesloten op water-, gas- en elektriciteitsnetwerken. Een instroom van nieuwe huishoudelijke apparaten volgde. Elektrisch licht, elektrische strijkijzers, gasfornuizen, elektrische en gaskachels, stofzuigers, wasmachines, koelkasten en keukenapparaten kregen allemaal een plekje in onze huizen.³ De meeste van deze apparaten beschouwen we inmiddels als onmisbaar en hun aanwezigheid vanzelfsprekend. De aanschaf ervan lijkt een logisch gevolg van de voortschrijdende technologische ontwikkeling. Maar is de aanwezigheid van die apparaten wel zo vanzelfsprekend? Waarom zijn sommige

¹ J. Poelstra, *Luiden van een andere beweging. Huishoudelijke arbeid in Nederland 1840-1920* (Amsterdam 1996) 8.

² Poelstra, *Luiden van een andere beweging*, 8.

³ R. Oldenziel en C. Bouw eds, *Schoon genoeg. Huisvrouwen en huishoudtechnologie 1898-1998* (Nijmegen 1998); R. Oldenziel, ‘Huishouden’ in J.W. Schot e.a., *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw IV* (Zutphen 2001) 11-151; H. Pott-Buter en K. Tijdens eds, *Vrouwen. Leven en werk in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1998).

apparaten zo'n doorslaand succes geworden en waarom andere niet? En wat is de relatie tussen de opkomst van huishoudtechnologie en de revolutionaire verandering in de uitvoering van huishoudelijke arbeid?

Dit boek gaat op zoek naar een antwoord op deze vragen aan de hand van de geschiedenis van het wassen van de gezinswas. Als de revolutie in de uitvoering van huishoudelijke arbeid ergens zichtbaar is, dan is het wel in het reinigen van de gezinswas. Wassen behoorde tot een van de zwaarste huishoudelijke taken. Het veranderde in de afgelopen honderd jaar van onacceptabele arbeid voor vrouwen uit de hogere klassen, in een huishoudelijke taak waaraan huisvrouwen uit alle lagen van de bevolking eer konden behalen. Net als andere arbeidsintensieve en tijdrovende huishoudelijke taken als het bakken van brood en het maken van kleding, besteedden welgestelde vrouwen het wassen uit aan de markt. Vrouwen uit de lagere klassen namen de gewoonte om deze taken uit te besteden over, met uitzondering van het wassen. Dat deden zij thuis. Sterker nog, het wassen is de enige huishoudelijke taak die welgestelde vrouwen weer terug in huis namen, noteerden ook Amerikaanse, Britse en Duitse historici.⁴ In de huidige tijd lijkt geen apparaat meer vanzelfsprekend dan de volautomatische wasmachine. Toch beschikten de meeste Nederlandse huishoudens niet eerder dan in de jaren zeventig over zo'n wasautomaat. Tot de jaren zestig bestonden er zelfs kansrijke alternatieven, zoals uitbesteding van de was aan wasserijen, of het wassen buitenshuis in washuizen of wasserettes. Was het succes van de wasmachine dan wel zo vanzelfsprekend? Waaraan dankte het apparaat eigenlijk zijn succes? En wat is de relatie tussen de acceptatie van de wasmachine en de revolutionaire verandering in de uitvoering van huishoudelijke arbeid?

1.1 Vrouwen en techniek

Dit onderzoek heeft een zeer alledaags en een schijnbaar onbenullig onderwerp, maar heeft een ambitieus doel. Het beoogt te overtuigen dat vrouwen, als gebruikers en zoals later zal worden uitgelegd, als intermediaire actoren op het middenveld tussen productie en consumptie, deel uitmaken van techniekontwikkeling. Vrouwen figureerden in de geschiedenis van de techniek, die toch veelal een geschiedenis was van innovatie en techniek in mannelijke domeinen, voornamelijk als passieve

⁴ R. Schwartz Cowan, *More work for mother. The ironies of household technology from the open hearth to the microwave* (New York 1983); P.E. Malcomson, *English laundresses. A social history*

gebruikers en niet als handelende actoren.⁵ Zelfs techniekhistorica Ruth Schwartz Cowan, die al in 1976 het minder technisch geachte domein van de huishoudelijke arbeid op de kaart van de techniekgeschiedenis wist te zetten, hield enige tijd vast aan het beeld van vrouwen als consument. Cowan verwierf faam met de uitwerking van haar ideeën in het standaardwerk *More work for mother*. Hierin gaf de historica vrouwen weliswaar een prominente plaats, maar schreef meer over de gevolgen van technologie voor vrouwen, dan de manier waarop vrouwen technologie benutten of vorm gaven. Zo betoogde ze dat door de introductie van nieuwe technologie steeds meer taken op de schouders kwamen te rusten van de moeder van een gezin. Niet alleen namen moeders taken op zich die voordien hun man of kinderen uitvoerden, ook stelden zij steeds hogere eisen aan zichzelf.⁶ In enkele artikelen van Cowan lijken producenten zelfs te bepalen wat huishoudens consumeren.⁷

Toch was het Cowan die een paar jaar later een lans brak voor een nieuwe, inspirerende benadering, die vrouwen uit deze passieve rol zou tillen. In 1987 publiceerde ze in het baanbrekende boek van Bijker, Hughes en Pinch⁸ haar hoofdstuk *The consumption junction: a proposal for research strategies in the sociology of technology*. Hierin pleitte ze voor een netwerkbenadering voor bestudering van techniekgeschiedenis, die de onderhandelingen tussen actoren analyseert. In tegenstelling tot de actor-netwerkbenadering, waarin een onderzoeker vanuit ieder knooppunt het netwerk uiteen kan rafelen en zelf geen positie inneemt, koos Cowan

1850-1930 (Urbana 1986); B. Orland, *Wäsche waschen. Technik- und Socialgeschichte der häuslichen Wäschepflege* (Reinbek bei Hamburg 1991).

⁵ Voor een goed overzicht van de onderwerpen in de historiografie van techniekgeschiedenis zie J. Staudenmaier, 'Rationality, agency, contingency: recent trends in the history of technology', *Reviews in American History* 30, no. 1 (maart 2002) 168-181. De afgelopen twintig jaar hebben feministische onderzoekers de eenzijdige benadering van techniekontwikkeling bekritiseerd. Zij initieerden onderzoek naar de relatie tussen gender en technologie en de wederkerige relatie tussen techniekontwikkeling en samenleving. Voor heldere overzichten van thema's en benaderingen zie J.A. McGaw, 'Women and the history of american technology', *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 7, no. 4 (1982) 798-828; J. Wajcman, *Feminism confronts technology* (Cambridge 1991) en N.E. Lerman e.a., 'The shoulders we stand on and the view from here. Historiography and directions for research', *Technology and Culture* 38, no. 1 (1997) 9-30.

⁶ Cowan, *More work for mother*. Dit boek is een uitwerking van de gedachte die ze reeds in 1974 opperde in Cowan, 'A case study of technological and social change. The washing machine and the working wife' in M. Harsman en L.W. Banner, *Clio's consciousness raised. New perspectives on the history of women* (New York 1974).

⁷ Cowan, 'Two washes in the morning and a bridge party at night. The American housewife between the wars', *Women's Studies* 3, no. 2 (1976) 147-172; Cowan, 'How the refrigerator got its hum' en 'The industrial revolution in the home' beide in D. Mackenzie en J. Wajcman, *The social shaping of technology. How the refrigerator got its hum* (Milton Keynes 1985).

⁸ W. E. Bijker e.a., *The social construction of technological systems. New directions in the sociology and history of technology* (Cambridge Mass. 1987).

voor een vast gezichtspunt.⁹ Ze plaatste gebruikers in het centrum van het netwerk en beschreef dit netwerk vanuit het perspectief van gebruikers. De tijd en plaats waar gebruikers keuzes maken tussen elkaar beconcurrerende technologieën noemde ze de *consumption junction*. Via de onderhandelingen op dit consumentenknooppunt achterhaalde ze de elementen die belangrijk en beslissend waren bij de keuze van gebruikers voor een bepaalde technologie.¹⁰ Cowan's publicatie gaf een sterke impuls aan onderzoek naar het krachtenveld tussen productie en consumptie, waarbinnen gebruikers hun beslisstrategieën ontwikkelden.¹¹ Het attendeerde historici op het werk van organisaties en personen op het middenveld tussen productie en consumptie, zoals woordvoerders van gebruikers, belangenbehartigers, deskundigen, voorlichters en adviseurs. Omdat gebruikers essentieel zijn voor succes van technologische artefacten, kunnen juist gebruikers de sleutel zijn om succes en falen ervan historisch te begrijpen, ook als die gebruikers vrouwen zijn.

Dit onderzoek focust op gebruikers en hun beslisstrategieën en de interacties op het middenveld. Zorgt deze focus voor een andere kijk op de ontwikkeling en acceptatie van wastechnologie? Zijn vrouwen inderdaad handelende actoren die vormgeven aan techniekontwikkeling?

De gebruikers en intermediaire actoren over wie dit boek gaat, zijn voornamelijk vrouwen.¹² Studies die spreken in termen van 'de huisvrouw', 'de vrouw', of

⁹ Belangrijke representant van de actor-netwerkteorie, de Franse antropoloog Bruno Latour, onderzocht hoe feiten verspreid raakten. Hij maakte geen onderscheid tussen wetenschappelijk feiten, technologische feiten of artefacten. Latour betoogde dat feiten tot stand komen in een uitwisseling tussen tal van actoren. Feitenbouwers bereiken hun doelstellingen door anderen te overtuigen. Een feit is een feit, wanneer er voldoende overeenstemming is onder actoren. B. Latour, *Science in action* (Cambridge Mass. 1987)

¹⁰ Cowan, 'The consumption junction. A proposal for research strategies in the sociology of technology' in Bijker e.a., *The social construction of technological systems* (Cambridge Mass. 1987) 261-280.

¹¹ Zie bijvoorbeeld Oldenziel, 'Huishouden'; L. Bervoets, 'Bouw' in Schot e.a., *Techniek in Nederland VI* (Zutphen 2003) 111-243; G.P.J. Verbong, 'Energie' in Schot e.a., *Techniek in Nederland II* (Zutphen 2000) 113-267; C. Cockburn en S. Ormrod, *Gender and technology in the making* (Londen 1993); R. Horowitz en A. Mohun, *His and hers. Gender, consumption and technology* (Charlottesville 1998); P. van Overbeeke, 'Koken op gas of elektriciteit. Een strijd om de huisvrouw' in Oldenziel en Bouw eds, *Schoon genoeg* 127-158; M. Berendsen en A. van Otterloo, 'Het 'gezinslaboratorium'. De betwiste keuken en de wording van de moderne huisvrouw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 18, no. 3 (2002) 301-322; S. Stage en V.B. Vincenti eds, *Rethinking home economics. Women and the history of a profession* (Ithaca 1997); M. Heßler, *Mrs. Modern woman. Zur Sozial- und Kulturgeschichte der Haushaltstechnisierung* (Frankfurt 2001).

¹² Nog steeds is wassen vrouwenwerk. Regelmatig verschijnen er verslagen van onderzoeken in kranten en tijdschriften waaruit blijkt dat wassen een huishoudelijke taak is die binnen man-vrouw relaties nog steeds tot de verantwoordelijkheid van vrouwen toebehoort. Een verklaring hiervoor ligt buiten de strekking van dit proefschrift. Voor een aanzet tot verklaring vanuit antropologisch perspectief zie A.

‘vrouwen’ gaan voorbij aan de verscheidenheid die deze termen verhullen en missen daardoor gelaagdheid in hun analyse. Vrouwen zijn niet alleen maar vrouwen of huisvrouw, maar ook geschoold of ongeschoold, arm of rijk, buitenshuis werkend tegen een inkomen of zonder inkomen thuis, alleenstaand of met gezin, wonend in de stad of op het platteland. Er zijn onnoembaar veel gebieden waarop vrouwen zich van elkaar onderscheiden. Om vrouwen neer te kunnen zetten als handelende actoren is het nodig de eenvormigheid van de categorie ‘vrouwen’ te doorbreken.

Dit boek is een onderzoek naar huishoudelijke arbeid. Sociologen koppelen betaalde arbeid aan de sociaal-economische positie van de persoon die arbeid levert. Zou in het huishouden, net als elders, geleverde arbeid gelieerd zijn aan de sociaal-economische positie van de vrouw die de arbeid levert? In dit boek komen vrouwen uit de arbeidersklasse voor, vrouwen uit de hogere- en lagere middenklasse, maar ook welgestelde vrouwen, boerinnen en middenstandsvrouwen. Deze begrippen dienen als ruwe indicatoren voor de bepaling van de sociaal-economische positie van deze vrouwen in de maatschappij. Waar mogelijk worden vrouwen duidelijker gepositioneerd naar sociale, politieke, geografische of culturele achtergrond. Wat is de relatie tussen de sociaal-economische achtergrond van een vrouw en de keuzes die zij maakt tussen verschillende waspraktijken?

1.2 Contextualistische techniekgeschiedenis

De gangbare verklaring voor het succes van de wasmachine en het ontstaan van de huidige wasgewoonten is deterministisch van aard. Huishoudens zouden massaal overgegaan zijn tot aanschaf van een wasmachine op het moment dat het apparaat goedkoper werd en technisch voldoende verbeterd.¹³ De acceptatie van de wasmachine zou vervolgens uitbesteding van de was overbodig hebben gemaakt.¹⁴ Met andere woorden, onze huidige wasgewoonten zijn een logisch gevolg van

van Herk, ‘Invisable Laundry’, *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 27 (2002) 893-900. Het is overigens niet bekend of wassen altijd al vrouwenarbeid is geweest. Onderzoek naar een ander ‘typisch vrouwenberoep’, het spinnen van garen, wijst uit dat de toedeling van arbeid aan een bepaalde sexe minder statisch is dan vaak gedacht. Zie E. van Neederveen Meerkerk, ‘Het beeld bezien. Spinsters op de vroegmoderne arbeidsmarkt’, *Historica* 26 no. 2 (2003) 19-21.

¹³ J.C. van Ours, *Gezinsconsumptie in Nederland 1951-1980* (Meppel 1986) en H.K. Makkink, *Drijvende en sturende krachten achter de ontwikkeling van consumentenartefacten. Structureren en modelvorming aan de hand van de ontwikkeling van elektrische huishoudelijke apparaten* (Vorden 2003).

¹⁴ Zie K. Kersten en A. van Duijn, *Er wasch eens...* (Tilburg 1983); R. Laermans en C. Meulders, ‘The domestication of laundering’ in I. Cieraad, *At home. An anthropology of domestic space* (Syracuse NY 1999) 118-129 en Orland, *Wäsche waschen*.

technologische vooruitgang. Deze verklaring past binnen de traditie van een internalistische techniekgeschiedenis, die zich vooral richtte op het materiële van technologie en op de uitvinders en producenten, die schijnbaar zonder interactie met de wereld waarin zij opereerden burgers voorzagen van de wonderen van de techniek.¹⁵ Dit onderzoek pleit voor een bredere kijk op technologie en neemt vanuit een contextualistische benadering de gangbare verklaringen onder de loep.

Een contextualistische benadering van techniekgeschiedenis beschrijft en analyseert technische ontwikkelingen geïntegreerd in een bredere maatschappijgeschiedenis. Contextualisten onderzoeken geschiedenis vanuit een analyse van relevante actoren en hun interacties. Zij gaan ervan uit dat technologie sociaal geconstrueerd wordt binnen netwerken van actoren en plaatsen de onderhandelingen tussen deze actoren tegen de achtergrond van bredere structuren en lange-termijnontwikkelingen.¹⁶ Vaak gaat het niet alleen om concrete technische artefacten, maar juist ook om vervlechting van verschillende technieken en om de ontwikkeling van grote technische systemen voor bijvoorbeeld energie, transport, communicatie en waterbeheer. Contextualistisch onderzoek kan gericht zijn op innovatie, productie, acceptatie of gebruik van een artefact, maar steeds is er aandacht voor de maatschappelijke inbedding ervan.¹⁷

Maatschappelijke inbedding is een onderdeel van de acceptatie van een technologie. Niet alleen moeten producenten voor hun apparaten een afzetmarkt vinden, maar ook moeten hun apparaten gebruikt kunnen worden. Zonder bijvoorbeeld een

¹⁵ Voor een historiografie van techniekgeschiedenis zie Staudenmaier, 'Rationality, agency, contingency'; J. Staudenmaier, *Technology's storytellers. Reweaving the human fabric* (Cambridge MA 1985); H.W. Lintsen en E. Homburg, 'Techniekgeschiedenis in Nederland' in H.W. Lintsen e.a., *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890 deel VI* (Zutphen 1995) 255-266; R. Fox ed., *Technological change. Methods and themes in the history of technology* (Londen 1997); D. Edgerton, 'From innovation to use. Ten eclectic theses on the historiography of technology', *History and Technology* 16 (1999) 111-136 en Lerman e.a., 'The shoulders we stand on'.

¹⁶ Zij haken hiermee aan bij theorieën die sociale wetenschappers vanaf het begin van de jaren tachtig ontwikkelden als kritiek op een deterministische benadering van technologie. Geïnspireerd door ontwikkelingen in de wetenschapsgeschiedenis, formuleerden zij de gedachte dat niet alleen wetenschappelijke kennis, maar ook technologie sociaal geconstrueerd zou zijn. Zij gaven vorm aan een nieuwe benadering van technologie, waarin zij niet een technologisch artefact centraal stelden, maar de betekenisgeving aan een artefact door relevante groepen. Zij volgden relevante groepen, analyseerden de betekenissen die deze groepen gaven aan een technologie en brachten het verloop van de interacties tussen de groepen in beeld. Zie het baanbrekende boek Bijker e.a., *The social construction of technological systems* en het in de sociale wetenschappen invloedrijke boek Latour, *Science in action*.

¹⁷ De boekenreeks *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw* (1998-2003) toont de variëteit in contextualistisch techniekonderzoek. In de diverse delen domineert soms de innovatie, soms de productie en soms de maatschappelijke inbedding. Zie respectievelijk bijvoorbeeld: A. van Otterloo, 'Voeding' in Schot e.a., *Techniek in Nederland III* (Zutphen 2000) 235-374; M. Davids, 'Industriële

elektriciteitsvoorziening is een elektrische wasmachine lastig te gebruiken. Daarnaast moeten de nieuwe technische mogelijkheden in de vorm van apparaten ook aanslaan bij de gebruikers en een behoefte creëren voor continuering van het gebruik, of het nu gaat om gemak, plezier of zoiets als praktisch nut. Het ontstaan van die gebruiksbehoeften wordt ook wel aangeduid als culturele inbedding.¹⁸

Maatschappelijke en culturele inbedding zijn geen vaststaande feiten, of vastliggende trajecten, maar grillige moeilijk te voorspellen processen, voortgebracht door actoren in interactie met technologie, een bredere maatschappijgeschiedenis en met elkaar. De processen werden complexer in de 20ste eeuw, toen productie en consumptie steeds verder uit elkaar kwamen te liggen. In deze periode kwam een omvangrijk middenveld tot ontwikkeling, waar intermediaire actoren onderhandelden over vragen als wie de gebruiker zou kunnen zijn en welke eisen die zou kunnen stellen en welke maatschappelijke randvoorwaarden nodig zouden zijn om het betreffende product acceptabel te maken. Anneke van Otterloo verrichtte pionierswerk op dit gebied, toen zij huishoudleressen presenteerde als intermediairen tussen productie en consumptie, die vorm gaven aan verandering van eetgewoonten in Nederland.¹⁹ Een aansprekend voorbeeld van de werking van dit middenveld is de acceptatie van de radio in de jaren dertig. De radio dankte zijn populariteit aan de inzet van radioamateurs en de aangename amusementsprogramma's van radioomroepverenigingen. Zonder de producties van deze intermediairen zou er op de radio weinig te beleven zijn.²⁰ Zij bereidden als het ware de acceptatie van de radio voor en creëerden een toepassing en betekenis voor het nieuwe apparaat.

productie' in Schot e.a., *Techniek in Nederland VI* (Zutphen 2003) 247-382; J.W. Schot, 'Transport' in Schot e.a. *Techniek in Nederland V* (Zutphen 2002) 13-149.

¹⁸ J.W. Schot e.a., 'Techniek en modernisering' in Schot e.a., *Techniek in Nederland VII* (Zutphen 2003) 13-39; I. Cieraad, 'Tussen sensatie en restrictie: het ontstaan van de technische consumptiecultuur' in Schot e.a., *Techniek in Nederland VII* (Zutphen 2003) 285-308.

¹⁹ A. van Otterloo, 'Voedzaam, smakelijk en gezond. Kookleressen en pogingen tot verbetering van eetgewoonten tussen 1880 en 1940', *Sociologisch tijdschrift* 12, no. 3 (1985) 495-542 en A. van Otterloo, *Eten en eetlust in Nederland 1840-1990. Een historisch-sociologische studie* (Amsterdam 1990).

²⁰ O. de Wit e.a., 'Ausgehandelter Konsum'. Die Verbreitung der moderne Küche, des kofferradios und des Snack Food in den Niederlanden', *Technikgeschichte* 68, no. 2 (2001) 133-155. Voor andere studies naar het middenveld tussen productie en consumptie in Nederland zie: K. Bijsterveld en W. Bijker, 'De vrees om louter verstandelijk te zijn. Vrouwen, woningbouw en het functionalisme in de architectuur', *Kennis en Methode. Tijdschrift voor empirische filosofie* 21, no. 4 (1997) 308-334; Van Overbeeke, 'Koken op gas of elektriciteit'; L. Bervoets, 'Maatschappelijke transformaties in bouwen en wonen. Ingangen voor onderzoek naar de interacties tussen ontwerpers en gebruikers', *Tijdschrift voor Genderstudies* 1, no. 3 (1998) 22-30; P. van Overbeeke, *Kachels, geisers en fornuizen. Keuzeprocessen en energieverbruik in Nederlandse huishoudens 1920-1975* (Hilversum 2001); Oldenziel, 'Huishouden'; Berendsen en Otterloo, 'Het 'gezinslaboratorium''; L. Bervoets en R. Oldenziel, 'Vrouwenorganisaties als producenten van consumptie en burgerschap 1880-1980',

Intermediaire actoren op het middenveld geven vorm aan maatschappelijke en culturele inbedding van technologie. Dit onderzoek brengt deze complexe processen in beeld aan de hand van een analyse van de handelingen en discussies van de intermediairen op het gebied van het wassen. Wie waren deze intermediairen? Waarover en voor wie onderhandelden zij? Wat was hun bijdrage aan de acceptatie van nieuwe wastechnologie? Met andere woorden, hoe gaven zij vorm aan de maatschappelijke en culturele inbedding van wastechnologie?

1.3 Huishoudtechnologie

Er is bijzonder weinig geschreven over de geschiedenis van huishoudelijke arbeid of huishoudtechnologie in Nederland. Al in 1975 pleitte Selma Leydesdorff, aangespoord door internationale discussies, voor onderzoek in Nederland naar de geschiedenis van huishoudelijke arbeid. Toch kon antropologe Myriam Daru bijna twintig jaar later niet anders dan haar historiografische verkenning van de geschiedenis van huishoudelijke arbeid voornamelijk baseren op buitenlandse literatuur. Daru wijst er terecht op, dat de geschiedenis van huishoudelijke arbeid beter vertegenwoordigd is in musea en in tentoonstellingen, dan in wetenschappelijke literatuur.²¹ Toch verschenen er zo nu en dan studies naar huishoudelijke arbeid in Nederland, veelal in de vorm van scripties, artikelen, of verstoep in boekhoofdstukken. De aandacht in deze studies ging hoofdzakelijk uit naar vermaatschappelijking van huishoudelijke taken, zoals collectivisering van wassen, koken en opvoeden, en naar de rationalisering van huishoudelijke arbeid.²² Deze

Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis 28, no. 3 (2002) 273-300; Schot, 'Transport'; Bervoets, 'Bouw'; C. van Dorst, 'De wasserij voor iedereen', *Historica* 26, no. 3 (2003) 15-17. Voor een goed overzicht van internationale literatuur zie Lerman e.a., 'The shoulders we stand on' en V. de Grazia, *The sex of things. Gender and consumption in historical perspective* (Berkeley 1996).

²¹ S. Leydesdorff, 'Kanttekeningen bij de geschiedenis van de huisvrouw, poging tot theorievorming van de geschiedenis van de Nederlandse vrouw', *Te elfder ure* 22, no. 20 (1975) 705-722; M. Daru en H. Lakmaker, 'Een verborgen eiland. Een historiografische verkenning van de geschiedenis van Huishoudelijke arbeid', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 19, no. 4 (1993) 381-431.

²² Zie bijvoorbeeld L. Hagoort en M. Spijkerman, *De mechanisering van het huishouden* (ongepubliceerde doctoraalscriptie, Universiteit Utrecht 1977); U. Jansz, 'Gemeentelijk koken en wassen in Amsterdam 1915-1939', *Sociologisch Tijdschrift* 7, no. 4 (1980) 501-523; G. Arons e.a., *Kollektivering van huishoudelijke arbeid* (Amsterdam 1980); M. Morée en M. Schwegman, *Vrouwenarbeid in Nederland 1870-1940* (Rijswijk 1981); L. Bervoets, *Telt zij wel of telt zij niet. Een onderzoek naar de beweging voor de rationalisatie van huishoudelijke arbeid in de jaren twintig* (Amsterdam 1982); A. de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940. Een historisch-sociologische studie* (Meppel 1984); F.M. Hartveld, *Moderne zakelijkheid. Efficiency in wonen en werken in Nederland, 1918-1940* (Amsterdam 1994); S. Komossa en S. de Jong, *Van saamhorig ploeteren naar opgesloten koesteren. Gemeenschappelijke voorzieningen en woningbouwverenigingen 1902-1939* (ongepubliceerd ontwerponderzoek, TU Delft 1982).

publicaties komen voort uit het gedachtengoed van de feministische beweging die eind jaren zestig schopte tegen het ideaal huisvrouw-moeder en de arbeidsverdeling van huishoudelijke taken naar sekse aan de orde stelden. Ze maakten het beroep huisvrouw tot tegenpool van het ideaal van de werkende vrouw.²³ Hiermee kwam opnieuw aandacht voor huishoudelijke arbeid en indirect ook voor huishoudtechnologie.

De econoom Baudet bracht als eerste de verspreiding van huishoudelijke apparaten in Nederland in beeld in zijn boek over de ontwikkeling en diffusie van alledaagse technologie in Nederland. In zijn pionierswerk, in eerste instantie geschreven als rapport voor het Centraal Bureau voor de Statistiek, benaderde Baudet de mechanisering van het huishouden vanuit een macro-economisch perspectief in termen van diffusietheorieën. Hij legde de nadruk voornamelijk op innovatie en verspreiding, maar vertelde weinig over acceptatie, ontvangst en gebruik van apparaten.²⁴ Dat zijn boek invloedrijk is, getuigen de vele verwijzingen in recenter onderzoek. Baudet beschikte echter over weinig primair bronmateriaal, waardoor de gegevens die hij presenteert zeer beknopt en niet altijd juist zijn.²⁵ Het einde van de twintigste eeuw lijkt onderzoekers te inspireren om de grote veranderingen op het gebied van huishoudelijke arbeid onder de loep te nemen. Sommige populair-wetenschappelijke auteurs beschrijven de veranderingen vanuit de eigen ervaring, of proberen via interviews met ouderen de geschiedenis te achterhalen.²⁶ Anderen analyseren de veranderingen op het gebied van huishoudelijke arbeid voornamelijk aan de hand van bronnenonderzoek.²⁷ Eindgebruikers en hun afwegingen komen ook in deze studies nauwelijks aan bod.²⁸

²³ A. Ackerman, *Huishouden: geploeter of een vak? Opvattingen over huishoudelijk werk in het blad voor de vrouw: Evolutie* (ongepubliceerde doctoraalscriptie, Universiteit van Amsterdam 1985). Zie ook Daru en Lakmaker, 'Een verborgen eiland', 395.

²⁴ Zie ook Daru en Lakmaker, 'Een verborgen eiland', 413.

²⁵ Zo plaatst Baudet de introductie van de elektrische wasmachine in Nederland in 1935. Velo kwam echter al in 1928 met een elektrisch aangedreven wasmachine van eigen fabrikaat op de markt. Het is aannemelijk dat Velo of andere handelaren vóór 1928 elektrische wasmachines importeerden uit de Verenigde Staten of Duitsland. Duitse wasmachineproducent Miele produceerde rond 1914 zijn eerste elektrische wasmachine. H. Baudet, *Een vertrouwd wereld. 100 jaar innovatie in Nederland* (Amsterdam 1986) 86; A. Luecke, *100 jaar Miele weerspiegeld in de tijd* (Gütersloh 1999) 46.

²⁶ H. Beliën, *Huis, tuin en keuken* (Amsterdam 2000); J. Vorstenbosch, *Twaalf huishoudelijke apparaten. Filosofische bespiegelingen* (Amsterdam 2000); P. Stokvis, *Huishouden, huwelijk en gezin. Huishoudelijk leven in de 20^e eeuw* (Rotterdam 2002); Makkink, *Drijvende en sturende krachten*; M. Berk e.a., *Waarom was ik nog voor jou? 7 verhalen over mannen en wassen* (Amsterdam 2003); M. Groffen en S. Hoitsma, *Het geluk van de huisvrouw* (Amsterdam 2004).

²⁷ T. de Rijk, *Het elektrische huis. Vormgeving en acceptatie van elektrische huishoudelijke apparaten in Nederland* (Rotterdam 1998); Oldenziel en Bouw eds, *Schoon genoeg*; Oldenziel, 'Huishouden'; Van Overbeeke, *Kachels, geisers en fornuizen*; I. Cieraad, 'Woonrituelen' in J. Huisman e.a., *Honderd*

Literatuur over de geschiedenis van de gezinswas in Nederland is nog schaarser. Irene Cieraad bracht aan de hand van een reeks historische foto's de veranderende waspraktijken prachtig in beeld.²⁹ Haar beeldverhaal toont de diversiteit die in andere studies vaak onzichtbaar blijft. Evenals in studies naar huishoudelijke arbeid behandelt literatuur over de gezinswas relatief vaak de pogingen tot vermaatschappelijking van de waspraktijken. Dit was een historiografische trend die vooral in de jaren tachtig opvolging kreeg, als uitvloeisel van een nieuw linkse stroming in de sociale geschiedschrijving.³⁰ Ook beschreven onderzoekers zeer beknopt de introductie en verspreiding van de wasmachine en verzorgden verzamelaars publicaties over de geschiedenis van het strijkijzer.³¹ Deze studies zijn gericht op de technische artefacten en plaatsen de ontwikkeling nauwelijks of helemaal niet in een bredere maatschappelijke context. Frank van der Most bracht in een onderzoeksrapport de ontwikkeling van wasmiddelen in Nederland in kaart en gaf een voorzet tot de bestudering van de relatie tussen wasgewoonten en de introductie van nieuwe wasmiddelen.³² De geschiedschrijving van commerciële wasserijen komt vrijwel volledig voor rekening van de wasserijbranche zelf, naast enkele publicaties door musea, en is meer beschrijvend dan analyserend.³³ Een uitzondering hierop is

jaar wonen in Nederland (Rotterdam 2000); Berendsen en Otterloo, 'Het 'gezinslaboratorium'; Dorst, 'De wasserij voor iedereen'.

²⁸ De Rijk behandelt de vormgeving van huishoudelijke apparaten en benadert huishoudtechnologie voornamelijk vanuit het perspectief van producenten. Rijk, *Het elektrische huis*. Ook in Makkink staan artefacten centraal. Zijn interviews met ouderen benut hij voornamelijk om diffusiepatronen in kaart te brengen. Makkink, *Drijvende en sturende krachten*. Onderzoek dat verbonden is aan het project 'Techniek in Nederland in de twintigste eeuw' van de Stichting Historie der Techniek benadert de geschiedenis van huishoudtechnologie vanuit de interactie tussen gebruikers, woordvoerders van gebruikers en producenten. Oldenziel, 'Huishouden'; Van Overbeeke, *Kachels, geisers en fornuizen*; Berendsen en Otterloo, 'Het 'gezinslaboratorium'; Stokvis geeft op basis van interviews met ouderen weer 'hoe het was', maar biedt geen verklaring of analyse van de veranderingen. Stokvis, *Huishouden, huwelijk en gezin*.

²⁹ I. Cieraad, 'Wassen, drogen, strijken. Een beeldverhaal' in Oldenziel en Bouw, *Schoon genoeg*, 159-174.

³⁰ Hagoort en Spijkerman, *De mechanisering van het huishouden*; Jansz, 'Gemeentelijk koken en wassen in Amsterdam'; Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*.

³¹ Baudet, *Een vertrouwde wereld*; H. Makkink, 'De wasmachine. Reiniging door stampen', *Alledaagse dingen. Tijdschrift van het Nederlands Centrum voor Volkscultuur* 2, no. 5 (1993) 11-13; G.J. den Besten en L.S.J. den Besten-den Burger, *Strijken, streek, gestreken* (Zutphen 1983); G.J. den Besten, 'Van strijkglas tot elektronisch strijkijzer. Een historisch beeldverslag', *Wetenschap en Samenleving* 39 (1987) 23-27.

³² F. van der Most, 'Verandering in wasgewoonten en de introductie van synthetische wasmiddelen in Nederland. 1890-1970' (Onderzoeksrapport, Universiteit Twente 1998). Zie ook B. van Eysselsteyn, *De geschiedenis van de zeep* (Rotterdam 1962) en J. Poels, 'Een glimlach op waschdag'. *Reclame als historische bron. Een onderzoek naar het beeld van de Nederlandse huisvrouw in de reclame, 1930-1939* (ongepubliceerde doctoraalscriptie, Erasmus Universiteit Rotterdam 1994).

³³ J.M.P. van Oorschot, *Het wassende water van Morgenlicht. Familiebedrijf in drie generaties gemeten, 1934-1994* (Hapert 1994); J. Tettero, *Waschperikelen* (1995); H.W.M. Plettenburg, *De*

sociaal-economische historicus Klabbers die pionierswerk verrichtte met zijn studie naar de geschiedenis van de organisatie van werknemers in wasserijbedrijven. Hij slaagde erin op basis van uiteenlopende bronnen belangrijke ontwikkelingen in de wasserijbranche weer te geven.³⁴ Een grondige studie naar de revolutionaire veranderingen op het gebied van het wassen en de techniek ontbreekt in Nederland. De internationale literatuur over de geschiedenis van de was is gevarieerder en uitgebreider. Technische hulpmiddelen uit vroege tijden tot nu staan in diverse boeken uitvoerig beschreven.³⁵ Sommige onderzoekers bestrijken de geschiedenis van enkele eeuwen, andere zoomen in op een periode van een of een paar decennia. De Belgische antropologe Meulders en de Noorse sociaalantropologe Klepp benaderden ieder de geschiedenis van wasgewoonten vanuit opvattingen over reinheid. Klepp plaatste de veranderende ideeën over schoon en vuil in het kader van de ontwikkeling en acceptatie van nieuwe textielsoorten en wastehnologie.³⁶ In andere publicaties staat de betekenis van het wassen in sociale relaties centraal. Zo toonde de Franse gezinssocioloog Kaufmann hoe de omgang met vuile was en de verdeling van wasarbeid binnen een relatie de aard van die relatie blootgeeft.³⁷ De Duitse techniekhistorica Hausen en de Franse historica Perrot presenteerden de vuile was als klassensymbool op openbare wasplaatsen. Daar konden vrouwen aan de hand van de hoeveelheid en kwaliteit van het wasgoed hun rijkdom tentoonspreiden.³⁸ De

blekerij uit Overveen (Arnhem 1963); U. Vroon, *Stoomwasserij en kalkbranderij* (Bussum 1983); Kersten en Duijn, *Er wasch eens*.

³⁴ O.G.H.M. Klabbers, 'De ontwikkeling van het wasserijbedrijf in Nederland tussen 1890 en 1940 en de opkomst van wekgevers- en werknemersorganisaties', *Economisch en Sociaalhistorisch Jaarboek* 56 (1993) 223-249.

³⁵ S. Giedion, *Mechanization takes command. A contribution to anonymous history* (New York 1955); C. Hardymont, *From mangle to microwave. The mechanization of household work* (New York 1988); Q. Delaunay, *Histoire de la machine à laver. Un objet technique dans la société française* (Rennes 1994); P. Sambrook, *Laundry bygones* (Aylesbury 1983) en Orland, *Wäsche waschen*.

³⁶ C. Meulders, *The struggle for cleanliness. A socio-historical analysis of the laundry process (1750-1950)* (ongepubliceerde doctoraalscriptie, Katholieke Universiteit Leuven 1992); C. Meulders en R. Laermans, 'Aan gene zijde van reinheid. Over de geschiedenis van het wassen en de verschuivende grenzen tussen 'vuil' en 'proper' in C. Bouw en B. Kruithof, *De kern van het verschil* (Amsterdam 1994) 59-77; C. Meulders, 'De vele tijden van het wassen', *De Gids* 157, no. 10 (november 1994) 808-816; R. Laermans en C. Meulders, 'Waspraktijk, properheid en sociale identiteit. Een historisch-sociologische interpretatie in het licht van het onderscheid privé-publiek', *Tijdschrift voor Sociologie* 19, no. 3 (1998) 281-293; Laermans en Meulders, 'The domestication of laundering'; I. G. Klepp, 'Clothes and Cleanliness. Why we still spend as much time on laundry', *Ethnologia Scandinavica* 33 (2003) 61-73.

³⁷ J.C. Kaufmann, *La trame conjugale. Analyse du couple par son linge* (Parijs 1992)

³⁸ K. Hausen, 'Große Wäsche. Technischer Fortschritt und sozialer Wandel in Deutschland vom 18. Bis ins 20. Jahrhundert', *Geschichte und Gesellschaft* 13 (1987) 273-303; K. Hausen, 'Vom Aufstieg und Niedergang der großen Wäsche. Einsichten in die Geschichte der Haus- und Familienarbeit' in E. Helming en B. Scheffran, *Die Große Wäsche* (Keulen 1988); M. Perrot, 'La ménagère dans l'espace Parisien au XIXe siècle', *Les annales de la recherche urbaine* 9, no. 3 (1980) 3-22.

openbare wasplaatsen komen naar voren als plaatsen van sociale uitwisseling en mobilisatie in het werk van Perrot en Hunter. Vrouwen kwamen er samen, praatten met elkaar en waren soms in staat vanuit deze plaats tot georganiseerd protest te komen.³⁹ Filosofe Denèfle presenteert het wassen als complexe kennis-intensieve vrouwenarbeid met een sociale betekenis.⁴⁰ Antropologe Herk boog zich over de vraag waarom de intense wasarbeid, die vrouwen inzetten voor de sociaal noodzakelijke schone kleding, zo onzichtbaar is.⁴¹ Techniekhistorica Mohun en historica Malcolmson slaagden erin om die onzichtbare wasarbeid zichtbaar te maken in hun onderzoek naar wasserijen en wasvrouwen. Beide historici richtten hun analyses op arbeid en arbeiders in de wasserij.⁴² Vooral Duitse techniekhistorici presenteerden een brede kijk op alle aspecten van de was en plaatsten technische ontwikkelingen in een sociaal-culturele context. Zij besteden veel aandacht aan 'de grote was' als sociale gebeurtenis.⁴³ Onderzoek dat de tweede helft van de twintigste eeuw beslaat, behandelt de opkomst van de wasmachine.⁴⁴ Met name Canadese historica Parr slaagde erin beslissstrategieën van vrouwen die verantwoordelijk waren voor de gezinswas te achterhalen. Op basis van interviews verklaarde zij overtuigend waarom Canadese vrouwen tot ver na de Tweede Wereldoorlog een eenvoudige kuipwasmachine met wringer verkozen boven een volautomaat.

³⁹ M. Perrot, 'La ménagère dans l'espace Parisien'; T.W. Hunter, *To 'joy my freedom. Southern black women's lives and labors after the civil war* (Cambridge 1997).

⁴⁰ S. Denèfle, 'Le lave-linge ou le propre du sale' in A. Gras en C. Moricot eds, *Technologies du quotidien. La plainte du progrès* (Parijs 1992) 46-56.

⁴¹ Herk, 'Invisabled Laundry'

⁴² Mohun geeft een genderanalyse van de verdeling van arbeid tussen mannen en vrouwen en rafelt uiteen de verschuiving van wassen als vrouwenarbeid naar wassen gedomineerd door mannen. A. P. Mohun, 'Laundrymen construct their world. gender and the transformation of a domestic task to an industrial process', *Technology and Culture* 38, no. 1 (1997) 97-120; A.P. Mohun, *Steam laundries. Gender, technology, and work in the United States and Great Britain, 1889-1940* (Baltimore 1999); Malcolmson, *English laundresses*. Voor een geschiedschrijving van Engelse wasserijen zie ook C. Benninghaus, *Laundry workers and laundry customers, 1930-1960* (ongepubliceerde doctoraalscriptie, University of Warwick 1988); voor Duitse wasserijen zie Orland, *Wäsche waschen*.

⁴³ Orland, *Wäsche waschen*; E. Helming en B. Scheffran, *Die Große Wäsche* (Keulen 1988).

⁴⁴ I. Braun, *Stoff Wechsel Technik. Zur Soziologie und Ökologie der Waschmaschinen* (Berlijn 1988); B. Orland, 'Waschen, spulen, schleudern, trocknen vereint in einer Maschine' in E. Helming en B. Scheffran, *Die Große Wäsche* (Keulen 1988); Orland, *Wäsche waschen*; G. Silberzahn-Jandt, *Waschmaschinen. Zum Wandel von Frauenarbeit im Haushalt* (Marburg 1991); G. Silberzahn-Jandt, 'Entkörperlichung der Wascharbeit. Veränderungen des Wäschewaschens mit der Automatisierung der Haushalte' in M. Wiese, *Der industrialisierte Mensch* (Münster 1993); C. Zmroczek, 'Dirty linen. Women, class, and washing machines, 1920s-1960s', *Women's Studies Int. Forum* 15, no. 2 (1992) 173-185; J. Parr, 'What makes washday less blue? Gender, nation, and technology choice in postwar Canada', *Technology and Culture* 38, no. 1 (1997) 153-186; J. Parr, *Domestic goods. The material, the moral, and the economic in the postwar years* (Toronto 1999); H. Weber, 'Kluge Frauen lassen für sich arbeiten!' Werbung für Waschmaschinen von 1950-1995', *Technikgeschichte* 65, no. 1 (1998) 27-56; Laermans en Meulders, 'The domestication of laundering'.

De literatuur over de geschiedenis van het wassen, vooral de internationale, is zeer divers en boeiend. Ze hebben één ding gemeen. Bijna alle onderzoekers prijzen de wasmachine als de verlosser van zware wasarbeid, ook al erkennen sommigen dat het apparaat door hogere reinheidseisen en hogere wasfrequentie ook ‘more work for mother’ kan betekenen. Het succes van de wasmachine lijkt zo een logisch element in de trend richting ‘verhuiselijking en privatisering’ van de was.⁴⁵ Maar was die trend naar domesticering van de was wel zo rechtlijnig? Wat gebeurde er met alternatieven voor de wasmachine? Dankzij de focus op gebruikers, arbeid en de intermediairen op het middenveld komen deze vragen in dit onderzoek aan de orde.

1.4 Bronnen

Dit onderzoek kiest er bewust voor om veranderende waspraktijken te analyseren vanuit het standpunt van gebruikers en intermediaire actoren op het middenveld. De kern draait om de beslisstrategieën van gebruikers. In tegenstelling tot bijvoorbeeld belangrijke uitvinders en ontwerpers, grote bedrijven en overheidsinstellingen hebben gebruikers van wastechnologie weinig archieven achtergelaten. Een huisvrouw die in de jaren vijftig zit te dubben of ze nu wel of niet een wasmachine zal aanschaffen, zet haar overwegingen nu eenmaal niet op papier. Het vinden van bronnen vormde voor dit onderzoek dus een ernstig probleem. Om toch grip te krijgen op deze beslisstrategieën en inzicht te krijgen in de rol van gebruikers in techniekeuzes, bieden archieven en periodieken van organisaties die zich presenteerden als woordvoerders en representanten van gebruikers een uitkomst. Vrouwenorganisaties, consumentenorganisaties, huishoudkundigen, huishoudleressen informeerden en adviseerden hun achterban over mogelijke waspraktijken. Zij brachten producenten op de hoogte van wensen van gebruikers en stimuleerden hen aanpassingen te maken aan producten in het belang van gebruikers. Zij voerden bovendien publieke discussies over de gezinswas, waarin zij hun visie op huishoudelijke arbeid en techniek naar buiten brachten. De archieven, notulen en tijdschriften van deze intermediaire actoren weerspiegelen de discussies over de gezinswas en geven zo een indruk van wat er in een bepaalde periode zoal speelde op het gebied van het wassen. Voor de periode 1940-1945 geven dagboeken van huisvrouwen uit de prachtige collectie van het Nationaal Instituut voor Oorlogsdocumentatie een blik op de persoonlijke

⁴⁵ Laermans en Meulders, ‘Waspraktijk, properheid en sociale identiteit’.

beslommeringen met de was. Voor de naoorlogse periode is het mogelijk de bronnen van de intermediaire actoren aan te vullen met rapporten van consumenten- en marktonderzoeken. Dit onderzoek maakt op een indirecte manier gebruik van de beschikbare bronnen om grip te krijgen op de eindgebruikers van wastechnologie en hun afwegingen.

1.5 Opzet van het proefschrift

Deze dissertatie is chronologisch van opzet. Het volgt de veranderende keuzes voor waspraktijken door de tijd heen. Hoofdstuk 2 en hoofdstuk 3 behandelen de periode 1890-1939. Mechanisering, kapitaalintensivering, schaalvergroting en kennisontwikkeling zorgden in deze periode voor snelle ontwikkelingen in het wasserijbedrijf. Tegelijkertijd werken wasmachineproducenten aan de mechanisering van het wassen in huis. Intermediaire organisaties brengen een debat op gang, waarin de vraag centraal staat waar en hoe de gezinswas gedaan zou moeten worden en vooral, wie het werk zou moeten doen. Hoofdstuk 2 plaatst het debat tegen de achtergrond van de opkomende wasserijsector en analyseert het debat van de intermediaire actoren vanuit hun visie op huishoudelijke arbeid. Hoofdstuk 3 stelt de thuiswas centraal en beantwoordt de vraag waarom wasmachines in deze periode niet erg geliefd zijn. In de oorlogsjaren nopen schaarste aan brandstof, wasmiddelen en textiel huisvrouwen hun wasgewoonten te herzien. Hoofdstuk 4 beschrijft hoe vrouwen omgaan met de schaarste en toont de ingrijpende veranderingen op het middenveld. Hoofdstuk 5 analyseert de opmars van de wasmachine voor huishoudelijk gebruik in samenhang met veranderende visies op huishoudelijke arbeid in de periode 1945-1968. Het concluderend hoofdstuk 6 analyseert de opkomst van de wasmachine in relatie tot de veranderende betekenis van huishoudelijke arbeid en beschrijft de voorbereidende functie van intermediaire actoren op techniekontwikkeling op gebied van het wassen. Het hoofdstuk eindigt met een pleidooi voor herbezinning op de huidige dominante waspraktijken.

Hoofdstuk 2

Alle was de deur uit (1890-1939)

2.0 Inleiding

Nu 97 procent van de Nederlandse huishoudens beschikt over een volledig automatische wasmachine lijkt niets logischer dan ‘even’ zelf thuis een wasje te draaien. Voor bijna zestig procent was in 2002 dankzij het bezit van een droger ook het drogen een fluitje van een cent.¹ Een droger maakt de was minder fris, maar neemt minder plaats in dan een waslijn en droogt de was ook bij slecht weer. Vrouwen en mannen die verantwoordelijk zijn voor de gezinswas kunnen kiezen uit een reeks speciale wasmiddelen voor de witte, de bonte en de fijne was. Binnen enkele uren kan vijf kilo wasgoed weer schoon en droog de kast in. Toch is de aanwezigheid van al deze wastechnologie in Nederlandse huizen heel wat minder vanzelfsprekend dan op het eerste gezicht lijkt.

Gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw gingen maatschappelijke discussies over de gezinswas vrijwel uitsluitend over de bevordering van het uitbesteden van de was aan wasserijen. Aandacht voor wasapparaten voor thuisgebruik was minimaal. Toeleveranciers van wasserijbenodigdheden, wasmiddelenfabrikanten, machinebouwers, bonden en onderzoeksinstanties van de opkomende wasserijsector deden hun best om zoveel mogelijk gezinswassen binnen te halen. Zij waren immers economisch verbonden aan de wasserij-industrie. Zij kregen daarbij echter de volle steun van socialistische, feministische en vakdeskundige vrouwen, die zich in discussies over de gezinswas prominent voorstanders toonden van wasserijgebruik. In deze periode maakte dus een breed spectrum personen en organisaties, ieder met een eigen motivatie, zich sterk om de was het huis uit te krijgen. Hoe ontwikkelde de

¹ ‘Bezit duurzame goederen naar huishoudkenmerken’, <http://statline.cbs.nl> (2002).

wasserijsector zich en waaraan dankte de sector de steun van feministen, vrouwelijke deskundigen en vrouwenorganisaties?

Johan Schot poneert in het inleidende deel van de zevendelige boekenreeks *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw* (1998) de hypothese dat na de Tweede Wereldoorlog in rap tempo een consumptiemaatschappij kon ontstaan, dankzij het voorbereidende werk van intermediaire actoren. Intermediaire organisaties zouden vanaf het einde van de negentiende eeuw de wens hebben ontwikkeld om consumentenproducten aan te schaffen. Ze zouden mee hebben gewerkt aan de opbouw van een infrastructuur die een snelle acceptatie ervan mogelijk maakte.² Zo was de ANWB een belangrijke initiator voor de ontwikkeling van de benodigde infrastructuur voor automobilititeit, zoals wegen, bewegwijzering, verkeersregels en educatie van consumenten. De aanwezigheid van deze infrastructuur was een van de factoren die de snelle diffusie van de auto in de jaren vijftig mogelijk maakte.³ Op huishoudelijk gebied was de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen in de jaren dertig succesvol in de realisatie en acceptatie van de kleine efficiënte werkkeuken. Zij ontwikkelden deze keuken naar opvattingen over doelmatig werken en efficiency met steeds het gebruikersgemak en betaalbaarheid voor ogen. De op deze gestandaardiseerde keuken geënte Bruynzeelkeuken die dit opleverde, werd in de omvangrijke naoorlogse woningbouw veelvuldig ingebouwd.⁴ Op het gebied van de gezinswas waren vergelijkbare intermediaire actoren actief. Haalden zij met betrekking tot waspraktijken vergelijkbare voorbereidende resultaten?

² J.W. Schot, 'Techniek in ontwikkeling' in J.W. Schot e.a., *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw I*. (Zutphen 1998) 15-51. Zie ook Duitse techniekhistorica Martine Heßler, die betoogt dat tijdens het interbellum de grondsteen is gelegd voor de snelle naoorlogse ontwikkelingen op het gebied van consumptie in Duitsland. M. Heßler, *Mrs. Modern Woman. Zur Sozial- und Kulturgeschichte der Haushaltstechnisierung* (Frankfurt 2001) 60, 93-94.

³ Zie J.W. Schot, 'Transport' in J.W. Schot e.a., *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw V* (Zutphen 2002) en P. Staal, *Automobilisme in Nederland. Een geschiedenis van gebruik, misbruik en nut* (Zutphen 2003).

⁴ Voor de ontwikkeling van de moderne efficiënte keuken zie R. Oldenziel, 'Huishouden' in J.W. Schot e.a., *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw IV* (Zutphen 2001), O. de Wit, A. A. de la Bruheze en M. Berendsen, 'Ausgehandelter Konsum'. Die Verbreitung der moderne Küche, des Kofferradios und des Snack Food in den Niederlanden', *Technikgeschichte* 68 (2001) 133-155 en M. Berendsen en A. van Otterloo, 'Het 'gezinslaboratorium'. De betwiste keuken en de wording van de moderne 'huisvrouw'', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 28, no. 3 (2002) 301-322.

2.1 Rijke vrouwen laten voor zich wassen

Het doen van de was was zwaar en vuil werk; geen geschikte arbeid voor welgestelde vrouwen en vrouwen uit de 'gegoede middenstand'.⁵ Vrouwen uit deze klassen die verantwoordelijk waren voor de gezinswas besteedden de was uit aan dienstpersoneel, wasvrouwen of wasserijen. Anders dan arbeiders konden burgerlijke en welgestelde huishoudens dankzij een grote voorraad linnengoed het zich veroorloven het huishoud- en linnengoed een half jaar of soms zelfs een jaar op te slaan en in één lading naar de wasserij te zenden of enkele malen per jaar wasvrouwen het werk aan huis te laten doen.⁶

Aan het begin van de twintigste eeuw kwam een nieuwe middenklasse op. Mannelijke gezinshoofden uit deze middenklasse werkten in de middenkaders van overheidsdiensten en het bedrijfsleven.⁷ De echtgenotes van deze overheidsbeambten, chefs en voormannen konden het zich veroorloven om net als welgestelde dames thuis te blijven. Uit werken gaan was voor hen geen optie. Het werk, waartoe zij op basis van scholing en ervaring voor in aanmerking zouden komen, zou beneden haar stand zijn. Gezinnen uit deze nieuwe middenklasse lonkten naar de status van de 'gegoede middenstand', maar konden zich de bijhorende levensstijl echter niet permitteren. Het inkomen van bijvoorbeeld een afdelingshoofd van een productiebedrijf was onvoldoende om inwonende dienstmeisjes voor huishoudelijke taken als koken en schoonmaken aan te kunnen stellen. Toename van de vraag naar dienstmeisjes en gunstigere arbeidsplaatsen voor arbeidersmeisjes in fabrieken en winkels maakten beschikbaar dienstpersoneel vanaf het einde van de negentiende eeuw bovendien schaars.⁸ Dienstpersoneel was dus niet alleen maar duur, maar ook nog moeilijk te vinden.

⁵ Een uitputtende analyse van het hoe en waarom van de onreinheid van het wassen ontbreekt. Voor een aanzet tot bespreking van de vuile en onreine aard van wassen zie C. Meulders, *The struggle for cleanliness. A socio-historical analysis of the laundry process (1750-1950)* (ongepubliceerde doctoraalscriptie, Katholieke Universiteit Leuven, 1992), C. Meulders en R. Laermans, 'Aan gene zijde van de reinheid. Over de geschiedenis van het wassen en de verschuivende grenzen tussen 'vuil' en 'proper' in C. Bouw en B. Kruithof eds, *De kern van het verschil* (Amsterdam 1993) 59-77; C. Meulders, 'De vele tijden van het wassen', *De Gids* 157, no. 10 (november 1994) 808-816 en A. van Herk, 'Invisable Laundry', *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 27, no. 3 (2002) 893-900.

⁶ I. Montijn, *Leven op stand 1890-1940* (Amsterdam 1998) 111; Meulders, *The struggle for cleanliness*; Meulders, 'De vele tijden van het wassen'; J. Poelstra, *Luiden van een andere beweging. Huishoudelijke arbeid in Nederland 1840-1920* (Amsterdam 1996); H.W.M. Plettenburg, *De blekerij uit Overveen* (Arnhem 1963)

⁷ H. Pott-Buter en K. Tijdens eds, *Vrouwen. Leven en werk in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1998) 132.

⁸ B. Henkes en H. Oosterhof, *Kaatje, ben je boven? Leven en werken van Nederlandse Dienstbodes 1900-1940* (Nijmegen 1985) 12-18; Poelstra, *Luiden van een andere beweging*.

Vrouwen uit de opkomende middenklasse verrichtten daarom veel huishoudelijke arbeid zelf.⁹ Zij kookten, zorgden voor de kinderen en hielden, soms met behulp van een werkmeid, het huis schoon. De was besteedden zij uit aan wasvrouwen of wasserijen. Het doen van de was zou hen te zeer verlagen tot huissloof. Ook ontbrak het huizen van de opkomende nieuwe middenklasse in de steden aan een ruimte om zonder veel overlast voor de bewoners de was in huis te doen, zoals een grote keuken, een waskeuken of een zolder.

Huishoudens uit de nieuwe middenklasse beschikten over een kleinere, want kostbare, voorraad linnengoed dan de burgerlijke en welgestelde huishoudens. Omdat ze wel gelijke eisen stelden aan hygiëne, wasten ze vaker dan de rijkere huishoudens.¹⁰ Deze waspraktijken van de opkomende middenklasse stimuleerden aan het begin van de twintigste eeuw uitbesteding van de was aan wasvrouwen en wasserijen.¹¹ De vraag naar wasdiensten werd verder versterkt door een sterke groei van de Nederlandse bevolking, een toenemend besteedbaar inkomen, en een verandering in kledinggewoonten en hygiënische eisen.¹² Huishoudens uit de betere en middenklasse bezaten steeds meer kledingstukken, dankzij het aanbod van goedkope confectiekleding en de mogelijkheid om eenvoudiger zelf kleding te maken. Het toenemende bezit van naaimachines was voor dit laatste van betekenis.¹³ Na 1920

⁹ Pott-Buter en Tijdens, *Vrouwen. Leven en werk*, 132.

¹⁰ Zie ook: O.G.H.M. Klabbers, 'De ontwikkeling van het wasserijbedrijf in Nederland tussen 1890 en 1940 en de opkomst van wekgevers- en werknemersorganisaties', *Economisch en Sociaalhistorisch Jaarboek* 56 (1993) 223-249, aldaar 56; H. Kroes, 'De markt' in K. Kersten en A. van Duijn eds, *Er wasch eens...* (Tilburg 1983) 23-34, aldaar 23-24.

¹¹ Klabbers, 'De ontwikkeling van het wasserijbedrijf', 227. Klabbers baseerde zich op: De Jonge, *De industrialisatie in Nederland* 286; J. de Vries 'Het economische leven in Nederland 1918-1940' in *Geschiedenis van het Moderne Nederland: politieke, economische en sociale ontwikkelingen* (Houten 1988) 360-398, aldaar 378; H.A. Diederiks e.a. *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat* (Groningen 1987) 211. Vergelijkbare ontwikkelingen zijn beschreven voor de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en Duitsland; Zie A.P. Mohun, *Steam laundries. Gender, technology, and work in the United States and Great Britain, 1889-1940* (Baltimore 1999); P.E. Malcomson, *English laundresses. A social history 1850-1930* (Urbana 1986); B. Orland, *Wäsche waschen. Technik- und Socialgeschichte der häuslichen Wäschepflege* (Reinbek bei Hamburg 1991).

¹² Belgisch antropologe Carine Meulders omschreef de functie van onderkleding in de negentiende eeuw als het reinigen van het lichaam. Niet het lichaam werd gewassen, maar het ondergoed, dat het vuil van het lichaam opnam. Meulders, *The struggle for cleanliness*. De uitgebreide onderkleding, zoals hemden met lange mouwen, lange onderrokken en lange onderbroeken vormden de barrière tussen lichaamsvuil en de bovenkleding. Een betere lichaamshygiëne zorgde er vanaf het einde van de negentiende eeuw voor dat de reinigende functie van het ondergoed minder belangrijk werd. Vanaf het einde van de negentiende eeuw nam de omvang van onderkleding steeds verder af, waardoor contact tussen lijf en bovenkleding toenam. Ook bovenkleding diende nu vaker gewassen te worden. Zie ook K. de Leeuw, 'Schoon' zijn en gezond blijven. Nieuwe denkbeelden over hygiëne en gezondheid en hun invloed op kleding en lichaamsverzorging in Nederland (1880-1940)', *Sociale Wetenschappen* 31, no. 3 (1988) 153-176, aldaar 159.

¹³ De opkomst van confectiekleding betekende bovendien een nivellering van klasseverschillen in kleding en uiterlijk. Zie K. de Leeuw, *Kleding in Nederland 1813-1920. Van een traditioneel bepaald*

maakte bovendien de beschikbaarheid van nieuwe textielstoffen kleding makkelijker wasbaar.¹⁴

Deze ontwikkelingen zorgden ervoor dat vanaf de eeuwwisseling steeds meer middenklasse vrouwen de was wensten uit te besteden. Zij maakten gebruik van zelfstandige wasvrouwen, strijksters en mangelsters die handmatig of met beperkte hulpmiddelen het wasgoed behandelden.¹⁵ Steeds vaker kozen zij echter voor bedrijfsmatige wasserijen, die zich in de tweede helft van de negentiende eeuw toelieden op het reinigen en opmaken van gezinswassen.¹⁶

2.1.1 Eenvoudige wasvrouwen

Een belangrijk deel van de vrouwen die hun was uitbesteedden, maakten aan het begin van de twintigste eeuw gebruik van zelfstandig opererende wasvrouwen. Ondernemers uit de wasserij-industrie beschouwden wasvrouwen in ieder geval als een sterke concurrent.¹⁷ Wasvrouwen waren goedkoop. Ze maakten lange dagen, zetten indien nodig de onbetaalde arbeid van familieleden in en betaalden vaak geen belastingen. Ze leverden vanwege hun vaak informele status in op verbetering van de arbeidsomstandigheden, arbeidsvoorwaarden en veiligheid.¹⁸ De waspraktijken van

kleedpatroon naar een begin van modern kleedgedrag (Tilburg 1991) 197; K. Kornaat, *Gezien door het oog van de naald. 150 jaar productie en verkoop van kleding in Nederland* (de Bilt 1992) 29. Zie F. Bohmert, *Hauptsache sauber? Vom Waschen und Reinigen im Wandel der Zeit* (Dusseldorf 1988) voor suggestie dat de verspreiding van naaimachines de frequentie van wassen opvoerde. De naaimachine kende in de negentiende eeuw een snelle acceptatie in Nederlandse huishoudens. De huishoudens die als eerste een naaimachine kochten, schaften een prestigieus apparaat aan dat fraai vormgegeven was en in de salon niet misstond. Voor de bediening was men echter afhankelijk van iemand van buiten het huishouden, de naaister aan huis. I. Cieraad, 'De naaimachine in beeld. Over kleermakers, naaisters en modemaaksters' in R. Oldenziel en C. Bouw eds, *Schoon genoeg. Huisvrouwen en huishoudtechnologie in Nederland 1898-1998* (Nijmegen 1998) 197-230, aldaar 198.

¹⁴ K. de Leeuw, 'Schoon' zijn en gezond blijven', 159.

¹⁵ K. Kersten en A. van Duijn, *Er wasch eens...* (Tilburg 1983); Klabbers, 'De ontwikkeling van het wasserijbedrijf', 225.

¹⁶ Een deel van de wasserijen kwam voort uit linnen en garenblekerijen die al sinds de 16de eeuw bestonden. Waar blekers voor de textielindustrie linnen en linnen garens op de velden bleekten, gingen ondernemers in de loop van de negentiende eeuw steeds vaker over tot het wassen en bleken van kleding. U. Vroon, *Stoomwasserij en kalkbranderij* (Bussum 1983) 3-4; Plettenburg, *De blekerij uit Overveen*, 6. In 1890 werkten zo'n 10.000 arbeiders in de wasserijsector. Klabbers, 'De ontwikkeling van het wasserijbedrijf', 224. Sommige wasserijen specialiseerden zich in het wassen voor het Nederlandse leger of voor instanties als ziekenhuizen en tehuizen zoals de 'Oudewaterse Stoomwasscherij Fa. de Jongh & Co. met inrichting tot desinfectie' (Utrechts Archief, Archief van de Oudewaterse Stoomwasserij, inv.420, inventaris, z.p.) Toch was rond 1900 95 procent van de in wasserijen behandelde was afkomstig van particulieren.

¹⁷ J. Tettero, *Waschperikelen* (1995); Kroes, 'De markt'.

¹⁸ Voor een indruk van de wet- en regelgeving voor wasserijbedrijven vanaf 1900 zie J.H.J. Tettero, 'De werkers' in Kersten en Van Duijn, *Er wasch eens...*, 75-92. Zie ook Kersten en Van Duijn, *Er wasch eens...*, 27, 225; H. de Mol en H. Oosterhof, *Waar water werk verschaft. Tentoonstelling over de ontwikkeling van de papiernijverheid tot -industrie en de wasserijen op de Veluwe - in het bijzonder Apeldoorn - van 1600 tot 1940* (Apeldoorn 1983), z.p.; Tettero, *Waschperikelen*, 6.

wasvrouwen waren arbeidsintensief, kapitaalarm en weken niet veel af van die van arbeidersvrouwen die zelf thuis de gezinswas deden. Wasketel, wastobbe, plank en boender, wasbord, wasstok en soms een wasklok behoorden tot de werkattributen. Wasvrouwen in de steden die in hun woning niet over een waterkraan beschikten, haalden liters koud water bij een gemeenschappelijke pomp of kraan en verwarmden deze in ketels op een fornuiskachel.¹⁹ Thuis opererende wasvrouwen maakten weinig kosten aan investeringen en namen genoegen met slechte arbeidsvoorwaarden. Zo konden ze lage prijzen vragen voor hun diensten en waren daarom aantrekkelijk voor vrouwen die hun gezinswas wensten uit te besteden.

Kennis over het aantal wasvrouwen in Nederland zou een indruk kunnen geven van het aantal vrouwen dat gebruik maakte van de diensten van zelfstandig opererende wasvrouwen. Hierover is echter niets bekend. In tegenstelling tot andere thuiswerksters, zoals naaisters, komen wasvrouwen nauwelijks voor in literatuur over huisindustrie, thuiswerk of vrouwenarbeid.²⁰ Zij zijn moeilijk te achterhalen in statistieken, beroepstellingen en geschiedschrijving.

Marie Jungius (1864-1908), mede-organisator van de beroemde Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898 en oprichtster van het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid (1901) maakte op basis van de Beroepstelling uit 1889 een overzicht van de beroepen waarin vrouwen werkten. Zij noteerde in de categorie

¹⁹ In een beeldverhaal over de geschiedenis van de was toont Irene Cieraad een wasvrouw die in een dampige atmosfeer de was met een boender onder handen neemt op een plank in een hoge tobbe. I. Cieraad, 'Wassen, drogen, strijken. Een beeldverhaal' in Oldenziel en Bouw, *Schoon genoeg*, 159-174.

²⁰ Op de beroemde en invloedrijke Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898 kregen vrouwelijke arbeidsters in wasserijen wel een plaats, maar werd geen aandacht geschonken aan de zware lichamelijke arbeid van vrouwen die in eigen huis voor anderen wassen. Het archief van het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid (NBV), opgericht in 1901 met de winsten van bovengenoemde tentoonstelling, bevat een rubriek was-en strijkinrichtingen. het betreft voornamelijk krantenknipsels en stukken die de lonen van strijksters en overig waspersoneel in commerciële wasserijen betreffen. Het archief bevat tevens een aantal omslagen dat de titel draagt 'huisindustrie'. Ook hierin komen wasvrouwen niet voor. Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging te Amsterdam (verder IIAV), Archief Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid (verder ANBV), inv nrs. 70-75 en 261-281. In een studie naar huisarbeid uit 1904 is kleding maken een thema, de wasbehandeling niet. H.S. Veldman, *Studie over Huisarbeid* (Amsterdam 1904). Mogelijk door gebrek aan bronnen bestaan er geen Nederlandse publicaties over wasvrouwen, over een vergelijkbare beroepsgroep als naaisters daarentegen wel. W. van Agtmaal e.a., *Naaisters in Amsterdam 1870-1914* (Amsterdam 1979). Morée en Schwegman schreven een geschiedenis van vrouwenarbeid in Nederland. Ze brengen de vrouwen die in was – en strijkinrichtingen werkten in beeld. Ze behandelen de arbeidsters in de kledingindustrie. Ze bespreken de positie van thuiswerksters die geld verdienden met onder meer het schoonmaken van groenten, weven, spinnen en het strippen van tabak. Nergens bespreken ze echter de arbeid van zelfstandig opererende wasvrouwen. M. Morée en M. Schwegman, *Vrouwenarbeid in Nederland 1870-1940* (Rijswijk 1981). Tot de huisindustrie werden thuiswerkers gerekend, die in opdracht van een werkgever thuis het werk deed. Zelfstandig opererende wasvrouwen, strijksters en mangelvrouwen vielen daar niet onder. Directie van den Arbeid, *Onderzoekingen naar de toestanden in*

'waschlieden' 3903 vrouwen. In de categorie 'waschinrichtingen' bedroeg het aantal vrouwen niet meer dan 13, tegen 18 mannen. Deze cijfers lijken erop te duiden dat in de categorie 'waschlieden' zowel zelfstandig opererende wasvrouwen zijn opgenomen, als medewerksters in commerciële wasserijen. Een ruime meerderheid (2049) van de 'waschlieden' werkte als 'hoofd of toezichthouder'. 1854 vrouwen werkten als ondergeschikten.²¹ Het is niet mogelijk om op basis van deze beroepstelling het aantal zelfstandig opererende wasvrouwen te berekenen. Onderzoekers van de Directie van den Arbeid waagden zich in 1914 op basis van de beroepstelling uit 1909 en een rapport van de arbeidsinspectie uit 1912 aan een schatting. Zij schatten het aantal zelfstandig opererende wasvrouwen, strijksters en mangelvrouwen op zo'n 5500.²²

Het percentage vrouwen dat voor de uitbesteding van de was gebruik maakte van de diensten van zelfstandig opererende wasvrouwen is in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw afgenomen. In het rapport uit 1914 van de Directie van den Arbeid over 'den toestanden in de Nederlandsche Huisindustrie' constateerden de onderzoekers dat voor het 'steeds meer algemeen wordende buitenhuis geven van de wasch' de 'eenigszins welgestelde huismoeders' steeds vaker de voorkeur gaven aan grote wasinrichtingen waar de was machinaal behandeld werd, ten koste van de klandizie van wasvrouwen.²³

Wasserijen en strijkinrichtingen trokken niet alleen de klanten van wasvrouwen naar zich toe, maar in eerste instantie ook de wasvrouwen zelf. Zelfstandig opererende wasvrouwen waren vaak gehuwde vrouwen of weduwen.²⁴ Zij werkten als wasvrouw, omdat hun gezin het geld nodig had om rond te komen. Wassen was thuiswerk en

de Nederlandse Huisindustrie. Deel III textielindustrie. Kleding en reiniging ('s Gravenhage 1914), 32. Wellicht verklaart dit de schaarste aan materiaal over wasvrouwen.

²¹ M. Jungius, *Beroepsklapper, excerpt uit de "Uitkomsten Beroepstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op den een-en-dertigsten December 1889," aangevende het aantal gehuwde en ongehuwde vrouwen (benevens het algemeen totaal) werkzaam als hoofd of ondergeschikte in eenig beroep of bedrijf* (Amsterdam 1898), 44.

²² Directie van den Arbeid, *Onderzoekingen naar de toestanden in de Nederlandsche Huisindustrie. Deel II Nijverheid en Handel* ('s Gravenhage 1912) 511-512.

²³ Directie van den Arbeid, *Onderzoekingen naar de toestanden in de Nederlandse Huisindustrie. Deel III textielindustrie. Kleding en reiniging*, 511.

²⁴ Voor een studie naar de sociale omstandigheden van wasvrouwen in Engeland zie: Malcomson, *English laundresses*. Voor een indruk van de arbeid en lonen van Duitse wasvrouwen (zelfstandig opererend en in dienst van wasserij of instelling) zie K. Hausen, 'Große Wäsche. Technischer Fortschritt und sozialer Wandel In Deutschland vom 18. bis ins 20. Jahrhundert', *Geschichte und Gesellschaft* 13 (1987) 273-303, aldaar 279-285; E. Helming, 'Waschen als Beruf - Zugefrau, Lohnarbeiterin, Unternehmerin' in E. Helming en B. Scheffran, *Die Große Wäsche* (Köln 1988) 83-91. Helming toont tevens de denkbeelden over wasvrouwen in Duitsland in de 18^e en 19^e eeuw. Voor de beroeps cultuur van wasvrouwen zie Orland, *Wäsche waschen*, 155-160.

bodde deze vrouwen gelegenheid om betaalde arbeid te combineren met de zorg voor hun gezin. Wasvrouwen konden hun arbeidstijd zelf indelen. Terwijl zij aan het werk waren, pasten zij op hun kinderen en hielden hun huishoudens draaiend. Middenstanders die in de loop van de twintigste eeuw steeds meer en grotere was- en strijkinrichtingen oprichtten, boden deze vrouwen gelegenheid om in dienstverband een inkomen te verdienen. De wasinrichtingen boden werk waarmee iedereen die van aanpakken wist aan de slag kon. Het loon was lager dan in de meeste fabrieken en het werk zeker niet lichter. Toch was de overstap naar een wasserij aantrekkelijk voor wasvrouwen die verantwoordelijk waren voor het reilen en zeilen van een huishouden. Zij plaatsten hun vuile werk uit huis en hadden niet langer de zorg voor werving en vasthouden van klanten. Evenals bij het thuiswerk konden zij, in tegenstelling tot in een fabriek, werken op flexibele tijden en hadden de mogelijkheid om slechts enkele dagen in de week te werken.²⁵ Doordat wasinrichtingen een steeds groter deel van de gezinswas naar zich toe trokken en bovendien wasvrouwen aanstelden als werknemers, verdienden steeds minder vrouwen als zelfstandige wasvrouw hun brood.

2.1.2 Commerciële wasserijen

In 1914 constateerde de Directie van Arbeid dat een toenemend aantal ‘eenigszins welgestelde huismoeders’ de was uit huis gaf en steeds vaker de voorkeur gaf aan grote wasinrichtingen waar de was machinaal behandeld werd, boven uitbesteding aan wasvrouwen zonder alle technische hulpmiddelen.²⁶

De mogelijkheid om de gezinswas aan commerciële wasinrichtingen uit te besteden, was in vergelijking met uitbesteding aan wasvrouwen tamelijk recent. Niet eerder dan in de loop van de negentiende eeuw namen ondernemers het initiatief om wasserijen op te richten waar huishoudens hun gezinswas konden laten reinigen en opmaken. De wasserijen concentreerden zich in eerste instantie in gebieden waar zacht en helder water voorradig was, zoals Haarlem, Loosduinen, Apeldoorn, Nederhorst den Berg en

²⁵ Directie van den Arbeid, *Onderzoekingen naar de toestanden in de Nederlandse Huisindustrie. Deel III textielindustrie. Kleding en reiniging*, 511; Klabbers, ‘De ontwikkeling van het wasserijbedrijf’, 231.

²⁶ Directie van den Arbeid, *Onderzoekingen naar de toestanden in de Nederlandse Huisindustrie. Deel III textielindustrie. Kleding en reiniging*, 511.

's Gravenland.²⁷ In Haarlem waren het voormalige linnen-en garenblekers die was- en bleekdiensten aanboden aan welgestelde huishoudens in Haarlem en Amsterdam. De blekers hadden hun werk voor de textielindustrie zien verdwijnen en stapten over van het bleken van linnen en garen op het wassen en bleken van kleding en huishoudtextiel. In Apeldoorn schakelden ondernemers uit de in het slop geraakte papierindustrie over op wasserijdiensten.²⁸

In tegenstelling tot de waspraktijken van wasvrouwen, dienstboden en vrouwen die zelf thuis de was deden, pakten deze mannelijke wasondernemers de was anders aan. Wasvrouwen, dienstboden en vrouwen die zelf thuis de was deden, behielpen zich met de schaarse voorzieningen die hun huis, of het huis van hun werkgever hen bood. Het personeel in wasserijen sorteerde, weekte, waste, spoelde, blauwde, droogde, mangelde en streek de was in daarvoor toegeruste ruimtes. De mate waarin de behandeling van de gezinswas in wasserijen verschilde van de wasbehandeling door wasvrouwen of vrouwen die zelf thuis de was deden, liep uiteen van wasserij tot wasserij. Een kleine kledingblekerij, zoals de blekerij van de familie Gehrels te Overveen nabij Haarlem, leek rond 1890 weinig op een grootschalige stoomwasserij. Een kijkje in de wasserij van Gehrels en in een stoomwasserij in Amsterdam illustreert de grote verschillen in de wasserijsector rond 1900.

Wasondernemer Gehrels richtte rond 1815 zijn kledingblekerij op in een voormalige garen- en linnenblekerij. Een wasman voerde het vuile goed uit Haarlem en Amsterdam aan met paard en wagen. Vrouwelijke wasserij-arbeiders sorteerden de was naar mate van vuilheid en stofsoort. Ze weekten het goed in kuipen gevuld met gebruikt zeepsop of schoon water; en verwijderden het vuil vervolgens in stampkuipen. Het benodigde warme water kwam uit een waterreservoir nabij de oven of het fornuis. Voor het stampen van de was maakten ze gebruik van een rosmolen. Een paard dreef al rondjes lopend de spil aan, die de stampers in enkele naast elkaar geplaatste kuipen in beweging bracht. Na het stampen haalden ze de was uit de kuipen en behandelden de vuile plekken nog eens extra met een borstel. Ze kookten het goed vervolgens in een grote ketel met water en loog of zemelen. Na het koken legden ze voor een witte was zonder vlekken het wasgoed op de bleekvelden. Gebruikelijker was echter het bleken in een chloorkuip. Vrouwelijke arbeiders spoelden het wasgoed

²⁷ Klabbers, 'De ontwikkeling van het wasserijbedrijf', 225; Plettenburg, *De blekerij uit Overveen*; Kersten en Van Duijn, *Er wasch eens...*, 9; K. Schweizer, 'Een wasprogramma van een week', *Alledaagse dingen. Tijdschrift van het Nederlands Centrum voor Volkscultuur* 2, no. 1 (1993) 2-11.

in een beek. Ze maakten de textiel vervolgens nog witter door het in een kuip door het blauwselwater te halen. Met behulp van een wringer of pers wrongen ze zoveel mogelijk water uit het wasgoed. Meestal namen twee mannen het persen op zich. Aan het einde van de behandeling ‘plakten’ vrouwelijke arbeidsters het goed in vorm. Ze legden de natte stukken op een grote plaktafel en wreven de textiel met hun handen in de juiste vorm. Daarna hingen ze het eventueel te drogen in het drooghuis. Na het drogen kon vrouwelijk personeel het goed eventueel mangelen of strijken. Gehrels beschikte over een grote vierkante kachel met een platte schaal waarop de bouten verhit werden. Ten slotte konden inpaksters de was vouwen, inpakken en verzenden.²⁹ De wasbehandeling duurde rond 1900 in deze wasserij bijna vijf dagen.³⁰

Het werkschema van de wasserij van Gehrels zag er als volgt uit. Maandag: stoken van de oven of het fornuis en het warmen van het water; dinsdag: uitzoeken, weken en stampen, nabehandelen van vuile plekken, uitlekken op paarden, koken in de broeiketel. Eventueel uitleggen op de velden; woensdag: spoelen, op de schouwtafels nakijken van vuile plekken. Eventueel blauwen, stijven, winddroog maken; donderdag: klaarmaken voor verzending, dus ‘nat toeslaan’, ‘droog toeslaan’, mangelen, strijken enz.; vrijdag: verzenden in bennen.

Vanaf 1890 richtten ondernemers grootschalige wasserijen op. In 1893 blies feministe en sterk voorstandster van gemeenschappelijke wasserijen Wilhelmina Drucker (1847-1925) de loftrumpet over de ‘hoogst eenvoudige’ werking van een stoomwasserij in Amsterdam.³¹ Bazen van grootschalige stoomwasserijen deelden hun bedrijven naar arbeidstaak in. Stoomwasserijen waren uitgerust met een sorteerkamer, een waszaal, een droogkamer, een mangelzaal, een strijkzaal, een vouwzaal en een inpak- en verzendafdeling. In een machinekamer zorgde een stoker voor voldoende aandrijfkracht om alle apparaten in werking te zetten. Het gebruik van wasmachines, centrifuges, en mangels op stoom maakten het wasproces minder arbeidsintensief. Wassen en drogen kon er ‘hoogstens 3 uur kosten’, merkte Drucker enthousiast op.³² Een prestatie die wasvrouwen, dienstboden vrouwen die zelf thuis de was deden en kleinschalige wasserijen als die van Gehrels niet konden evenaren.

²⁸ Vroon, *Stoomwasserij en kalkbranderij*, 3-4; Plettenburg, *De blekerij uit Overveen*, 6.

²⁹ Plettenburg, *De blekerij uit Overveen*, 34-46; Schweizer, ‘Wasprogramma’, 7-9.

³⁰ Plettenburg, *De blekerij uit Overveen*, 46.

³¹ W. Drucker, ‘Stoomwasscherijen’, *Evolutie. Weekblad voor de Vrouw* 1, no. 7 (1893) 2-4

³² Drucker, ‘Stoomwasscherijen’.

2.1.3 De schone belofte van wasserijen

Wasondernemers ontwikkelden vanaf 1890 duidelijk een nieuwe benadering van de wasbehandeling, waarbij zij probeerden aan te sluiten bij mechanische ontwikkelingen in andere takken van industrie. Ze benaderden het vuile wasgoed als het ware als grondstof voor hun wasserij, waar gespecialiseerd personeel het in een productieproces verwerkte tot schone was.³³ Niet voor niets presenteerden wasondernemers zij zich graag als wasindustriëlen. Zij positioneerden zich daarmee in het domein van grote producenten en lonkten naar de status die aan de benaming ‘industrieel’ kleefde. De meeste wasserijbedrijven waren echter klein van omvang en ontbeerden, zoals bijvoorbeeld wasbaas Gehrels, de kapitaalintensieve technologie die de term industrieel veronderstelde. Het merendeel van de 59 wasserijen die in 1910 gevestigd waren in Apeldoorn³⁴, de gemeente waar volgens een *Enquête naar den middenstand* uit 1910 het grootste aantal was- en strijkinrichtingen geconcentreerd stond als ‘huisbedrijf’ te boek. Dit waren bedrijfjes waar niet meer dan vijf arbeiders werkten, die slechts over eenvoudige werktuigen als stamp- of waskuipen, kookpotten en handmangels beschikten.³⁵ In werkelijkheid hadden de wasondernemers over het algemeen een geringe status en moeten zij eerder gezien worden als deel van de middenstand, dan als industrieel.³⁶

Vanaf 1890 verwerkten wasondernemers niet zelden de benaming ‘stoomwasscherij’ in de namen van hun bedrijven. Dat deden zij niet voor niets. Zij gebruikten stoom in het wasproces en stoom sprak in deze periode zeer tot de verbeelding. De vermelding in de naam werkte statusverhogend. Techniekhistorica Mohun betoogt in haar analyse van Amerikaanse en Britse wasserijen, dat wasbazen met verwijzingen naar stoom en stoommachines probeerden een industrieel, professioneel imago uit te dragen. Zij zetten deze beelden met sterke mannelijke connotaties in om op te boksen tegen de heersende culturele noties dat wassen vrouwenarbeid was. Mohun stelt dat

³³ Zie voor een beschrijving van een stoomwasserij Drucker, ‘Stoomwasscherijen’; zie voor de mechanisatie van Amerikaanse stoomwasserijen Mohun, *Steam laundries*, 70-94; zie voor de techniekgeschiedenis van Duitse wasserijen Orland, *Wäsche waschen*.

³⁴ Eind negentiende eeuw werden handwasserijen en bleekerijen vaak gevestigd op plaatsen waar zacht, schoon en stromend water voor handen was. Zo ontstonden in Nederland concentraties van wasserijen en bleekerijen in plaatsen als Haarlem, Loosduinen, Apeldoorn, Nederhorst den Berg en ’s Gravenland. Klabbers, ‘De ontwikkeling van het wasserijbedrijf’, 225; Plettenburg, *De blekerij uit Overveen*; Kersten en Van Duijn, *Er wasch eens...*, 9.

³⁵ De Mol en Oosterhof, *Waar water werk verschaft*, z.p.; De wasserij uit Overveen werkte rond 1900 met enkele stampkuipen, waarbij de houten wasstampers op en neer bewogen door middel van een tredmolen. Plettenburg, *De blekerij uit Overveen*.

³⁶ Klabbers, ‘De ontwikkeling van het wasserijbedrijf’, 234.

wasserijbazen benamingen als wasindustriële en stoomwasserij gebruikten, om wasserijen als technisch systeem in mannelijke termen weer te geven.³⁷ Ze namen daarmee als het ware een monopolie op een professionele wasbehandeling en degradeerden daarmee wasvrouwen, dienstboden en vrouwen die zelf thuis de was deden tot amateur. Tegelijkertijd onderscheidde de grootschalige kapitaalintensieve wasserijen zich met behulp van de benaming stoomwasserij van eenvoudige blekers als Gehrels.

Wasondernemers versterkten hun positie als professionele wassers ten opzichte van wasvrouwen door de oprichting van vakbladen en brancheorganisaties. Het was toeleverancier van wasserijbenodigdheden L.J.M. Krul die in 1899 het initiatief nam om de wasondernemers samen te laten werken om de marktpositie van de sector te versterken. Krul bracht in dat jaar het eerste nummer uit van *Krul's Maandblad voor Hand-, Stoom- en Chemische Wasscherijen*. Het blad diende als medium voor reclame van toeleveranciers van wasserijbenodigdheden, en tevens als verspreider van recente kennis over technische ontwikkelingen op het gebied van de wasbehandeling onder wasserijbazen. Leden van het blad konden kosteloos vragen voorleggen aan een scheikundig ingenieur en een rechtsgeleerde. Krul stimuleerde wasondernemers om zich te organiseren en al vrij snel gaven zij daar gehoor aan. Eerst op regionaal niveau, maar later ook landelijk. In 1903 werd in Utrecht een nationale bond opgericht, de Bond ter bevordering van de Waschindustrie in Nederland, die zou gaan dienen als een koepelorganisatie voor lokale en regionale bonden. Rond 1908 telde deze bond zo'n vierhonderd leden, voornamelijk eigenaars van grotere wasserijen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog splitste de Bond ter bevordering van de Waschindustrie in Nederland zich langs de lijnen van de verzuiling.³⁸

Bonden van de wasindustrie stelden wasbazen in de gelegenheid geld en krachten te bundelen om de eigen positie te versterken. De Bond ter Bevordering van de Waschindustrie zette het contrast tussen wasserijen en wasvrouwen op scherp in de eerste collectieve reclame in 1910. Op een tentoonstelling van het Groene Kruis richtte deze bond met hulp van machinefabrikant Reineveld een ruim opgezette

³⁷ A.P. Mohun, 'Laundrymen Construct Their World. Gender and the Transformation of a Domestic Task to an Industrial Process', *Technology and Culture* 38, no. 1 (1997) 97-120, aldaar 99.

wasinrichting in, met een glanzende, door stoom aangedreven wasmachine, centrifuge en mangel. Naast de moderne wasserij reconstrueerde de bond een kamer van een wasvrouw met ‘alle erkende onhygiënische toestanden in de kamer als een bedstee, die als ziekenbed dienst doet, eetwaren op de kachel en de wasch aan lijntjes tegen de zoldering opgehangen.’³⁹ Ruim tien jaar later zou dit vertoog aan kracht winnen door een fotoreportage van het weekblad *Het Leven*, ‘Het bedrijf der waschvrouwen – een misstand in hygiënisch opzicht!’, die de wasserij-industrie bij duizenden in overdruk verspreide onder haar (potentiële) klanten. In woord en beeld werden moderniteit en technologie uitgespeeld tegen die van de niet-gemechaniseerde waspraktijk van wasvrouwen.⁴⁰

Een sterke bevolkingsgroei, een groeiend besteedbaar inkomen, en de gewoonten en aspiraties van de opkomende nieuwe middenklasse ondersteunden aan het begin van de twintigste eeuw een toename van de uitbesteding van de gezinswas aan wasvrouwen en wasserijen. Wasserijbazen benadrukten de techniek en kennis in hun bedrijven, en organiseerden zich in vakbladen en bonden van de wasindustrie. Ze slaagden erin zich daarmee te presenteren als professionele branche en zich te onderscheiden van zelfstandig opererende wasvrouwen. Feministische en socialistische vrouwen die zich opwierpen als belangenbehartigers van arbeidersvrouwen, of woordvoerders van huisvrouwen en vakdeskundige vrouwen zoals huishoudleraresen toonden zich vanaf het einde van de negentiende eeuw groot voorstander van uitbesteding van de was. Zij schaarden zich op opvallend actieve wijze achter een kapitaalintensieve behandeling van de was in wasserijen. Zij vielen daarmee in feite een inkomstenbron aan van wasvrouwen uit de arbeidersgezinnen wiens maatschappelijke positie zij trachtten te verbeteren.

2. 2 Vrouwenbeweging op de bres voor uitbesteding van de was

Politiek geëngageerde en maatschappelijk actieve vrouwen bleven niet onbewogen door de schone belofte van de wasserij-industrie. Wilhelmina Drucker, een invloedrijke woordvoerder uit de feministische beweging, noteerde optimistisch in het progressieve vrouwenblad *Evolutie* in 1893: ‘Vroeger kon men zich geen huisvrouw denken – ook onder de voornamen, die niets aan het in orde brengen van het wasgoed

³⁸ T.P.E. Bombeke en H. Kroes, ‘De organisatie’ in Kersten en Van Duijn, *Er wasch eens...*, 10-22, aldaar 10-16; Klabbers, ‘De ontwikkeling van het wasserijbedrijf’, 233-237.

³⁹ Kroes, ‘De markt’, 27.

deed. Thans is ook reeds bij de zoogenaamde middenstand en zelfs bij enkele der vrij welgestelde arbeiders de wasch uit huis gebannen, en in de meeste gevallen komt het goed, dat vuil uit huis is gegaan, er kant en klaar weer in terug.’⁴¹ En er waren meer prominente vrouwen en organisaties die heil zagen in de uitbesteding van de was aan wasserijen. Een analyse van hun discussies en acties toont het brede draagvlak voor wasserijgebruik. De strijd voor wasserijgebruik werd gevoerd door feministen, socialisten, de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen en huishoudleressen.

2. 2.1 De feministische en socialistische strijd

Aanvoester van de feministische strijd voor de was uit huis was Wilhelmina Drucker. Drucker was een feministe die streefde naar gelijke rechten voor mannen en vrouwen. In 1889 richtte ze samen met anderen de Vrije Vrouwenvereeniging op, een vereniging die juridische, economische en politieke gelijkstelling van vrouwen beoogde. Ze was tevens oprichtster en redacteur van het radicaal feministische vrouwenblad *Evolutie*, een weekblad voor vrouwen. Drucker had sympathie voor de socialistische beweging, maar stelde zich politiek onafhankelijk op. Toen begin jaren negentig duidelijk werd dat de socialistische voormannen die zich hard maakten voor het mannenkiesrecht slechts matig gediend waren van het kiesrecht voor vrouwen, het belangrijkste thema van de vrouwenbeweging op dat moment, nam Drucker afstand van de socialisten en koos haar eigen weg. Ze werd onder meer dankzij haar publicaties in *Evolutie* een van de belangrijke voorvechtsters voor het vrouwenkiesrecht in Nederland.⁴²

Vol lof schreef Drucker in de eerste jaargang van *Evolutie* over de drie stoomwasserijen die in korte tijd in Amsterdam waren opgericht, en stelde zich de vraag waarom de machine, die op bijna alle gebieden de mens van zware arbeid had bevrijd, maar betrekkelijk weinig werd toegepast om de grote massa vrouwen uit het volk enigszins te verlichten. Niet alleen de welgestelden en de gegoede middenstanders zouden volgens Drucker gebruik moeten kunnen maken van dergelijke wasinrichtingen, maar ook vrouwen uit de arbeidersklasse.⁴³ Arbeidersvrouwen in de grote steden deden veelal de was zelf in of bij huis met

⁴⁰ Oldenziel, ‘Huishouden’, 49; Kroes, ‘De markt’, 28.

⁴¹ Drucker, ‘Stoomwasscherijen’.

⁴² M. Everard, ‘Lensing, Wilhelmina Elisabeth’ in *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (verder BWSA) 8 (Amsterdam 2001) 151-158.

⁴³ Drucker, ‘Stoomwasscherijen’.

slechts eenvoudige attributen. Ze hadden geen warmwatervoorziening en moesten soms ook voor water naar een gemeenschappelijke pomp.⁴⁴ Sommigen weken voor deze wekelijkse huishoudelijke taak uit naar de straat.

De roep van Drucker om wasinrichtingen voor arbeidersvrouwen haakte aan bij de initiatieven van hygiënisten uit de tweede helft van de negentiende eeuw. Sociaal bewogen artsen in diverse Europese landen maakten zich toen sterk voor reinheid en properheid in arbeidersgezinnen om uitbraak van ziekten en moreel verval tegen te gaan. Besmettingsgevaar bleef niet beperkt tot de bewoners van dichtbevolkte stadswijken, maar vormde een bedreiging voor velen. Via woningbouw, onderwijs, advies en soms een dwingende controle trachtten artsen, en later ook ingenieurs, onderwijzers, huishoudleressen en ambtenaren, werklieden en armen op te voeden tot moderne, dat wil zeggen gezonde en betrouwbare, arbeiders.⁴⁵ Al in 1849 bracht een Amsterdamse arts, dr. Allebé, het probleem van de wasbehandeling voor arbeidersgezinnen in zijn stad onder de aandacht. Allebé nam een sterke bevolkingsgroei van de stad waar, die de 'behoefte' terugdrong in, zo hij zei, 'veel te kleine ruimten'.⁴⁶ In een brochure constateerde Allebé dat de aanschaf van zuiver water, zeep en brandstof kostbaar was en de wasarbeid lastig en tijdrovend. Vooral het drogen van de was in een woning met slechts één vertrek stuitte Allebé tegen de borst. 'Schadelijke uitwaseming van het dikwijls slecht gewasschen linnengoed' zou gezinsleden het huis uitjagen de kroeg in. Allebé vreesde dat arbeidersvrouwen de wasarbeid zouden uitstellen, met als gevolg, 'dat het geheele gezin al meer en meer tot morsigheid en haveloosheid vervalt, en langzamerhand zelfs de behoefte, om zindelijk te zijn, geheel niet meer gevoelt'.⁴⁷ Om hygiënisch en moreel verval tegen te gaan pleitte de arts voor oprichting van openbare bad- en washuizen, naar voorbeeld van Britse provinciesteden, waar arbeidersvrouwen in een geschikte omgeving de was konden reinigen en drogen en waar het hele gezin een verkwikkend bad kon nemen.⁴⁸

⁴⁴ Zie ook P. van Overbeeke, *Kachels, geisers en fornuizen. Keuzeprocessen en energieverbruik in Nederlandse huishoudens 1920-1975* (Hilversum 2001).

⁴⁵ A. de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940. Een historisch-sociologische studie* (Meppel 1984); E.S. Houwaart, *De hygiënisten. Artsen, staat en volksgezondheid in Nederland* (Groningen 1991); Berendsen en Van Otterloo, 'Het 'gezinslaboratorium'', 302; L. Bervoets, 'Bouw' in Schot e.a., *Techniek in Nederland VI* (Zutphen 2003) 111-243, aldaar 120-130.

⁴⁶ G.A.N. Allebé, *Wasch- en badhuizen te Amsterdam* (Amsterdam 1849) 5.

⁴⁷ Allebé, *Wasch- en badhuizen*, 5-6.

⁴⁸ Allebé, *Wasch- en badhuizen*, 7-9. Over de Britse washuizen zie Malcomson, *English laundresses*.

Als voorzitter van de Vrije Vrouwenvereniging nam Drucker in 1892 het initiatief tot oprichting van het Comité ter Verkrijging van Gemeentelijke Stoomwasscherijen.⁴⁹ Dit comité had tot doel arbeidersvrouwen in Amsterdam bekend te maken met wasinrichtingen en hen te stimuleren de strijd voor gemeentelijke wasserijen aan te gaan. Samen met 13 andere organisaties, waaronder de Sociaal Democratische Vrouwenclub, diende de Vrije Vrouwenvereniging in 1893 een verzoek in bij de gemeente Amsterdam voor de oprichting van een gemeentelijke wasinrichting.⁵⁰ Drucker wees in navolging van dr. Allebé op het hygiënisch belang van wasinrichtingen voor arbeidersgezinnen.⁵¹

Het hygiënische motief dat dr. Allebé in 1848 voorop stelde, was echter niet langer het belangrijkste argument van de voorstanders van de gemeentelijke wasserijen. Voor Drucker betekende uitbesteding van de was aan een wasserij een stap op weg naar een ‘vermaatschappelijking’ of ‘collectivisering’ van huishoudelijke arbeid. Ze sloot aan bij een bredere internationale stroming voor collectivisering van het huishouden.⁵² Drucker putte daarvoor inspiratie uit het experimenterende en progressieve Amerika. Ze nam woonhotels als voorbeeld. Deze appartementenhotels, vaak bewoond door vrouwen uit de gegoede klasse, waren uitgerust met collectieve voorzieningen, zoals gemeenschappelijke wasfaciliteiten.⁵³ Naast de was zou volgens aanhangers van deze stroming ook het koken, schoonmaken en de opvoeding van kinderen uitbesteed moeten worden aan mensen die daartoe de juiste opleiding hadden gevolgd. Niet alleen de onmogelijkheid om de was in huis te doen stond in deze beweging ter discussie, maar de positie van vrouwen in hun gezinnen. Het verplaatsen van huishoudelijke arbeid naar bedrijven diende ertoe vrouwen uit hun isolement te halen en hen de mogelijkheid te geven deel te nemen aan

⁴⁹ Drucker, ‘Stoomwasscherijen’; Everard, ‘Lensing, Wilhelmina Elisabeth’, 152; L. Hagoort en M. Spijkerman, *De mechanisering van het huishouden* (ongepubliceerde doctoraalscriptie, Universiteit Utrecht 1977) 6.

⁵⁰ Gemeentearchief Amsterdam (verder GAA), Gemeentebld (1913), inv.nr. II 1434 en Gemeentebld (1917) inv.nr. II 1832; ‘Gemeenschappelijke keukens’, *Evolutie* 25, no. 13 (1917) 102.

⁵¹ Drucker, ‘Stoomwasscherijen’.

⁵² Hagoort en Spijkerman, *De mechanisering van het huishouden*; G. Arons en U. Jansz, *Kollektivering van huishoudelijke arbeid 1905-1940* (Amsterdam 1979); D. Hayden, *The grand domestic revolution. A history of feminist designs for american homes, neighbourhoods, and cities* (Cambridge 1981); L. Bervoets, *Telt zij wel, of telt zij niet. Een onderzoek naar de beweging voor de rationalisatie van huishoudelijke arbeid in de jaren twintig* (Amsterdam 1982); I. Cieraad, ‘Het huishouden tussen droom en daad. Over de toekomst van de keuken’ in Oldenziel en Bouw, *Schoon genoeg*, 31-58, aldaar 34-37; Bebel, Engels en andere socialistische theoretici spraken van een vermaatschappelijking van het huishouden. Zie Hagoort en Spijkerman, *De mechanisering van het huishouden*; Bervoets, *Telt zij wel, of telt zij niet*.

⁵³ Oldenziel, ‘Huishouden’, 28. Zie ook Hayden, *The Grand Domestic Revolution*.

maatschappelijke arbeid.⁵⁴ Radicale voorstanders van het collectieve huishouden als Wilhelmina Drucker wensten zelfs een einde te maken aan het dogma van het monogame huwelijk en streefden naar andere vormen van samenleven, waarin ook vrouwen economisch en juridisch onafhankelijk konden zijn.⁵⁵ In 1895 betoogde de feministe in *Evolutie* dat ‘de tegenwoordige wijze van huishouden duur, slecht, lastig en voor de vrouw bindend’ was, en dat er veel kon veranderen ‘als alvast op grote schaal werd gekookt, als de wasmachine werd dienstbaar gemaakt aan de gezinnen uit de arbeidersklasse, ... m.a.w. als verscheidene gezinnen konden besluiten zich te vereenigen tot één groot gezin.’⁵⁶ Wanneer arbeidersvrouwen tijdrovende huishoudelijke taken aan bedrijven zouden uitbesteden, creëerden zij gelegenheid om de bespaarde arbeid tegen betaling in te zetten en economisch onafhankelijk te worden.

Tien jaar later spraken collectieve voorzieningen voor arbeidersvrouwen nog steeds tot de verbeelding. Mathilde Wibaut (1862-1952), echtgenote van vooraanstaand SDAP-politicus Floor Wibaut (1859-1936)⁵⁷, stond bekend als de ‘meest

⁵⁴ Over collectivisering en vermaatschappelijking van huishoudelijke arbeid is al veel geschreven. Hagoort en Spijkerman analyseren in hun scriptie het falen van het collectieve huishouden en het succes van de mechanisatie binnen huishoudens. Zij dragen het kapitalisme als verklaring aan. Bedrijven hadden er belang bij dat binnen huishoudens gemechaniseerd werd. Mechanisatie veranderde het huishoudelijk werk en versterkte de rol van vrouwen als huisvrouwen. Hagoort en Spijkerman, *De mechanisering van het huishouden*. Ali de Regt legt een relatie tussen de vorming van het kerngezin in de arbeidersklasse, waarbij huishoudelijke taken een belangrijk doel werden voor arbeidersvrouwen om zich een positie als huisvrouw te verwerven en het niet slagen van collectieve voorzieningen. A. de Regt, ‘Arbeidersgezinnen en industrialisatie. Ontwikkelingen in Nederland 1880-1918’, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 4, no. 1 (1977) 3-27; De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*. Ulla Jansz gaf hierop drie jaar later kritiek in het *Sociologisch Tijdschrift*. Volgens Ulla Jansz streefden de woordvoerders van de socialistische vrouwen niet naar opheffing van het gezin. Zij verklaart het falen van de collectieve voorzieningen voor huishoudelijk werk uit praktische bezwaren: te duur, te veel reistijd, onbekendheid met de wasinrichtingen (wisten niet van bestaan af). U. Jansz, ‘Gemeentelijk koken en wassen in Amsterdam 1915-1939’, *Sociologisch Tijdschrift* 7, no. 4 (1980) 501-523. Jansz besprak echter, zoals de Regt ook in haar weerwoord op de kritiek vermeldde, de periode 1915-1939, terwijl de Regt spreekt over de periode 1880-1919. A. de Regt, ‘Repliek’, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 7, no. 4 (1980) 524-532. Terwijl rond de eeuwwisseling feministen en socialisten streefden naar vermaatschappelijking van het huishouden en andere leefvormen dan het kerngezin voor ogen hadden, lijkt tijdens de Eerste Wereldoorlog het kerngezin als leefgemeenschap weer volledig geaccepteerd. Zie ook Bervoets, *Telt zij wel, oftelt zij niet*.

⁵⁵ Mathilde Wibaut publiceerde in 1932, bijna vijftien jaar na de neergang van de sterke eerste golf van de radicale vrouwenbeweging na afloop van de Eerste Wereldoorlog, samen met haar echtgenoot socialistisch wethouder te Amsterdam Floor Wibaut, het boek *Wordend Huwelijk* (Haarlem 1932). Hierin bepleitte het progressieve echtpaar meer bewegingsruimte voor vrouwen binnen het huwelijk, ook op seksueel gebied. Met behulp van betaald werk zouden vrouwen binnen het huwelijk een gelijkwaardige en financieel minder afhankelijke positie naast hun partners in kunnen nemen. P. Rol, ‘Berdenis van Berlekom, Mathilde’ in BWSA 2 (Amsterdam 1987), 10-14.

⁵⁶ ‘Coöperatief communisme’, *Evolutie* 3, no. 35 (1895) 276-277.

⁵⁷ Floor (F.M.) Wibaut was bekend SDAP bestuurder in het interbellum. Hij ontving vooral waardering voor zijn inzet als wethouder van Amsterdam voor de bouw van goede en betaalbare woningen. Van

feministische sociaal-democrate'.⁵⁸ In 1905 richtte ze samen met redactrice van *de Proletarische Vrouw* Carry Pothuis-Smit (1872-1951) en de eerste vrouwelijke journaliste in Nederland Henriette van der Meij (1850-1945) de Amsterdamse Sociaal-democratische Vrouwenclub op. In 1908 volgde de oprichting van de invloedrijke Bond van Sociaal-democratische Vrouwenclubs. Van beide organisaties was Wibaut tot in de jaren dertig voorzitter. Ze stelde binnen de SDAP en in maatschappelijke discussies belangrijke vrouwentema's aan de orde zoals het vrouwenkiesrecht en betaald werk voor gehuwde vrouwen.⁵⁹

Wibaut pleitte evenals Drucker voor een 'vermaatschappelijking van het huishouden'. In 1909 betoogde ze in het socialistische blad *De Proletarische Vrouw* dat het onjuist is, dat 'al die fraaie vernuftige werktuigen en machinale inrichtingen alleen dienen om de rijke dames een lui leventje te verschaffen. In de eerste plaats moeten zij de arbeidsters helpen om meer vrijheid te krijgen, opdat ze deel kunnen nemen aan den strijd van haar klasse, ten tweede voor ons het middel zijn om het socialisme mogelijk te maken.'⁶⁰ Wibaut achtte uitbesteding van huishoudelijke arbeid een voorwaarde voor het voeren van de socialistische strijd. Met dit doel voor ogen maakte ook Wibaut zich hard voor de oprichting van een gemeentelijke wasinrichting voor arbeidersvrouwen in Amsterdam.

Wibaut verkondigde in de *Proletarische Vrouw* tegelijkertijd ook een andere ideologie. Ze stelde zich een toekomst voor, 'een huishouden, zoals nu nog in de gegoede middenklasse bestaat, waar het werk van de huisvrouw nog niet overbodig is; maar deze geen huissloof behoeft te zijn.'⁶¹ Zij zag het als een belangrijke taak om de strijd voor het buitenshuis wassen voor de arbeidersvrouwen te voeren, want van deze vrouwen viel volgens haar nog weinig te verwachten 'zolang de vrouwen in het huiswerk opgaan'. Dit toekomstbeeld zou voor arbeidersvrouwen enkel bereikbaar zijn door meer huishoudelijke taken uit te besteden. De hogere middenklasse in deze periode slaagde erin om dit gezinsideaal te vervullen met behoud van het

1922 tot 1935 was hij gezaghebbend lid van de Eerste Kamer. A.F. Mellink, 'Wibaut, Florentius Marinus' in *BWSA* 2 (Amsterdam 1987) 173-179.

⁵⁸ Rol, 'Berdens van Berlekom, Mathilde', 11.

⁵⁹ Rol, 'Berdens van Berlekom, Mathilde', 11-13.

⁶⁰ M. Wibaut, 'De ijzeren huisvrouw', *De Proletarische Vrouw* 4, no. 19 (1909) 2. De eerste uitgave van *De Proletarische Vrouw* verscheen op 1 november 1905. Carry Pothuis-Smit nam de redactie van het vrouwenblad op zich en behield de functie van redacteur tot 1940. In 1906 had het blad 700 abonnees, in 1919 bijna 11.000, in 1933 63.000. Na de hoogtijdagen in de jaren van economische crisis daalde het aantal abonnees in het eerste oorlogsjaar tot 21.000. C. Posthumus, 'Smit, Wilhelmina Carolina Benjamina' in *BWSA* 5 (Amsterdam 1992) 266-271, aldaar 267.

⁶¹ M. Wibaut, 'De ijzeren huisvrouw II', *De Proletarische Vrouw* 4, no. 17 (1909) 1-2, aldaar 2.

huishoudelijk werk. Het werk werd in huis verricht, echter niet door de middenklasse vrouwen zelf. ‘Al het genoeglijke, gezellige, aantrekkelijke van het gezinsleven in de middenklasse, die door dichters bezongen en geroemde huiselijkheid, het ideaal van de burgerij, is als ’t ware gebouwd op den arbeid der inwonende dienstbode, berust op het bestaan van een klasse, die in loondienst voor een andere klasse werkzaam is, en nog niet de vrijheid veroverd heeft van de moderne loon-arbeidster’, betoogde Wibaut.⁶² De socialiste wenste juist deze vrouwen uit ‘de dienende klasse’ te bevrijden van haar last. Uitbesteding van koken, wassen en opvoeden zouden het ideale gezinsleven, waarbij vrouwen zonder mee te verdienen en zonder zelf al te veel te sjouwen, toch in stand kunnen houden.⁶³ Uitbesteding van de was aan wasserijen was in dit betoog niet zozeer noodzakelijk om vrouwen gelegenheid te geven een maatschappelijke positie in te nemen, maar om het gezinsideaal van middenklasse huishoudens bereikbaar te maken voor arbeidersvrouwen. In een periode dat de socialistische machthebbers in Amsterdam niet echt warm liepen voor radicaal feministische standpunten, vervingen de Sociaal-Democratische Vrouwenclub in hun pleidooien voor de oprichting van een gemeentelijke wasinrichting feministische argumenten voor hygiënische en minder radicale idealistische motieven.⁶⁴

Het ideaal van het middenklasse gezin met moeder als zorgende huisvrouw zou na de Eerste Wereldoorlog domineren.⁶⁵ De vrouwenbeweging had in 1919 haar belangrijkste buit binnengehaald, het algemeen vrouwenkiesrecht, en boette daarna aan kracht in. Feministen en vrouwen die opkwamen voor de rechten van arbeidersvrouwen namen vanaf dat moment gematigdere standpunten in over de plaats van vrouwen in de Nederlandse samenleving. Zij voerden niet langer in scherpe bewoordingen strijd voor gelijke rechten en economische kansen voor vrouwen, maar streefden naar realisering van een ideaal huisvrouwschap, ook voor moeders uit de arbeidersklasse.

Toen in 1918, 25 jaar na het eerste verzoek van de Vrije Vrouwenvereniging, in het door socialisten bestuurde Amsterdam de gemeentelijke wasinrichting haar deuren opende, sprak de redactie van de *Proletarische Vrouw* van een ‘prachtige gelegenheid’, die ‘voor een groote verlichting van uw wekelijksche taak’ zou zorgen,

⁶² Wibaut, ‘De ijzeren huisvrouw II’, 2.

⁶³ Wibaut, ‘De ijzeren huisvrouw II’, 2.

⁶⁴ S.R. de Miranda, *De vrouw, de woning en de waschtobbe* (Amsterdam 1924) 8.

⁶⁵ Bervoets, *Telt zij wel, of telt zij niet*; C. Brinkgreve en M. Korzec, *‘Margriet weet raad’. Gevoel, gedrag, moraal in Nederland 1938-1978* (Utrecht 1978).

en ‘voor u en uw gezin een gezondheidsmaatregel van groot gewicht’.⁶⁶ Van een bevrijding van de arbeidsvrouw om deel te nemen aan de socialistische strijd was niet langer sprake. Al betoogde de Amsterdamse socialistische wethouder De Miranda (1875-1942) in een pamflet uit 1924, waarin hij als wethouder pleitte voor uitbreiding van gemeentelijke wasvoorzieningen voor arbeidsvrouwen, nog wel dat ‘een vrouw, die het kiesrecht heeft’ niet aan de wastobbe behoort te staan. Tegelijkertijd stelde hij dat ‘de man’ het genot van zijn huis niet vergald moet worden, ‘wanneer hij zijn rusttijd genoeglijk in het gezin wil doorbrengen.’ De Arbeidsvrouwen zouden net als middenklasse vrouwen hun tijd en arbeid moeten kunnen inzetten om een gezellig thuis te creëren voor man en kinderen. De was in huis paste niet in het plaatje van de zorgende, ondersteunende huismoeder.

De Amsterdamse raadsleden dachten echter niet aan het belang van arbeidsvrouwen, toen zij in 1917 gehoor gaven aan de herhaaldelijke verzoeken van socialistische vrouwen en anderen een gemeentelijke wasinrichting op te richten.⁶⁷ De nood als gevolg van de Eerste Wereldoorlog gaf de doorslag. De wasinrichting werd ingesteld ‘met het oog op de brandstoffenrantsoenering en de te verwachten rantsoenering van het gasverbruik’, aldus de veelgeprezen Amsterdamse wethouder De Miranda.⁶⁸

Ook in andere gemeenten gaf de oorlogsschaarste, die na 1918 voortduurde, en niet de feministische of socialistische argumenten, aanleiding om wasvoorzieningen te treffen. In Leiden werd in april 1919 een Gemeentelijk Waschbureau geopend. Gezinnen konden via dit bureau hun was tegen billijke tarieven laten wassen en bleken. Het bureau gaf diverse particuliere wasserijen opdracht om het goed in behandeling te nemen, tot vreugde van de wasserij-industrie die een kans zag haar markt uit te breiden.⁶⁹

⁶⁶ ‘Openbaar Waschhuis of Gemeentelijke Waschinrichtingen’, *De Proletarische Vrouw* 13, no. 10 (1918) 6.

⁶⁷ ‘Verlichting van den arbeid der vrouw in huis. Stoomwasscherijen’, *De Proletarische Vrouw* 6, no. 12 (1911) 2-3, aldaar 2; ‘Verzonden Adres’, *De Proletarische Vrouw* 8, no. 23 (1913) 4; ‘De wasch’, *De Proletarische Vrouw* 18, no. 1 (1922) 4.

⁶⁸ GAA, Gemeentebld (1917), inv.nr. II 1500. De Miranda, SDAP-wethouder in Amsterdam van 1911 tot 1939, is bekend om zijn inzet voor de realisatie van bad- en zweminrichtingen in Amsterdam, zijn felle inbreng in debatten over volkshuisvesting en zijn werkgelegenheidsprojecten in de jaren dertig. G.W.B. Borrie, ‘Miranda, Salomon Rodrigues de’ *BWSA* 6 (Amsterdam 1995) 147-150.

⁶⁹ Gemeentearchief Leiden, Archief van het Gemeentelijk Waschbureau 1920-1947, Inventarislijst, 1. Bonden van wasindustriëlen hadden veel kritiek op de gemeentelijke initiatieven. Ze vreesden de concurrentie toen gemeentelijke wasinrichtingen om uit de kosten te komen de was van inrichtingen naar zich toe trokken. Ze kregen door de gemeentelijke initiatieven daarentegen ook oog voor kansen

2.2.2 *Arbeidersvrouwen wassen zelf*

De vrouwenbeweging stortte zich na de oorlog op het ideaal van de moeder als huisvrouw. Radicale socialistische feministen als Wibaut verloren terrein aan ethisch feministen. In tegenstelling tot de gelijkheidstrijdsters namen de ethisch feministen de verschillen tussen mannen en vrouwen als uitgangspunt. Zij streefden naar ‘gelijkwaardigheid in verscheidenheid’. In deze laatste feministische visie lag de kracht van vrouwen in hun dienstbaarheid en konden vrouwen vooral als moeder en huisvrouw bijdragen aan een betere samenleving. Ethisch feministen streefden niet zozeer naar een andere positie van vrouwen in de samenleving, maar naar een grotere waardering voor het werk van vrouwen als huisvrouw en moeder. Deze nieuwe feministische benadering veranderde de visie op huishoudelijke arbeid. Socialistische vrouwen die begin jaren twintig op zoek gingen naar een vervolg op de succesvolle gemeentelijke wasinrichting, pleiten dan ook niet voor een wasserij.⁷⁰ Ze maakten zich sterk voor een goed uitgerust gemeentelijk washuis waar arbeidersvrouwen zelf de was konden doen. Een goede moeder zorgde immers als huisvrouw voor haar gezin en het wassen van de gezinswas hoorde daar voor de arbeidersklasse bij.

De Amsterdamse raad stelde een commissie in, waarin vrouwen van verschillende richting en geloof zitting namen: een communiste, een feministe, een vrijzinnig democrate, een SDAP-lid en een rooms-katholieke vrouw.⁷¹ SDAP raadslid Carry Pothuis-Smit, die twintig jaar eerder Wibaut steunde in haar pleidooi voor een gemeentelijke wasserij, werd voorzitter van de commissie. Coeterier-Schröder, huishoudlerares wasbehandeling aan de Nieuwe Huishoudschool in Amsterdam en schrijfster van handboeken voor de behandeling van de was in huis, vertegenwoordigde het huishoudonderwijs in de commissie die het plan moest

om hun markt naar nieuwe doelgroepen uit te breiden. ‘Gemeentelijke bemoeiing met de wasch te Amsterdam’, *Het Vakblad der Wasindustrie* 30, no. 10 (1936) 137-139, aldaar 138-139.

⁷⁰ Ulla Jansz noemt de gemeentelijke wasinrichting in Amsterdam een succes, omdat in 1921 de wasserij al met winst draaide. Jansz, ‘Gemeentelijk koken en wassen’, 516. Een kanttekening bij deze stelling is echter dat 40 procent van de capaciteit van de wasserij benut werd voor de was uit gemeentelijke instellingen, wat bij oprichting van de wasinrichting niet voorzien was. De Miranda, *De vrouw, de woning en de waschtobbe*, 4. Op de begroting van de centrale gemeentewasserij in 1935 bedroeg het aandeel ‘vrije volkswas’ samen met de ‘steunwasch’ nog zo’n 30 procent van de wasopbrengsten. ‘Begroting 1935 van de centrale wasserij der gemeente Amsterdam’, *Het Vakblad der Wasindustrie* 28, no. 10 (1934) 162. De vrije volkswas was afkomstig van particulieren aan wie geen voorwaarden werden gesteld (nog geen 8 procent van de wasopbrengsten). De steunwasch bestond uit was van huishoudens aangewezen door de Geneeskundige en Gezondheidsdienst en het Bureau voor Maatschappelijke Steun ‘Verslag van de centrale gemeente-wasserij en de waschhuizen van Amsterdam over 1933’, *Het Vakblad der Wasindustrie* 28, no. 10 (1934) 160-162, aldaar 161.

beoordelen. In het vakblad van de huishoudscholen *In en om de woning* deed de huishoudlerares verslag. Aanleiding voor de oprichting van het volkswashuis, was de woningnood die ‘zeer groot is en aanleiding geeft tot groote ongezelligheid in de arbeiderswoning, vooral door de geringe ruimte, disponibel voor het drogen der wasch’, aldus Coeterier-Schröder in het vakblad van de huishoudscholen.⁷² De Commissie zette een proef op, waarbij gedurende een maand verschillende vrouwen gebruik konden maken van een wasvoorziening, waar vrouwen hun was machinaal konden wassen en drogen.⁷³ ‘Welk een zegen zulk een waschhuis zou kunnen brengen behoeft hier nauwelijks gezegd te worden,’ verklaarde Coeterier-Schröder, ‘Geen vocht in huis, geen benauwde chloor- en andere luchtjes; geen ongezelligheid door 'die hangende lappen voor je neus' (volgens een der vrouwen), dus geen aanleiding voor den man om uithuizig te worden; groote zindelijkheid op wollen goed, door het snelle droogproces.’⁷⁴ De huishoudlerares noemde hier uitsluitend hygiënische en morele argumenten. Ze vermeidde de feministische argumenten van de vooroorlogse propagandisten van gemeentelijke wasserijen. In 1926, het jaar dat het kapitaalintensieve washuis aan de Amsterdamse Linnaeusstraat geopend werd, voegde ze daaraan enkele praktische argumenten toe. In vergelijking met de gemeentelijke wasserij was het washuis volgens de huishoudlerares goedkoper en bood bovendien meer privacy. ‘Menigeen schaamt zich voor zijn pover goedje’, aldus Coeterier-Schröder.⁷⁵ Een wasserij had bovendien het nadeel dat de klanten het wasgoed enige tijd moesten missen.⁷⁶ Een zekere voorraad kleding en huishoudgoed, die armere arbeidersgezinnen ontbeerde, was dan noodzakelijk. In het washuis bedienden de gebruiksters zelf de elektrische wasmachine die het witte goed waste en wasten het bonte en wollen goed op de hand in een kuip. Warm water was voorhanden en een centrifuge en droogkamer stond tot hun beschikking. In een halve dag konden de gebruiksters van het washuis de volledige was wassen en drogen. Er was geen sprake van uitbesteding van de was, maar van het uit huis plaatsen van de arbeid, waarbij het nog steeds arbeidersvrouwen waren die hun tijd en arbeid inzetten om het werk te doen. Als dat al niet de wens van arbeidersvrouwen betrof, dan komt

⁷¹ A.H. Coeterier-Schröder, ‘Zal er een volkswaschhuis te Amsterdam opgericht worden?’, *In en om de woning* 22, no. 2 (1922) 11-12, aldaar 12.

⁷² Coeterier-Schröder, ‘Zal er een volkswaschhuis’, 11-12.

⁷³ Coeterier-Schröder, ‘Zal er een volkswaschhuis’, 12.

⁷⁴ Coeterier-Schröder, ‘Zal er een volkswaschhuis’, 12.

⁷⁵ Coeterier-Schröder, ‘Zal er een volkswaschhuis’, 16.

de keuze voor washuizen in ieder geval, zoals wethouder De Miranda het in 1924 met enige ironie formuleerde, tegemoet ‘aan de gevoelsargumenten van de bezittende klasse.’ ‘De arbeidersvrouw heeft zelf haar wasch gedaan. De gedachte dat deze, net als zij, de wasch uit huis geeft, drukt haar dan niet meer zoo zwaar.’⁷⁷ Klasseverschil moet er zijn.

De verschuiving van de oplossing van het probleem van de was in arbeiderswoningen valt samen met een verschuiving van opvattingen over de taak van arbeidersvrouwen. Hoewel in de negentiende eeuw in arbeidersgezinnen niet de gedachte heerste dat mannen als enige kostwinners voor hun gezin moesten zijn, leefde in deze gezinnen evenals in burgerlijke huishoudens de opvatting dat het voeren van de huishouding een taak was van vrouwen. Toen door industrialisatie huisvrouwen steeds minder vaak betaalde arbeid aan huis konden doen en vaker een baan buitenshuis zochten, kwam het huishoudelijke werk in deze gezinnen onder druk te staan. Rond 1900 zochten radicale progressieve socialisten en feministen de oplossing voor dit probleem in vermaatschappelijking van de huishoudelijke taken. Al snel kozen gehuwde arbeidersvrouwen er echter voor zich uitsluitend te wijden aan het huishouden, wanneer dit maar enigszins mogelijk was. Door een zuinig huishouden te voeren en het beschikbare geld goed te beheren, hadden arbeidersvrouwen grote invloed op de levensstandaard van het gezin. Huishoudelijke arbeid werd verantwoordelijk werk en, in navolging van de burgerlijke klasse, begerenswaardig voor arbeidersvrouwen.⁷⁸ Washuizen boden arbeidersvrouwen goede technische voorzieningen om de was te doen, terwijl zij in tegenstelling tot wasserijen, arbeidersvrouwen niet het werk uit handen namen. Ze boden de gemakken van een kapitaalintensieve wasbehandeling buitenshuis en toch behielden gebruiksters van een washuis controle over het wasproces en konden door inzet van eigen arbeid op de kosten besparen.

⁷⁶ A.H. Coeterier-Schröder, ‘Volkswaschhuizen’, *De Vrouw en Haar Huis* 16, no. 11 (1922) 352-355, aldaar 353.

⁷⁷ De Miranda, *De vrouw, de woning en de waschtobbe*, 14.

⁷⁸ Voor een analyse van het opkomende huisvrouwenideaal onder arbeidersgezinnen zie De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 50-100. De Regt verklaart de opkomst van dit ideaal met de toenemende functiescheiding tussen mannen en vrouwen, als gevolg van de industrialisatie, een toenemend belang van huishoudelijk werk om van een inkomen rond te komen, hogere eisen aan huiselijkheid en huishoudelijke arbeid door toenemende welvaart, gestimuleerd door een beschavingsoffensief door de burgerij.

2.3 Commerciële wasserijen voor de middenklasse

Collectieve voorzieningen worden vaak geassocieerd met feministische en socialistische initiatieven voor arbeidersvrouwen. De historiografie uit de jaren zeventig en tachtig besteedde juist aan deze initiatieven relatief veel aandacht.⁷⁹ De maatschappelijke beweging voor collectivisering of vermaatschappelijking van huishoudelijke arbeid was echter veel breder. Ook vrouwen uit de betere kringen met een dienstbodeprobleem, alleenstaande vrouwelijke professionals als onderwijzeressen, huishoudkundigen en telefonistes, die inwoonden bij een gezin of hospita en vrouwen uit de middenstand die meehielpen in de zaak en die zich al dan niet een dagmeisje konden veroorloven, zochten naar nieuwe strategieën om het huishouden gedaan te krijgen. Ze experimenteerden met collectieve oplossingen, zoals coöperatieve keukens, waar gezinnen maaltijden konden nuttigen of afhalen.⁸⁰ Hoezeer de collectieve oplossingen de middenklasse gezinnen aanspraken, blijkt uit de belangstelling van de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen voor deze coöperatieve keukens. De Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen was opgericht in 1912 door Anna Polak (1874-1943) en Marie Heinen (1881-1949), respectievelijk directeur en adjunct-directeur van het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid. Polak en Heinen bepleitten uitbreiding van de beroepsmogelijkheden voor vrouwen en verbetering van hun arbeidsrechtelijke positie. In hun ogen beoefenden huisvrouwen een vak. Zij presenteerden de huisvrouwenvereniging dan ook als een ‘vakvereniging’, die de belangen waarnam van huisvrouwen als gebruikers van producten en producenten van een ordelijk huishouden. Zij streefden naar verlichting van de huishoudelijke arbeid van vrouwen, en in hun vereniging met name de huishoudelijke arbeid van vrouwen uit de middenklassen.⁸¹ Lokale afdelingen van de vereniging stonden aan de wieg van collectieve keukens voor middenklasse

⁷⁹ Hagoort en Spijkerman, *De mechanisering van het huishouden*; Arons en Jansz, *Kollektivering van huishoudelijke arbeid*; Jansz, ‘Gemeentelijk koken en wassen’; G. Arons e.a., *Kollektivering van huishoudelijke arbeid* (Amsterdam 1980); S. Komossa en S. de Jong, *Van saamhorig ploeteren naar opgesloten koesteren. Gemeenschappelijke voorzieningen en woningbouwverenigingen 1902-1939* (ongepubliceerd ontwerp onderzoek, TU Delft 1982); Bervoets, *Telt zij wel, of telt zij niet*.

⁸⁰ Rond 1900 richtten huishoudleressen onder aanvoering van diëtiste Martine Wittop Koning (1870-1963) en de eerste directrice van de Nieuwe Huishoudschool in Amsterdam, Suze Meyboom (1859-1938) in Amsterdam de eerste coöperatieve keuken in Nederland op. Getrouwde vrouwen uit de middenklasse konden in ‘keurige zaaltjes’ maaltijden bereid volgens de laatste diëtistische inzichten en ‘van superieur kwaliteit’ nuttigen. Vergelijkbare initiatieven volgden in Leiden, Haarlem, Utrecht, Groningen, Arnhem, Den Haag en Rotterdam. Oldenziel, ‘Huishouden’, 28, 32; Cieraad, ‘Het huishouden tussen droom en daad’, 38-39. Berendsen en Van Otterloo, ‘Het ‘gezinslaboratorium’’, 307-310. Zie ook: Hayden, *The Grand Domestic Revolution*.

huishoudens in Rotterdam (1914) en Hilversum (1914). Tijdens de Eerste Wereldoorlog ontplooiden ze vergelijkbare initiatieven in Amsterdam, Arnhem en Bussum.⁸² Ook voor het wassen van de gezinswas wenste de huisvrouwenvereniging een collectieve oplossing. Net als voor de collectieve keukens, was de oplossing voor de gezinswas strict gescheiden van socialistische initiatieven. De vereniging omarmde de veelbelovende diensten van commerciële wasserijen.

2.3.1 Wastehnologie in het Maandblad

Uitbesteding van de was aan commerciële wasserijen paste goed binnen de doelstellingen van de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen. De vereniging nam tijdens het interbellum initiatief in de vormgeving van huishoudelijke arbeid. Op basis van eigen kennis, kunde en een eigen technisch instrumentarium verdedigde de vereniging de belangen van vrouwen als werkgeefsters van dienstboden, bewoonsters en ‘vakarbeidsters’. Vereenvoudiging van huishoudelijke arbeid, een doelmatige inrichting van woningen en de ontwikkeling van huishoudelijke apparaten dienden als antwoord op het tekort aan dienstboden.⁸³ Uitbesteding aan moderne wasserijen, waar de was met behulp van een indrukwekkend machinepark machinaal gewassen werd, paste binnen dit streven. Wasvrouwen die met eenvoudige hulpmiddelen en onder slechte werkomstandigheden voor anderen wasten, konden aan dit voorbeeld van moderniteit niet tippen. Uitbesteding van de was aan wasvrouwen kwam in de vereniging dan ook niet aan de orde. De steun voor de wasserijsector impliceerde eveneens geen steun aan de thuiswas.

In 1926 lanceerde de huisvrouwenvereniging het Instituut tot Voorlichting bij Huishoudelijke Arbeid (IVHA) en koos daarmee nadrukkelijk positie voor een bemiddelende rol tussen consumptie en productie. Het instituut wilde het ‘*trait d’union*’ zijn tussen huisvrouw en fabrikant door vrouwen te wijzen op ‘practische vindingen’ op huishoudelijk gebied. Het teste huishoudelijke produkten op zowel ‘deugdelijkheid van het materiaal als de praktische bruikbaarheid.’⁸⁴ Een betere woninginrichting en betere arbeidsorganisatie waren de hoofdthema’s en

⁸¹ I. Jonker, *Huisvrouwenvakwerk. 75 jaar Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen* (Baarn 1987) 21-22; Oldenziel, ‘Huishouden’, 33-34, 41-43.

⁸² Oldenziel, ‘Huishouden’, 33; Berendsen en Van Otterloo, ‘Het ‘gezinslaboratorium’’. Na afloop van de oorlog verdwenen de coöperatieve en gemeentelijke keukens. De associatie met de gaarkeukens voor de armen brak deze collectieve initiatieven op

⁸³ Jonker, *Huisvrouwenvakwerk*; Oldenziel, ‘Huishouden’.

‘doelmatigheid’ het sleutelwoord van het instituut en de vereniging. Onder deze noemer testten instituutsliden technische ontwerpen aan de dagelijkse huishoudelijke praktijken en probeerden ze in overleg met fabrikanten de eigen wensen en ervaringen in te brengen in het ontwerpproces. Producten die fabrikanten ter keuring aan het onderzoeksinstituut aangedroegen en voldeden aan de door de medewerkers van het instituut opgestelde eisen ontvingen het beroemde keurmerk ‘Goedgekeurd door de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen’, dat lange tijd vrouwen wegwijst maakte in winkels met steeds weer nieuwe en onbekende producten. Pas toen de Consumentenbond (1952) in de jaren vijftig begon met vergelijkend warenonderzoek, boette het keurmerk in aan betekenis.

Het IVHA besteedde aandacht aan alle zaken op huishoudelijk gebied. Het keurde keukengerei, huishoudtextiel en huishoudelijke apparaten. Het gaf leden advies over producten variërend van elektrische stofzuigers, fornuizen, pannen, en borstels, tot schoonmaakmiddelen en zette fabrikant Tomado bijvoorbeeld aan tot de productie van stalen afdruiprekken. De Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen was zowel op landelijk als lokaal niveau op vele terreinen thuis. De vereniging bemoeide zich in de jaren twintig en dertig met woningontwerpen en woninginrichting. Meubels, vloerbedekking, woonkamers, badkamers, watervoorziening, vuilafvoer, fietsenberging, portalen, deurbellen, en trappenhuizen kregen aandacht van uiteenlopende commissies.⁸⁵ De Haagse afdeling van de vereniging speelde zelfs een innovatieve rol in het ontwerp van een moderne efficiënte keuken, die als voorbeeld zou dienen voor de later tot standaard verheven Bruynzeelkeuken.⁸⁶ Alle nieuwigheden, aardigheden en bijzonderheden met betrekking tot het huishouden lijken door de vereniging besproken te worden.

⁸⁴ Instituutcommissie, ‘Doel en werkwijze’, *Maandblad* 16, no. 12 (1928) 291-292, aldaar 291; Oldenziel, ‘Huishouden’, 51.

⁸⁵ Oldenziel, ‘Huishouden’, op basis van artikelen uit het *Maandblad* van de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen.

⁸⁶ M. Boot, I. van Hamersveld, en J. Roding, ‘De ‘rationele’ keuken in Nederland en Duitsland. Achtergronden, ontwikkelingen en consequenties voor (huis)vrouwen’ in K. Dittrich, P. Blom, en F. Bool, *Berlijn-Amsterdam 1920-1940. Wisselwerkingen* (Amsterdam 1982) 339-347; Jonker, *Huisvrouwenvakwerk*; F.M. Hartveld, *Moderne Zakelijkheid. Efficiency in wonen en werken in Nederland, 1918-1940* (Amsterdam 1994); Cieraad, ‘Het huishouden tussen droom en daad’, 40-41; T. de Rijk, ‘Efficiency en hygiëne. Principes voor de modernisering van het huishouden’ in N. de Vreeze ed., *6,5 miljoen woningen* (Rotterdam 2001) 39-59; M. Berendsen, ‘Balanceren op de rand van de bouwput’, *Lover* 28, no. 3 (2001) 22-24; M. Berendsen, ‘De moderne keuken. Een werkplaats vol roestvrijstaal’, *Raffia* 13, no. 4 (2001) 9-12; Berendsen en Van Otterloo, ‘Het ‘gezinslaboratorium’’, 310-320; Oldenziel, ‘Huishouden’, 55-61.

De was in de woning kwam daarentegen in het werk van het instituut en de vereniging verrassend genoeg nauwelijks voor. Nieuwe wasattributen die fabrikanten in de loop van de jaren twintig op de markt brachten zoals elektrische wasmachines, wringers of centrifuges ontbraken vrijwel volledig in het *Maandblad* van de vereniging, waarin onder aanvoering van een bekwame redactie verslag werd gedaan van de activiteiten en interessegebieden van de vereniging. In 1929 besprak het blad wel een ‘keukenwas-strijk-tafel’ en in 1931 een wasklok. Besprekingen van innovaties op het gebied van wastechnologie voor de was in huis in het *Maandblad* van de huisvrouwenvereniging zijn werkelijk schaars te noemen.⁸⁷

Huishoudleraresen met praktische tips voor de was kregen in het *Maandblad* wel ruimte. Zij zetten in duidelijke artikelen uiteen hoe verschillende soorten textiel gewassen konden worden of hoe een goede wasbehandeling uitgevoerd diende te worden. Deze adviezen handelden niet over de technische hulpmiddelen bij de was. Ze veronderstelden een techniekarme wasdag. Deze artikelen over thuis wassen verschenen vooral tijdens en in de jaren vlak na de Eerste Wereldoorlog. Adviezen over de thuiswas lijken daarom voornamelijk samen te hangen met schaarste aan zeep en brandstof en bezuinigingen in het huishouden. Wanneer een artikel over de thuiswas geen bezuiniging betrof, handelde het over tere weefsels, die in de regel thuis op de hand gewassen werden.⁸⁸ Verder besprak het *Maandblad* de verwijdering van vlekken. De vlekkenlijst van het IVHA, waarin leden van de huisvrouwenvereniging bijvoorbeeld konden opzoeken dat bloedvlekken onmiddellijk verdwenen wanneer het wasgoed in een zoutoplossing was geweekt, was befaamd. Vlekken, ‘men zou er wel een boekje over vol kunnen schrijven’, schreef bezoldigd eindredacteur van het *Maandblad* Van Vliet-van Dam in 1919, en dat zou het onderzoeksinstituut vanaf 1948 ook gaan doen.⁸⁹

De redactie van het *Maandblad* koos de onderwerpen over de was zeer selectief: wel tere weefsels en vlekken, geen wasmachines of centrifuges. Informatie over

⁸⁷ ‘Instituut tot Voorlichting bij Huishoudelijken Arbeid van de Nederlandsche Vereeniging van Huisvrouwen’ (verder IVHA), *Maandblad*, 17, no. 8 (1929) 279-280; ‘IVHA. De Vaco-Wasscher 3333’, *Maandblad* 19, no. 10 (1931) 298,301.

⁸⁸ Zie o.a. J.H. Neuman, ‘De wasch in huis’, *Maandblad* 3, no. 9 (1915) 66-67; L.J.C. van Vliet-van Dam, ‘Zeepbesparing en Zeep-vervangmiddel’, *Maandschrift* 6, no. 8 (1918) 61-62; L.J.C. van Vliet-van Dam, ‘Bezuiniging’, *Maandblad* 7, no. 2 (1919) 13-15; L.J.C. van Vliet-van Dam, ‘Het verwijderen van vlekken’, *Maandblad* 7, no. 11 (1919) 82-83; M.V., ‘Eenige wenken voor het wasschen van wollen kleeren’, *Maandblad* 10, no. 1 (1922) 7-8.

⁸⁹ Vliet-van Dam, ‘Het verwijderen van vlekken’, 83. Van Vliet-van Dam schreef tussen 1915 en 1920 diverse artikelen over wassen en koken. In 1948 publiceerde het IVHA het eerste vlekkenboekje met aanwijzingen voor het reinigen van textiel en huisraad. Jonker, *Huisvrouwenvakwerk*, 79.

wasmachines en centrifuges was vooral interessant voor vrouwen die zelf thuis de was deden. De behandeling van vlekken en tere weefsels was relevant voor vrijwel alle vrouwen die verantwoordelijk waren voor de gezinswas, zelfs voor middenklasse vrouwen die gebruik maakten van de diensten van een wasserij. Een fruit- wijn- of koffievlek kon immers beter geen dagen wachten op een behandeling in een wasserij. Ook middenklasse vrouwen moesten daarom hier snel zelf mee aan de slag. Het wassen van lingerie en kleding van zijde en wol kwam ook in vrijwel alle middenklasse gezinnen voor. Uit angst voor beschadiging wasten de meeste wasserijgebruiksters deze tere weefsels vaak thuis.

De selectieve onderwerpkeuze wijst op een veronderstelling van de redactie van het *Maandblad* dat de lezeressen van hun tijdschrift wasserijgebruiksters waren. Zij zouden niet geïnteresseerd zijn in producten of apparaten voor de was in huis. Specifieke onderdelen van de was, die zij ongeacht de uitbesteding van de was tegenkwamen in hun dagelijkse praktijken, maakten weer wel een interessant artikel. Zo hoog lag het percentage wasserijgebruiksters echter niet.⁹⁰ De summiere aandacht voor de was in de woning zou heel goed een strategische keuze van de redactie kunnen zijn, om wasserijgebruik te bevorderen.⁹¹

2.3.2 De huisvrouwenvereniging als bemiddelaar

De Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen zette zich in om bestaande huishoudelijke praktijken, zoals koken of schoonmaken efficiënter of doelmatiger te maken. Ze kozen daarbij vaak technische innovaties die de huishoudelijke arbeid in huis, of de organisatie daarvan vereenvoudigde. Over het wassen had de vereniging

⁹⁰ In 1929 maakte niet meer dan 15 procent van de Nederlandse gezinnen gebruik van wasserijdiensten. Lid van het hoofdbestuur van de NVvH D. Jacobs-Zoethout weet dit aan de Eerste Wereldoorlog en de toestroom van Duitse dienstmeisjes in Nederlandse huishoudens. In tegenstelling tot Nederlandse zouden de Duitse meisjes zich tot diep in de nacht aan de was laten zetten door hun mevrinnen, zo signaleerde ook de Bond ter Bevordering van de Wasindustrie. D. Jacobs-Zoethout, 'Samenwerking van Ned. Ver. V. Huisvrouwen en Wasch-Industrie', *Maandblad* 17, no. 7 (1929) 246; Tettero, *Waschperikelen*. Historica en journaliste Barbara Henkes noteerde uit interviews met voormalige Duitse en Nederlandse dienstmeisjes dat Duitse dienstmeisjes vlijtiger, bereidwilliger, onderdaniger, goedkoper en zelfs 'slaafser' waren dan hun Nederlandse collega's. Henkes wijst ter verklaring op de kwetsbare positie van Duitse dienstmeisjes als 'gastarbeidster' en de hoge properheidsnormen die Duitse meisjes van kinds af aan hadden meegekregen. Het doen van de was komt in het proefschrift van Henkes niet expliciet aan de orde. B. Henkes, *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950* (Amsterdam 1995) 67.

⁹¹ Lid van het hoofdbestuur van de NVvH D. Jacobs-Zoethout erkende in 1929 in het *Maandblad* dat de voorzieningen voor de was in de Nederlandse woningen gebrekkig waren, 'immers onze huizen zijn niet van waschkeuken of elektrische instrumenten voorzien'. De aanpassingen die Jacobs-Zoethout voorstond richtte zich niet op verbetering van de voorzieningen in de woning, maar 'uit hygiënisch oogpunt', op het buitenshuis laten wassen. Jacobs-Zoethout, 'Samenwerking'.

andere gedachten. Ze stond een revolutionaire verandering van de dominante waspraktijken voor. De was moest op veel grotere schaal, maar vooral de deur uit.⁹²

Beoogd voorzitter van het onderzoeksinstituut van de huisvrouwenvereniging Van Waveren-Resink (1877-1946), die eind jaren twintig, dankzij haar vertaling van de bekende efficiency boeken van de Amerikaanse Christine Frederick en de Franse Paulette Bernège, uit zou groeien tot een van de bekendste Nederlandse propagandisten van de internationale doelmatigheidsbeweging, pleitte ervoor om werkzaamheden die beter en voordeliger buitenshuis konden geschieden uit handen te geven. Op de Buitengewone Algemene Vergadering van de vereniging in 1926 waarin Van Waveren-Resink de plannen voor de oprichting van het onderzoeksinstituut uiteen zette, wenste ze vanuit deze visie ‘een lans [te] breken voor de wasch buitenshuis’. Ze meende dat het IVHA en de wasserij-industrie ‘elkaar over en weer van dienst zouden kunnen zijn.’⁹³ Van Waveren-Resink gaf wasserijen o.a. de gelegenheid om op de tentoonstelling ‘de Nieuwe Huishouding’ propaganda te maken voor hun bedrijf.⁹⁴

De samenwerkende bonden van de wasserij-industrie ondersteunden de visie van de voorzitter van het onderzoeksinstituut. Ze waren via hun Chemisch Technische Raad de eerste bedrijfstak die een samenwerking aanging met het onderzoeksinstituut van de huisvrouwenvereniging. De Chemisch Technische Raad opgericht in de jaren twintig door de bonden van de wasserij-industrie, gaf voorlichting aan wasserijen en hun klanten over kwesties van technische en chemische aard. Het had tot doel het vertrouwen van huisvrouwen voor wasserijen te sterken en wasserijen te interesseren voor nieuwe kennis over wassen.⁹⁵ De wasindustriëlen benutten het onderzoeksinstituut voor propagandadoeleinden. Zo gaf instituutmedewerkster Renssen in 1929 op een vergadering van de Chemisch Technische Raad een lezing over ‘de wetenschappelijke behandeling van de was in wasserijen’. De Raad

⁹² In vergelijking met Groot-Brittannië was het percentage wasserijgebruikers in Nederland met zo’n 15 procent in 1929 inderdaad erg laag. In Londen zou zo’n 60 procent van de huishoudens in 1948 gebruik maken van een wasserij, landelijk lag dat percentage in dat jaar op 41,5 procent. Malcomson, *English laundresses*, 136. Gegevens over wasserijgebruik in Groot-Brittannië in de jaren voor de Tweede Wereldoorlog ontbreken helaas.

⁹³ ‘Uiteenzetting van de plannen voor het Instituut tot Voorlichting bij Huishoudelijken Arbeid, door mevrouw van Waveren namens de voorl. Commissie gegeven op de buitengewone algemene vergadering van 5 nov. 1926’, *Maandblad* 14, no. 12 (1926) 377-382.

⁹⁴ ‘Uiteenzetting van de plannen’, 382.

⁹⁵ F.S.van Balen-Klaar, ‘Onze wascherijen’, *In en om de woning en in en om de boerderij* 34, no. 8 (1928) 118.

verspreidde de lezing later als brochure onder de afdelingen van de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen.⁹⁶

Binnen het hoofdbestuur van de huisvrouwenvereniging bestond enige aarzeling over deze propagandarol in dienst van de vereniging voor de wasserijen. Al snel luidde echter het oordeel dat wasserijgebruik bevorderd diende te worden, ‘ter vereenvoudiging van de huishouding’.⁹⁷ Reclame voor wasserijgebruik paste in dit streven. De bonden van wasindustriëlen gaven bovendien ruimte aan het onderzoeksinstituut van de vereniging om zich te profileren als intermediair tussen wasserijen en vrouwen die gebruik zouden kunnen maken van wasserijen. De was bood gelegenheid om daadwerkelijk op te treden als de gewenste *trait d’union* tussen huisvrouwen en producenten.

De relatie tussen de bonden van de wasindustrie en de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen was vooral eenrichtingsverkeer. De vereniging voerde wel campagnes voor de wasserij-industrie, maar omgekeerd toonde de wasserij-industrie weinig waardering voor de huisvrouwenvereniging. Medewerkster van het onderzoeksinstituut Jacobs gaf in 1930 aan geen ingang te hebben bij de wasindustrie. Zij deelde mede ‘dat de Technisch Chemische Raad van de Waschindustrie haar tot nu toe vrijwel negeert.’⁹⁸ Uit het feit dat zij nooit een uitnodiging kreeg een vergadering van de Bond van wasindustriëlen bij te wonen concludeerde Jacobs dat zij blijkbaar niet geteld werd.⁹⁹ Toch zou in de jaren die volgden contact blijven bestaan tussen de Bond van Waschindustrieelen en het IVHA. De samenwerking leverde zelfs een concreet resultaat op. In 1932 stelde het bestuur van het instituut naar aanleiding van een bezoek aan een grote wasserij in overleg met de bond een lijst op met ‘enkele wenken’ voor ‘de huisvrouw’ en ‘de wasscherij’.¹⁰⁰ Daarin spraken zij wasserijgebruiksters en wasserijen aan op hun verantwoordelijkheden. Door de verantwoordelijkheden op papier te zetten, hadden zowel wasserijen, als wasserijgebruiksters iets om op terug te vallen bij onenigheid over de dienstverlening. De huisvrouwenvereniging legde haar acties om het wasserijgebruik te stimuleren nog steeds voor aan de bond. De wasindustriëlen vonden in de redactie van het

⁹⁶ IIAV, archief Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen (verder ANVvH), inv. 10, Hoofdbestuursvergadering, *Notulen gecombineerde vergadering Hoofdbestuur en Instituut-commissie* (9 januari 1929).

⁹⁷ IIAV, ANVvH, inv. 10, Hoofdbestuursvergadering, *Notulen* 9 januari 1929.

⁹⁸ IIAV, ANVvH, inv. 13, Hoofdbestuursvergadering, *Notulen* 11 en 12 maart 1930.

⁹⁹ IIAV, ANVvH, inv. 13, Hoofdbestuursvergadering, *Notulen* 11 juni 1930.

¹⁰⁰ IVHA. Huisvrouw en wasscherij’, *Maandblad* 20, no. 1 (1932) 20, 23.

Maandblad en de medewerksters van het onderzoeksinstituut kortom een trouwe bondgenoot voor de promotie van wasserijgebruik.¹⁰¹

De NVvH en het IVHA stelden zich op als heuse schakel tussen huisvrouwen en wasserijen. Ze verdedigden de belangen van hun achterban door van wasserijbedrijven een goede en betaalbare dienstverlening te verlangen.¹⁰² Ze boden met hun lijst met wenken een basis voor een verbetering van de relatie tussen wasserijgebruiksters en wasserijen. Tegelijkertijd stelden zij zich beschikbaar als propagandakanaal voor de bonden van de wasserij-industrie, in dienst van hun eigen streven naar een doelmatige manier om de was te doen. Een dienst die de wasserijsector overigens niet met volle waardering beloonde.

2.3.3 *De was wetenschappelijk behandeld*

In hun streven naar een ‘doelmatig’ huishouden benutte de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen in toenemende mate de wetenschappelijke claim die wasindustriëlen legden op de wasbehandeling in wasserijen.

Diverse instituten voerden vanaf de Eerste Wereldoorlog onderzoek uit ten dienste van wasserijen. Landelijke overheidsorganen als de Rijksnijverheidsdienst en de Rijksvezeldienst stelden tegen betaling onderzoekstijd beschikbaar aan de wasindustrie. In de jaren twintig en dertig richtten belanghebbenden bij de wasserij-industrie onderzoeksinstituten op.¹⁰³ Zelfstandig opererende chemici voerden daarnaast voor verschillende wasserijbedrijfjes onderzoek uit naar de samenstelling van water, wateronthardingsmiddelen en zeepsoorten. In 1924 pleitte secretaris van de Nederlandse Bond ter bevordering van de Waschindustrie en wasserijeigenaar S.P. Lips voor oprichting van een eigen Proefstation voor de wasserij-industrie. Na moeizame onderhandelingen tussen overheid en de verzuilde wasserij-organisaties werd in 1937 het Proefstation voor de Wasserij-industrie bij het pas opgerichte TNO een feit.¹⁰⁴ Het proefstation deed op eigen initiatief onderzoek naar water,

¹⁰¹ Zie notulen Hoofdbestuur NVvH: IIAV, ANVvH, inv. 13, Hoofdbestuursvergadering, *Notulen* 11 juni 1930; 11 en 12 maart 1930.

¹⁰² De Haagse afdeling van de NVvH sprak in 1922 een stoomwasserij in Den Haag aan op de hoge prijs van de wasbehandeling. Als reactie op de actie van deze lokale afdeling bood de wasserij in een advertentie in het *Maandblad* van de vereniging de leden een korting van 15 procent. ‘Advertentie Stoomwasscherij S.P. Lips,’ *Maandblad* 10, no. 3 (maart 1922) 57.

¹⁰³ Bonden van de wasserij-Industrie richtten de Chemisch-Technische Raad op en het Economisch Instituut van de Waschindustrie; Wasmiddelenfabrikant Viruly zette het Instituut voor Weefselonderzoek op.

¹⁰⁴ K.J. Nieuwenhuis, ‘Onderzoek’ in Kersten en Van Duijn, *Er wasch eens...* 47-68, aldaar 48-51; Oldenziel, ‘Huishouden’, 49.

wasmiddelen, machines en textiel. In opdracht van wasserijen of wasserijgebruikers onderzocht het proefstation de oorzaak van slijtage van kleding of huishoudtextiel in verband met een eventuele schadevergoeding. In de eerste jaren na oprichting zou het Proefstation zich vooral inzetten voor de bestrijding van de opvatting van potentiële wasserijkanten, dat wasgoed sneller zou slijten bij behandeling door wasserijen.

Bonden van wasindustriëlen en andere vertegenwoordigers van de wasindustrie beriepen zich in de jaren dertig steeds vaker op deze wetenschappelijke basis van de wasbehandeling in wasserijen. Evenals mechanisering van het wasproces, arbeidsverdeling en de oprichting van brancheorganisaties, profileerden mannelijke wasserijbedrijven zich daarmee als professionele wassers tegenover de ‘primitieve’ en ‘onkundige’ ‘thuis wassende vrouwen’.¹⁰⁵ Zelfstandig opererende wasvrouwen waren vanwege hun geringe aantal al enige tijd geen concurrentie van betekenis meer.

De NVvH en het IVHA maakten in de tweede helft van de jaren dertig, toen Nederland de economische crisis weer enigszins te boven was, gebruik van dit professioneel discours. Met instemming citeerde de redactie van het *Maandblad* van de NVvH de socialiste Wolthers-Arnolli (1885-1952), lid van de Utrechtse gemeenteraad voor de SDAP, die in 1938 op de ‘eerste propagandadag’ voor ‘de wasch uit huis’ van de Federatie en het proefstation voor de Waschindustrie stelde dat zelf wassen ‘niet meer hoort in dezen tijd’. Huisvrouwen gebruikten misschien ‘scherpe en ondoelmatige waschmiddelen’, verklaarde Wolthers-Arnolli in navolging van de onderzoeksinstanties van de wasserij-industrie. Zij konden dit werk ‘beter door de georganiseerde wasscherijbedrijven laten doen.’¹⁰⁶

Het vrouwentijdschrift haalde de wetenschappelijke claim in huis toen het eind jaren dertig dr.ir. Henrina J. (Hennie) de Wijs (1896-1975) aantrok als deskundige op het

¹⁰⁵ Zie Mohun, *Steam laundries*, 167; Oldenziel, ‘Huishouden’, 49.

¹⁰⁶ ‘Belangrijke onderwerpen. De eerste Nederlandsche wasscherijdag’, *Maandblad* 26 (augustus 1938) 206. Emmy Belinfante (1875-1944) voerde in de periode 1929-1941 de redactie voor het *Maandblad*. Belinfante was journaliste en publiceerde onder andere in het vrijzinnig-democratische dagblad *Land en Volk* en de liberale *Nieuwe Courant*. Vanaf de jaren twintig beperkte haar werk zich, gedwongen door bevooroordeelde mannelijke hoofdredacteurs, tot verslagen van de vrouwenbeweging, vredesvraagstukken en opvoeding. Ze had een feministisch getinte vrouwenrubriek in verschillende liberale provinciale en landelijke kranten. In de jaren dertig wijdde Belinfante vele artikelen aan de strijd tegen de beperking van vrouwenarbeid. H. Lakmaker, ‘Belinfante, Emilie Josephine (1875-1944)’ in *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn5/belinfante> [05-09-2003]. Zie ook Jonker, *Huisvrouwenvakwerk*, 29-30.

gebied van de was.¹⁰⁷ De Wijs was een scheikundig ingenieur, opgeleid aan de TU Delft. In 1923 verdedigde zij in Delft haar proefschrift *Samenstelling en bestendigheid van enige metaal-amoniac ionen*. Daarmee werd zij de derde vrouw die aan de technische hogeschool haar doctoraat behaalde. Na haar Delftse tijd zette zij haar carrière voort eerst in het laboratorium van ijzergieterij Vulcanus in Vaassen, en na 1926 in het laboratorium van zeepfabrikant Viruly's Stoomzeepziederij "De Hamer", producent van wasmiddelen voor de wasserij-industrie. Dankzij haar wetenschappelijke werk en haar lange carrière ontwikkelde zij zich als expert op het gebied van de technische en gebruikersaspecten van het wassen. In 1930 vestigde zij zich als zelfstandig onderzoekster. Tot de jaren zestig had De Wijs een eigen vooraanstaand scheikundig adviesbureau en laboratorium voor wastechniek in haar woonhuis in Voorburg.¹⁰⁸ Zij kon een groot deel van de wasserijen tot haar klantenkring rekenen. Van 1939 tot 1941 publiceerde zij in het *Maandblad* van de NVvH artikelen over diverse aspecten van de was en trad zij op als wasadviseur voor leden van de huisvrouwenvereniging.¹⁰⁹

De Wijs onderbouwde en versterkte het professionele vertoog dat bonden van de wasserij-industrie en ook Wolthers-Arnolli verkondigden. Ze benadrukte dat de NVvH niet het uitzenden van de was wenste te propageren en de thuiswas afkeurde, maar dat de vereniging opkwam voor de belangen van huisvrouwen of dezen nu thuis wassen of de was naar een wasserij zonden. Toch valt uit haar artikelen op te maken dat de Wijs een fervent voorstander was van uitbesteding van de was aan wasserijen. Zij stelde dat dankzij wetenschappelijk onderzoek, waar de Wijs zelf aan bijdroeg, wasserijen in staat waren om op een goede manier de was te behandelen. In tegenstelling tot huisvrouwen, voor wie 'het moeilijk [is] om met oude gewoonten te breken'. De Wijs plaatste de professionele, op basis van wetenschappelijke kennis handelende wasserijen tegenover de amateuristische, op basis van 'traditie' en 'oude gewoonten' thuis wassende huisvrouwen. Het beste resultaat was volgens de

¹⁰⁷ Zie over de Wijs ook: M. Bosch en R. Oldenziel, *Curious Careers. An unexpected history of women in science and technology* (Eindhoven 2006) 48-51

¹⁰⁸ K. Kersten en A. van Duijn, *Er wasch eens...* (Tilburg 1983) 55; Biografische Databank Ruth Oldenziel, TU Eindhoven.

¹⁰⁹ Ze schreef onder meer 'De wasch I', *Maandblad* 27 (april 1939) 82; 'De wasch II', *Maandblad* 27 (mei 1939) 127; 'De wasch III', *Maandblad* 27 (juni 1939) 155-156; 'De wasch', *Maandblad* 27 (juli 1939) 173-174; 'De wasch in deze tijden', *Maandblad* 28 (januari 1940); 'De slijtage van uw linnengoed tijdens het wassen', *Maandblad* 28 (mei 1940) 123; 'Een praatje over de wasch', *Maandblad* 28 (december 1940); 'Geen bezuiniging, maar verkwisting', *Maandblad* 29, no. 3 (maart 1941) 55; 'Onzichtbare waschslijtage', *Maandblad* 29 (oktober 1941) 189.

scheikundige slechts te bereiken ‘in een chemisch wetenschappelijk bedrijf’.¹¹⁰ De Wijs beschouwde met andere woorden vrouwen die zelf thuis wassen als amateurs, die met beperkte middelen en verouderde kennis op niet-optimale wijze haar was behandelden. In haar dubbele rol als geschoolde vakdeskundige adviseur voor de wasserij-industrie en als vrouw kon zij als geen ander dit gedachtegoed presenteren aan de leden van de huisvrouwenvakvereniging.

De NVvH gebruikte in de jaren twintig en dertig een bedrijfsmatige benadering van het huishouden en de inzet van nieuwe elektrische huishoudelijke apparaten als middelen om het vak huisvrouw tot een beroep te maken. Voor schoonmaken kozen de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen en het Instituut tot Voorlichting bij Huishoudelijke Arbeid voor vereenvoudiging binnenshuis. Deze organisaties kozen voor de was daarentegen zonder voorbehoud voor uitbesteding aan wasserijen. Discussies over de was betroffen tussen 1918 en 1940 niet de vraag wie waar de was moest doen, maar hoe de vereniging en het instituut vrouwen kon bewegen om gebruik te maken van wasserijen. Ze maakten, onder andere door de aanstelling van De Wijs als wasdeskundige, gebruik van het wetenschappelijke vertoog rond de wasindustrie om hun voorkeur voor uitbesteding van de was te onderbouwen. De huisvrouwenvakvereniging plaatste met behulp van wetenschappelijke claims wasserijgebruik binnen haar rationaliserings- en professionaliseringsgedachte. Ze benutten het wetenschappelijke discours om hun deze gedachte vorm te geven.

2.4 Professioneel wassen. De tweezijdige benadering van huishoudleressen

2.4.1 Het huishouden, een vak

Nog voordat wasserijbazen zich organiseerden in bonden en zichzelf met behulp van kapitaalintensieve productietechnieken en wetenschappelijk onderzoek profileerden als ‘de professionele wassers’, ontwikkelde vanaf de jaren zeventig van de negentiende eeuw een groep vrouwen een eigen professionele visie op huishoudelijke arbeid. ‘Wat is het werk der huisvrouw anders dan een gedurig proefnemen met allerlei stoffen en werktuigen, de aanwending van alle soorten van hefboomen. Is elke

¹¹⁰ Dr. Ir. H.J. de Wijs, ‘De wasch I’, *Maandblad*, 27 (april 1939) 82; ‘De wasch II’, *Maandblad* 27 (mei 1939) 127.

woning niet in zekere zin een laboratorium...?’¹¹¹ Met deze woorden riep schrijfster en onderwijshervormster Elise van Calcar-Schiotling (1822-1904) in 1873 op tot de professionalisering van het beroep huisvrouw en de ontwikkeling van een nieuw kennisdomein in Nederland.¹¹² In tegenstelling tot de radicaal feministe Wilhelmina Drucker zocht Van Calcar-Schiotling de professionalisering niet in de aanwending van kapitaalintensieve technologie voor besparing van tijd en arbeid. Vrouwen moesten daarentegen ‘hare handen maar goed leeren gebruiken’, aldus van Calcar. ‘Wie de vrouw overleg en nauwkeurigheid bij het werken kan leeren en stemmen tot *trouw in het kleine*, die brengt haar zedelijkheid vooruit’.¹¹³ Huishouden moest een vak worden, waartoe vrouwen opgeleid dienden te worden. Morele vorming moest daarbij volgens van Calcar voorop staan.¹¹⁴

Vanuit dit gedachtegoed richtten huishoudprofessionals tegen het einde van de negentiende eeuw de eerste huishoudscholen op. Studente plant- en dierkunde A.C. Manden stichtte na een scholing in Duitsland in 1888 de Haagsche Kookschool. Veelbelovende leerlingen van Manden, Suze G.F. Meyboom en A.S. Tydeman-Verschoor breidden het kookonderwijs uit met praktische en theoretische kennis over andere huishoudelijke taken zoals opvoeding, naaien en wasbehandeling en gaven vorm aan de eerste huishoudscholen in Nederland.¹¹⁵ De eerste huishoudschool opende in 1892 haar deuren. In eerste instantie beoogden vooraanstaande vrouwen met de oprichting van huishoudscholen meisjes uit de lagere klasse op te leiden tot goede dienstbodes en zo een einde te maken aan het dienstbodetekort. In de praktijk waren het echter voornamelijk meisjes uit de gegoede stand die zich op de

¹¹¹ E. van Calcar, *De dubbele roeping der vrouw* (Arnhem 1873) 73, geciteerd in P. de Rooy, ‘Het zwaarste beroep. Succes en falen van het huishoudonderwijs in Nederland, 1875-1940’, *Sociologisch tijdschrift* 12, no. 2 (1985) 207-248, aldaar 212; Oldenziel, ‘Huishouden’, 17.

¹¹² Elise van Calcar-Schiotling schreef literair werk waarin geloof en spiritisme een grote rol speelde. Ze schreef tevens over opvoeding en onderwijs en over feministische onderwerpen. Rond 1860 introduceerde Van Calcar de ideeën van de Duitse pedagoog Friedrich Fröbel in Nederland. In 1879 verklaarde zij tegen een socialistische revolutie te zijn, maar voor ‘een gematigde hervorming der maatschappij’. J. Berms en M. Grever, ‘Fleischacker, Eliza Carolina Ferdinanda’ in *BWSA* 4 (Amsterdam 1990) 45-49.

¹¹³ E. van Calcar, *De vrouwen aan het werk voor sociale hervorming*. (Den Haag 1893) 9, geciteerd in Rooy, ‘Het zwaarste beroep’, 216.

¹¹⁴ Elise van Calcar werkte samen met Wilhelmina Drucker aan het feministische vrouwenblad *Evolutie*. De opvattingen van Calcar en Drucker over professionalisering van het huishouden en de richting van huishoudonderwijs liepen zover uiteen, dat van Calcar haar medewerking aan *Evolutie* introk. Rooy, ‘Het zwaarste beroep’, 216.

¹¹⁵ In 1891 startte Suze Meyboom haar werk als directrice van de zojuist opgerichte Amsterdamsche Huishoudschool. Tydeman-Verschoor begon in datzelfde jaar als directrice van de Rotterdamsche Kookschool. Acht jaar later richtte Tydeman-Verschoor de beroemde Huishoudschool-Laan van Meerdervoort op. Ze had vooral invloed als redactrice van het in 1894 opgerichte blad *In en om de keuken. Orgaan van de Hollandsche Kookscholen*. Rooy, ‘Het zwaarste beroep’, 219-220.

huishoudscholen bekwaamden in koken, naaien, verstellen, wassen, en een huishouden bestieren. De burgermeisjes konden zich op de huishoudscholen begeven onder leeftijdgenoten. Ze leerden bovendien werkzaamheden die haar in het vrijwel onvermijdelijke huwelijk van pas zouden komen. Ze maakten zich technische kennis eigen op het gebied van voeding en scheikunde.¹¹⁶ De huishoudleraresen droegen hun professie uit in het in 1894 opgerichte blad *In en om de keuken. Orgaan van de Hollandsche kookscholen* en in een groot aantal wijdverspreide en veelgelezen publicaties in de traditie van huishoudgidsen met daarin de kennis, kunde en vaardigheid van het beroep huisvrouw.¹¹⁷ Huishoudleraresen organiseerden zich in 1900 in de Bond van Leeraresen bij het Huishoudonderwijs. Al vanaf 1897 vond er ook een internationale uitwisseling van ideeën plaats via groots opgezette congressen in Zürich, Londen, Kopenhagen en Rome.¹¹⁸

In navolging van de hygiënisten in de negentiende eeuw propageerden de huishoudscholen het juiste gedrag, een ‘hoe het moet’ in het huishouden op wetenschappelijke basis. De leerlingen leerden op de scholen de juiste manier om een huishoudelijke taak uit te voeren. Ze leerden niet alleen maar een maaltijd te bereiden, maar ook het waarom achter de bereiding. Daarmee veranderde het karakter van huishoudelijk werk. Het was niet langer arbeid die vrouwen vanuit hun natuurlijke aanleg als vanzelfsprekend konden uitvoeren, maar complexe arbeid die volgens vaststaande regels uitgevoerd diende te worden. Er bleek een juiste en daarmee ook een foutieve volgorde te zijn in het doen van de afwas en een juiste en verkeerde manier om een overhemd te strijken. Huishoudelijke kennis was niet langer een vanzelfsprekend gegeven dat meisjes meekregen vanuit hun gezin, het was kennis die geleerd moest worden. Goed huishouden werd iets waar men trots op kon zijn en eer aan kon behalen.¹¹⁹

De vorming van huishouden tot een vak ging hand in hand met de opkomst van de nieuwe middenklasse. Vrouwen uit deze nieuwe middenklasse die verantwoordelijk waren voor een huishouden, waren bereid zelf veel huishoudelijke arbeid te verrichten dankzij de benadering van huishoudelijke arbeid als vak. Tegelijkertijd versterkten zij

¹¹⁶ Rooy, ‘Het zwaarste beroep’, 219-223; Poelstra, *Luiden van een andere beweging*, 201-204.

¹¹⁷ M. Wilke, ‘Kennis en kunde. Handboeken voor huisvrouwen’ in Oldenziel en Bouw, *Schoon genoeg*, 59-90; Oldenziel, ‘Huishouden’, 18.

¹¹⁸ Oldenziel, ‘Huishouden’, 18.

¹¹⁹ A.H. van Otterloo, ‘Voedzaam, smakelijk en gezond. Kookleraresen en pogingen tot verbetering van eetgewoonten tussen 1880 en 1940’, *Sociologisch Tijdschrift* 12 (1985) 495-542, aldaar 514-523; Wilke, ‘Kennis en kunde’, 62-63; Oldenziel, ‘Huishouden’, 17-22.

de statusverhoging van huishoudelijke arbeid, door als middenklasse vrouw daadwerkelijk zelf het werk te doen.¹²⁰ Na de Eerste Wereldoorlog, toen het huishoudonderwijs de aansluiting bij de tanende radicaal feministische vrouwenbeweging verloor, voorzagen de voorheen emancipatoire huishoudscholen in toenemende mate in eenvoudig en disciplinerend onderwijs aan arbeidersmeisjes.¹²¹ De beschavingstaak, die huishoudleressen vanaf het begin op zich hadden genomen, voerde tegen het einde van de jaren twintig de boventoon. Vanaf 1909 vonden de stedelijke huishoudscholen tegenhangers op het platteland. Landbouworganisaties en boerenbonden ontwikkelden, gesubsidieerd door de overheid, landbouwonderwijs voor vrouwen en meisjes op het platteland waarin ook aandacht was voor huishoudelijke taken als koken, naaien en wassen.¹²² In dit onderwijs stond het beschavingswerk vanaf het begin voorop. Door plattelandsvrouwen te onderwijzen hoopte de rijksoverheid de leefomstandigheden op het platteland te verbeteren en modernisering van de landbouw te stimuleren. Theda Mansholt (1879-1956), tante van de latere PVDA-minister van landbouw en eurocommissaris Sicco Mansholt, gaf in 1913 vorm aan de eerste opleiding voor landbouwhuishoudleressen op de Rollecate in Overijssel. De leraressen in opleiding kregen onderwijs in de nieuwste inzichten in gezonde voedselbereiding, menusamenstelling, kleding, bedbedekking en woninginrichting. Landbouwhuishoudleressen bereidden boerinnen en andere plattelandsvrouwen voor op hun taken *als vrouw* in het boerenbedrijf en de huishouding.¹²³ Met nadruk op de taak van boerinnen als vrouw, want, zoals landbouwhistorica Margreet van den Burg betoogt in haar proefschrift, boerinnen mochten vooral ‘geen tweede boer’ worden.¹²⁴

2.4.2 Vakbekwaam wassen

Het verschil tussen de stedelijke huishoudscholen en het landbouwhuishoudonderwijs was groot.¹²⁵ Toch deelden ze enkele belangrijke waarden: ‘zuinigheid’,

¹²⁰ Rooy, ‘Het zwaarste beroep’, 219-223; Poelstra, *Luiden van een andere beweging*, 201-204.

¹²¹ Rooy, ‘Het zwaarste beroep’, 240.

¹²² M. van der Burg, *‘Geen tweede boer’*. *Gender, landbouwmodernisering en onderwijs aan plattelandsvrouwen in Nederland, 1863-1968* (Wageningen 2002) 180-181.

¹²³ Van der Burg, *‘Geen tweede boer’*, 196-197.

¹²⁴ Van der Burg, *‘Geen tweede boer’*.

¹²⁵ Huishoudscholen richtten zich op de taken en verantwoordelijkheden van stedelijke huisvrouwen. Het landbouwhuishoudonderwijs voorzag in kennis over vrouwentaken op het boerenbedrijf zoals het houden van pluimvee, melken en melkverwerking, en onderhoud van de groentetuin. Het huishoudelijk deel van het onderwijs was toegespitst op huishoudelijke taken in een boerengezin. Veel aandacht voor conserveren van groenten en fruit en verwerking van de slacht. Landbouwhuishoudleressen gaven

‘zindelijkheid’ en ‘doelmatigheid’.¹²⁶ Huishoudleressen waren door deze soms onverenigbare waarden minder eenduidig in hun mening over het buitenshuis wassen dan bestuurs- en redactieleden en deskundigen van de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen. In tegenstelling tot de woordvoerders van de middenklasse vrouwen uit de NVvH en het IVHA, die uitbesteding van de was aan wasserijen hartgrondig adviseerden, toonden de stedelijke huishoudleressen geen duidelijke voorkeur voor het doen van de was in huis of uitbesteding van de vuile was aan wasserijen.

Zo was huishoudleres in de wasbehandeling M.A. Bilgen, werkzaam aan de Haagse huishoudschool, vlak na afloop van de Eerste Wereldoorlog, toen schaarste aan brandstof en zeep de was in huis bemoeilijkte, niet eenduidig in haar oordeel over de wasserijen. In het vakblad van de huishoudscholen, *In en om de woning*, stelde ze dat aan wasserijgebruik ook nadelen kleefden. Bilgen constateerde onder meer dat wasserijgebruik duur was. Wasserijgebruik strookte daarom niet met de zuinigheidsmoraal van de huishoudleressen. In wasserijen kwam de was bovendien in aanraking met ‘aanmerkelijk vuiler goed’ van anderen. De huishoudleres verwoorde daarmee de vrees die veel potentiële wasserijkanten hadden bij de gedachte hun dure goed te laten wassen en strijken in wasserijen. Ze stelde daarmee tevens het veelvuldig gebruikte hygiënisch argument ter discussie. Woordvoerders uit de socialistische beweging en de NVvH hadden deze nadelen nooit onder woorden gebracht.

Toch zag Bilgen ook voordelen in uitbesteding van de was aan wasserijen, zoals de tijdsbesparing. De opmaak van het wasgoed kostte te veel tijd van huisvrouwen en het wassen en strijken drukte te veel op de arbeidstijd van het dienstpersoneel, betoogde de stedelijke huishoudleres. Bovendien, beargumenteerde ze, waren de Nederlandse huizen niet meer ingericht voor het doen van de was in huis; ‘droogzolders ontbreken, groote keukens zijn schaarsch’.¹²⁷ Bilgen beschreef de voordelen van uitbesteding van de was aan wasserijen dan ook niet zo zeer als verdiensten van de wasserij-industrie, maar bezag de voordelen van wasserijgebruik vanuit de nadelen van de was in huis. Als huishoudleres analyseerde en adviseerde ze vanuit het perspectief van de dagelijkse praktijken van middenklasse vrouwen in plaats van met de emancipatoire blik van de socialistische feministen.

daarentegen geen onderwijs in ‘de fijne keuken’, of in het opmaken van ‘de fijne was’, zoals hun collega’s in de steden. Van der Burg, *Geen tweede boer*, 197, 227.

¹²⁶ Van Otterloo, ‘Voedzaam, smakelijk en gezond’, 510-511; Van der Burg, *Geen tweede boer*, 172.

Als grootste bezwaar tegen het doen van de was in huis noemde Bilgen het ‘gebrek aan vakkennis’.¹²⁸ Ze benutte dit argument niet om de ‘onkundige huisvrouwen’ te plaatsen tegenover de ‘professionele wasserij-industrie’, zoals vertegenwoordigers van de wasserij-industrie, bestuurs- en redactieleden van de NVvH en deskundigen van het IVHA in de jaren twintig en dertig zouden doen. Bilgen stelde zelfs dat vrouwen die zelf thuis wasten, of thuis lieten wassen het wasgoed voorzichtiger konden behandelen en dat er thuis, in tegenstelling tot in wasserijen, ook geen was kwijt raakte. Ze gebruikte het argument ‘gebrek aan vakkennis’ juist om zichzelf en haar collega’s te profileren als deskundigen op het gebied van de was. Ze plaatste tegenover het wetenschappelijke en industriële discours van de wasserijbazen een professioneel alternatief. Via handboeken, artikelen in vrouwenbladen en cursussen verspreidden huishoudleressen hun kennis over de behandeling van nieuwe textielsoorten en nieuwe wasmiddelen onder welgestelden, vrouwen uit de middenklasse, maar ook onder boerinnen en arbeidersvrouwen.

In tegenstelling tot de wasserij-industrie maakte Bilgen in haar verhoog weinig gebruik van beschikbare kapitaalintensieve wastechnieken. In een periode waarin handaangedreven wasmachines al ruim twintig jaar beschikbaar waren op de Nederlandse markt, noemde Bilgen in haar artikel slechts een handwinger en een mangel. De belangrijkste techniek waarover de huishoudlerares uitwijdde waren wasmiddelen en nieuwe textielsoorten.¹²⁹ De professionalisering van huishoudleressen berustte niet zozeer op kapitaalintensieve technologie en nieuwe wetenschappelijke kennis, maar op het beschikbaar stellen van praktische en theoretische kennis van het wasproces met beperkte technische middelen.

Door het verspreiden van kennis over de behandeling van nieuwe textielsoorten en wasmiddelen, droeg de huishoudlerares bij aan de mogelijkheid voor vrouwen om zelf thuis te wassen. Bilgen hield geen pleidooi voor het thuis wassen, maar gaf wel aan dat uitbesteding aan wasserijen duur was en dat het goed vaak niet schoon terug kwam, ‘zelfs wel eens grauer dan toen het verzonden werd.’¹³⁰

Bilgen zette het werk voort van andere huishoudleressen als Suyver-Landré en J.H. Neuman. Suyver-Landré studeerde in 1903 af aan de Amsterdamsche Huishoudschool

¹²⁷ M.A. Bilgen, ‘De wasch weer in huis’, *In en om de Woning* 24, no. 3 (1918) 24-26, aldaar 24.

¹²⁸ Bilgen, ‘De wasch weer in huis’, 24.

¹²⁹ Bilgen, ‘De wasch weer in huis’, 24.

en werd in datzelfde jaar door haar huishoudschool aangenomen als was- en strijklerares. Zij schreef een handboek voor de wasbehandeling voor het huishoudonderwijs, dat tevens diende als naslagwerk voor huisvrouwen buiten de huishoudscholen. Dit handboek zou gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw vele malen in herdruk worden genomen. In haar handboeken verwoordde ze de gedachte dat in de toekomst alle was in wasserijen behandeld zou worden, tegelijkertijd bood ze huisvrouwen die zelf thuis wasten de noodzakelijke kennis over wasbenodigdheden, wasmiddelen en het opmaken van de was.

Ook huishoudlerares Neuman verwees in de inleiding van een artikel uit 1915 met de titel 'De wasch in huis' naar de mogelijkheid de was uit te besteden. Ze achtte de voordelen van het buitenshuis behandelen van 'het wit linnen en katoenen goed' zo groot, dat ze het 'onnoodig' vond 'die hier op te sommen.'¹³¹ Ze publiceerde dit artikel in het *Maandblad* van de NVvH. Het is onbekend of Neuman zich heeft laten inspireren of leiden door de voorkeuren van de redactie. Na de positieve vermelding van de mogelijkheid tot uitbesteding aan wasserijen zette de lerares uiteen hoe op een 'eenvoudige, weinig tijdrovende en voor het goed onschadelijke wijze' de was thuis behandeld kon worden.¹³² Dit artikel verscheen in een periode waarin oorlogsomstandigheden zorgden voor schaarste aan onder meer brandstof en zeep.

De genuanceerde boodschap van huishoudleraresen hield ook in latere jaren stand. In een periode van economisch voorspoed noemde lerares wasbehandeling F.S.van Balen-Klaar het in het orgaan van de Nederlandse Huishoudscholen *In en om de Woning* 'dwaasheid' om 'tot de oude toestanden terug [te] keeren en de wasch in huis [te] behandelen.'¹³³ Zij constateerde echter ook dat wasserijgebruik gepaard ging met ergernissen. Zo kon 'eigen toezicht op het bleekproces, op het spoelen, het wringen, het strijken' veel beschadigingen voorkomen. Bovendien vond de waslerares het vouwen van de was 'een genoegen', omdat 'alles zorgvuldig en keurig werd gerekt, gemangeld en geperst.' In tegenstelling tot wasserijen, die het linnengoed tot ergernis van van Balen-Klaar met 'uitgerekte hoeken en punten, ontstaan door de behandeling van den stoommangel' weer thuis afleverde.¹³⁴ Het gebruik van kapitaalintensieve technologie, waarmee de wasserij-industrie zich als professionals trachtte te

¹³⁰ Bilgen, 'De wasch weer in huis', 24.

¹³¹ Neuman, 'De wasch in huis', 66.

¹³² Neuman, 'De wasch in huis', 66.

¹³³ Van Balen-Klaar, 'Onze wascherijen'.

¹³⁴ Van Balen-Klaar, 'Onze wascherijen'.

onderscheiden van de ‘amateuristische’ huisvrouwen die zelf thuis de was deden, bleek in de ogen van Van Balen-Klaar juist afbreuk te doen aan de kunde van het realiseren van een schone, keurige was. Te veel goed kwam beschadigd of onnauwkeurig gevouwen terug.

2.4.3 Inzet op twee sporen

Huishoudleressen hadden dus oog voor de nadelen van wasserijgebruik, maar wezen voortdurend op de voordelen. Ze werkten zelfs samen met de wasserijbranche, om het wasserijgebruik te stimuleren. Zo zochten ze naar oplossingen voor de problemen in de wasserijen door personeel op te leiden. Een van de belangrijke problemen waar wasserijen mee kampten was het vinden van goed personeel. Het werk in een wasserij stond slecht bekend. De lonen waren laag en de arbeidsomstandigheden waren vaak slecht. De Bond ter bevordering van de Waschindustrie ging voor dit probleem te rade bij huishoudleressen. In een samenwerking tussen de Bond en de Amsterdamsche Huishoudschool, werd in 1912 een opleiding ingesteld voor ‘hoofdopzichteres aan een wasinrichting’. Leerlingen die deze opleiding volgden stonden ‘aangename gesalarieerde betrekkingen’ in het vooruitzicht.¹³⁵

In januari 1918 besloot het Centraal Bureau voor Vakonderwijs een commissie in te stellen om onderzoek te doen naar ‘de voorkomende gebreken in de wasscherijen, die door een betere vakopleiding van het personeel, beter toezicht op en oordeelkundige behandeling van de werktuigen, enz., zouden kunnen worden opgeheven.’¹³⁶ De Commissie bracht veel actoren rond het wasserijbedrijf samen. Het centraal Bureau voor Vakonderwijs, afdeling Arnhem van de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen, de Bond van Leeraressen bij het Huishoudonderwijs, de Bond ter bevordering der Waschindustrie in Nederland, een linnenfabrikant uit Den Haag, en de textielschool te Enschedé waren bij de eerste bijeenkomst vertegenwoordigd.¹³⁷ Enkele deskundigen werden aan de commissie toegevoegd: Kruisinga, lerares aan de 2de Openbare Huishoudschool in Amsterdam, Kamerbeek, voorzitter van de Nationale R.-K. Hanzeverbond voor waschindustriëlen in Haarlem, en Ir. Rooker, directeur van

¹³⁵ *In en om de woning. Bijblad 2*, no. 11(1915) 60.

¹³⁶ IIAV, archief Bond voor Leeraressen bij het Huishoudonderwijs (verder ABLH), doos 1, ‘Allerlei van en over de Commissie van het Waschbedrijf en huisindustrie 1909,1919’, *Brochure opleiding voor het wasserijbedrijf* (1919) 1.

de machinefabriek Reineveld in Delft.¹³⁷ De commissie gaf het advies om een ‘Centrale School voor de Wasscherij’ te realiseren en eenjarige cursussen op huishoud- en industriescholen.¹³⁸ Het opleiden van wasserijpersoneel tot geschoolde vakkrachten betekende een verdere professionalisering van het wasserijbedrijf met een toenemende specialisatie van kennis.

Naast samenwerking met de wasindustrie probeerden Huishoudleressen in hun adviezen over het doen van de was de vooroordelen tegen wasserijen weg te nemen (al bevestigden zij soms dat wasserijen duur zouden zijn en wees Bilgen op het gevaar van slijtage door de behandeling in wasserijen) Volgens van Balen-Klaar betekende de was uit huis ‘een zwaar en ongezond werk minder voor de huisvrouw’ en een ‘grote besparing van tijd’. De bespaarde tijd kon volgens de lerares ‘weer ten goede komen aan meerdere zorg voor de kinderen, aan de gezondheid van het gezin, aan de gezelligheid in huis.’¹⁴⁰ Een opvatting die naadloos aansloot bij de huisvrouwenideologie van de NVvH. Tegelijkertijd realiseerden huishoudleressen zich dat de waspraktijken van de meeste vrouwen anders waren dan de praktijk die woordvoerders van hogere middenklasse huisvrouwen predikten. ‘Ondanks de grote voordeelen aan het wasschen buitenshuis verbonden, is er nog slechts een gering percentage der bevolking dat er gebruik van maakt, ...niet meer dan 10%,’ schreef van Balen-Klaar in 1928 in het tijdschrift van de huishoudkundigen.¹⁴¹ Om in de behoefte van deze vele vrouwen te voorzien, gaven zij in publicaties in tijdschriften en handboeken advies over de wasbehandeling. Ze stelden de benodigde kennis beschikbaar om op een goede wijze de was in huis te doen en droegen op deze manier bij aan het in stand houden van de thuiswaspraktijken. Kennis van wasmiddelen en technologie-arme wasmethoden voerden de boventoon. Arbeids- en tijdsbesparing kregen weinig aandacht van de leraressen. Het wassen werd een vak en een hoofdtaak in het huishouden.

¹³⁷ IIAV, ABLH, doos 1, ‘Allerlei van en over de Commissie van het Waschbedrijf en huisindustrie 1909,1919’, *Brochure opleiding voor het wasserijbedrijf* (1919) 1.

¹³⁸ IIAV, ABLH, doos 1, ‘Allerlei van en over de Commissie van het Waschbedrijf en huisindustrie 1909,1919’, *Brochure opleiding voor het wasserijbedrijf* (1919) 2.

¹³⁹ IIAV, ABLH, doos 1, ‘Allerlei van en over de Commissie van het Waschbedrijf en huisindustrie 1909,1919’, *Brochure opleiding voor het wasserijbedrijf* (1919) 3-4. Zie ook Kersten en Van Duijn, *Er wasch eens...*

¹⁴⁰ F.S.van Balen-Klaar, ‘De moderne waschindustrie’, *In en om de woning en in en om de boerderij* 34, no. 9 (1928) 129-131, aldaar 130.

¹⁴¹ Van Balen-Klaar, ‘De moderne waschindustrie’, 130.

Door het geven van wasvoorschriften formaliseerden zij de voorheen op ervaring berustende waskennis en creëerden zij voor zichzelf een professioneel kennisdomein dat nauw aansloot bij de dagelijkse huishoudelijke praktijken van burgerlijke en middenklasse vrouwen, maar ook van vrouwen op het platteland en arbeidersvrouwen. Huishoudleressen verkondigden niet uitsluitend hun leer, ze legden ook hun oren te luister. Ze gaven cursussen door het gehele land en bezochten leerlingen vaak thuis. Via hun leerlingen bleven zij op de hoogte van de problemen en vragen waarmee huisvrouwen worstelden. Dankzij hun kennis van dagelijkse praktijken en hun deskundigheid op het gebied van huishoudelijke taken, waren huishoudleressen een geliefd aanspreekpunt voor overheden en fabrikanten die informatie wensten over huisvrouwen.¹⁴²

2.5 Conclusie

Vanaf het einde van de negentiende eeuw slaagden wasserijbazen erin om nieuwe waspraktijken te creëren. Zij benutten hiervoor kapitaalintensieve technologie, mechanisatie van het wasproces, arbeidsverdeling en het oprichten van brancheorganisaties. Vanaf de jaren twintig van de vorige eeuw initieerden zij ook wetenschappelijk onderzoek. Wasserijbazen onderscheidden zich met behulp van een mannelijk, industrieel vertoog van concurrenten als zelfstandig opererende wasvrouwen, kleine eenvoudige wasondernemers en vrouwen die zelf thuis de was deden of de was in huis uitbesteedden aan dienstpersoneel.

De wasserijsector had rond 1900 de wind mee. De Nederlandse bevolking groeide sterk, het besteedbaar inkomen steeg, en een nieuwe middenklasse kwam op met gewoontes en aspiraties die uitbesteding van de was in de hand werkten. Wasserijen kregen in hun streven om meer was de deur uit te krijgen bovendien bijval van deskundigen op het gebied van de wasbehandeling en van prominente vrouwen die zich opwierpen als woordvoerders van arbeidersvrouwen en middenklasse vrouwen. Ze spraken de verwachting uit dat de wasindustrie de toekomst was voor de reiniging van de vuile was en werkten allen met eigen argumenten en eigen strategie aan een verspreiding van wasserijgebruik.

¹⁴² De rijksoverheid beriep zich in het kader van de landbouwmodernisering rond 1910 op huishoudleressen om te achterhalen aan welke kennis boerinnen behoefte hadden. Van der Burg, *'Geen tweede boer'*, 163-164.

Socialistische en feministische woordvoerders, als Wilhelmina Drucker en Mathilde Wibaut hoopten door middel van wasserijgebruik arbeidersvrouwen, als zelfstandige burgers, gelijkwaardig aan mannen, beschikbaar te maken voor betaalde arbeid en een onafhankelijke positie in de maatschappij. Kapitaalintensieve technologie zou in hun ogen arbeidersvrouwen bevrijden van de zware last van huishoudelijke arbeid.

De feministische en socialistische opvolgers van Drucker en Wibaut koesterden vanaf het einde van de Eerste Wereldoorlog in navolging van de middenklasse het ideaal van de zorgende huisvrouw. Socialisten als Carry Pothuis-Smit streefden niet zozeer naar een ontlasting van arbeidersvrouwen, maar naar een gezonde, gezellige woning voor het hele gezin. Vrouwen mochten het zware werk best doen, maar wel onder goede omstandigheden en buiten de deur.

Woordvoerders van middenklasse vrouwen, vertegenwoordigd in de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen zagen in uitbesteding aan wasserijen een oplossing voor het dienstbodeprobleem. Ze plaatsten de kapitaalintensieve behandeling van de was in wasserijen binnen hun opvattingen over doelmatig huishouden. De laaggewaardeerde wasarbeid zagen zij liever niet in huis. Samenwerking met de bonden van de wasserij-industrie bood de NVvH en het IVHA bovendien gelegenheid om de door hen geambieerde intermediaire positie tussen producenten en huisvrouwen op te eisen. Op het gebied van de was slaagden zij erin hun rol als adviseur van fabrikanten en belangenbehartiger van huisvrouwen vorm te geven.

Huishoudleressen ontwikkelden vanaf het einde van de negentiende eeuw een eigen professioneel discours rond de was. Dit was niet gebaseerd op kapitaalintensieve technologie en wetenschappelijke kennis zoals bij de wasserij-industrie. Kennis van textielsoorten, wasmiddelen en praktische vaardigheden, zoals op de 'juiste wijze' vouwen van een laken, vormden de basis. Huishoudleressen voorspelden een succes voor de wasserij-industrie. Ze probeerden zelfs een bijdrage aan het succes te leveren door personeel op te leiden en leerlingen en huisvrouwen instructies te geven voor wasserijgebruik. Tegelijkertijd maakten zij door middel van onderwijs, artikelen in vrouwenbladen en handboeken de benodigde kennis beschikbaar voor vrouwen die er voor kozen zelf thuis de was te doen. Zij droegen op deze manier bij aan een goede wasbehandeling in huis.

De rol van intermediaire organisaties lijkt met name tijdens het interbellum groot. Socialistische vrouwen en feministen namen initiatieven om wasserijgebruik

bereikbaar te maken voor arbeidstersvrouwen. De Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen maakte de wensen van huisvrouwen kenbaar aan de wasserij-industrie en onderwees haar leden over goed wasserijgebruik. Huishoudleressen presenteerden in handboeken een juiste manier om gebruik te maken van wasserijen en zette zich in samenwerking met vertegenwoordigers van de wasserij-industrie in om de problemen van de wasserijsector het hoofd te bieden. Er lijkt wel degelijk sprake van een voorbereidende rol van deze intermediaire organisaties. De inzet van de organisaties was ingegeven door, en resulteerde in, een groot vertrouwen in de toekomst van wasserijgebruik.

Tot het einde van de jaren twintig groeide de wasserijbranche. Het aantal medewerkers nam tussen 1920 en 1930 toe van krap 16.000 tot ruim 19.500. Het aantal was- en strijkinrichtingen bedroeg in 1930 bijna 2.300. De economische crisis begin jaren dertig had grote gevolgen voor de wasserijen. Wasserijbazen op de Veluwe zagen hun klanten soms wel de helft minder aan wasgoed uitbesteedden. Niet alleen uit bezuinigingsoverwegingen lieten wasserijkanten steeds minder goed in wasserijen wassen. Vrouwen die verantwoordelijk waren voor de gezinswas gingen vaker thuis wassen door het gebruik van nieuwe textielsoorten. De in de mode geraakte gekleurde lingerie wisten vrouwen bijvoorbeeld liever zelf.¹⁴³

Wasvrouwen waren in de jaren dertig niet langer de grootste concurrenten voor de wasserijbazen. Steeds vaker duiden bonden van de wasindustrie de thuiswas aan als belangrijkste bedreiging.¹⁴⁴ Kamerbeek, secretaris van de R.K. Bond van Waschindustrieelen, zag vooral een gevaar in middenklasse vrouwen die de was zelf thuis gingen doen en verzette zich tegen uitingen die het thuiswassen zouden kunnen bevorderen. In juni 1935 zond hij een uitgebreide reactie aan de redactie van de *Katholieke Illustratie*, op een artikel in hun rubriek 'Voor vrouw en gezin' met de titel 'Hoe kunnen we bezuinigen. Besparingen bij de waschbehandeling', waarin de auteur advies gaf de was thuis te doen en uiteenzette hoe dat het beste gedaan kon worden. Kamerbeek eiste in ferme taal rectificatie van de negatieve uitspraken over wasserijen in het artikel.¹⁴⁵ Een maand later schreef hij een furieuze brief aan modemagazijn

¹⁴³ De Mol en Oosterhof, *Waar water werk verschaft*, z.p.

¹⁴⁴ Kroes, 'De markt', 28.

¹⁴⁵ Haags Gemeentearchief (verder HG), beheernr. 960, Archief Loosduinse wasserijen 1900-1990 (verder ALW), doos 3, *Pamflet 'Hoe kunnen we bezuinigen? Besparingen bij de waschbehandeling'* (juni 1935).

Gerzon in Amsterdam. Deze kledingzaak met klanten onder de voor wasserijen belangrijke ‘kleine en groote middenstanders’¹⁴⁶ had als reclamestunt aan de Persilschool, de voorlichtingsinstantie van de Duitse wasmiddelenfabrikant Henkel, gelegenheid gegeven om in haar zaak reclame te maken voor hun wasmiddel voor de thuiswas. De Persilschool gaf demonstraties en advies over het wassen van nieuwe textielsoorten als kunstzijde. Ook hier eiste Kamerbeek herstel van deze ‘eenzijdige campagne’ voor de ‘deloyale concurrentie’ van de thuiswas.¹⁴⁷ Zijn uitvoerige reacties stuurde Kamerbeek tevens rond als pamflet onder de georganiseerde wasindustrie.

Bonden van wasindustriëlen vreesden niet alleen de voorlichting aan huisvrouwen over de wasbehandeling thuis, maar vanaf de jaren dertig evenzeer de wasmachine voor huishoudelijk gebruik. ‘Iedere waschmachine in Nederland verkocht en in gebruik genomen beteekent, dat uw omzetkansen wederom zijn verminderd,’ waarschuwde de Bond ter bevordering van de Waschindustrie in Nederland zijn leden in 1939.¹⁴⁸ De bond duidde op het belang om vrouwen aan de wasserij te binden en haar ‘op te voeden tot vaste afneemster’.¹⁴⁹

Of en hoe de wasmachine voor huishoudelijk gebruik daadwerkelijk een plaats kreeg in de Nederlandse huishoudens vertelt het volgende hoofdstuk.

¹⁴⁶ HG, ALW, doos 3, *Pamflet ‘De bommenwerpers van de georganiseerde waschindustrie brommen en ronken boven de stellingen en loopgraven der thuiswasch’* (5 juli 1935) 1.

¹⁴⁷ HG, ALW, doos 3, *Pamflet ‘De bommenwerpers’* (5 juli 1935) 1.

¹⁴⁸ ‘Opvoeding van het publiek’, *Het Vakblad der Waschindustrie* 33, no. 2 (1939) 13.

¹⁴⁹ ‘Opvoeding van het publiek’.

Hoofdstuk 3

Een kind kan de was doen?

De moeizame acceptatie van de huishoudwasmachine 1900-1939

3.0 Inleiding

In de eerste helft van de twintigste eeuw waren wasmachines in Nederland niet in trek. De eerste wasmachines verschenen tegen het einde van de negentiende eeuw op de markt, maar slechts weinigen schaften er een aan. Toen de Gemeente Elektriciteitswerken in Amsterdam (GE) in 1923 een onderzoek deden naar het apparatenbezit onder 288 klanten, troffen ze naast onder andere 322 kachels, 252 strijkijzers en 148 stofzuigers slechts 1 wasmachine aan.¹ Ook techniekhistoricus H.K. Makkink, die in de jaren tachtig van de vorige eeuw 240 vrouwen ondervroeg over apparatenbezit van hun familie tijdens het interbellum, berekende een laag percentage voor het bezit van een elektrische wasmachine: 2 procent in 1930 en 10 procent in 1940.² Vijftig jaar na de introductie van de eerste wasmachines voor

¹ Het onderzoek betrof een steekproef van 288 Amsterdamse huishoudens, die op basis van een ‘vastrechtcontract’ aangesloten waren op het elektriciteitsnet van het energiebedrijf. Huishoudens die een vastrechtcontract bij de GE hadden, betaalden, naast een maandelijks toeslag, voor alle verbruikte kWh, de lage prijs die de elektriciteitsleverancier eigenlijk alleen stelde voor het meerdere verbruik boven het verbruik voor verlichting. De GE hoopte met behulp van de vastrechtcontracten een elektriciteitsaansluiting aantrekkelijk te maken voor bevolkingsgroepen met een laag besteedbaar inkomen. T. de Rijk, *Het elektrische huis. Vormgeving en acceptatie van elektrische huishoudelijke apparaten in Nederland* (Rotterdam 1998) 38; P. van Overbeeke, ‘Koken op gas of elektriciteit. Een strijd om de huisvrouw’ in R. Oldenziel en C. Bouw, *Schoon genoeg. Huisvrouwen en huishoudtechnologie in Nederland 1898-1998* (Nijmegen 1998) 127-158, aldaar 135. Deze cijfers geven slechts een indicatie en kunnen zeker niet geabstraheerd worden naar landelijke cijfers. Het percentage aansluitingen op het elektriciteitsnet lag in Amsterdam hoger dan elders in het land. De GE stimuleerde in sterke mate de verkoop van elektrische strijkijzers, waardoor het aantal bezitters van elektrische strijkijzers in Amsterdam ongetwijfeld hoger is dan elders. R. Oldenziel, ‘Huishouden’ in J.W. Schot e.a., *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw IV* (Zutphen 2001) 46. Bezitters van wasmachines zijn in Amsterdam juist ondervetegenwoordigd door de kleine woningen en de beschikbaarheid van wasserijen en washuizen als alternatief.

² H.K. Makkink, *Drijvende en sturende krachten achter de ontwikkeling van consumentenartefacten. Structurering en modelvorming aan de hand van de ontwikkeling van elektrische huishoudelijke*

huishoudelijk gebruik was er dus nog geen uitzicht op een doorbraak van het apparaat. Waarom schaften Nederlandse huishoudens in de eerste helft van de twintigste eeuw geen wasmachines aan? Waren de apparaten niet goed genoeg? Waren ze te duur? Waren ze overbodig? Koekten Nederlandse huishoudens überhaupt wel elektrische apparaten?

Op deze laatste vraag volgt een volmondig 'ja!'. In vergelijking met andere Europese landen lijken Nederlandse huishoudens zelfs erg snel een elektrische stofzuiger in huis te nemen. Volgens de gegevens van techniekhistoricus Makkink had meer dan de helft er in 1938 al een aangeschaft. Daarmee zou Nederland voorlopen op de acceptatie van de stofzuiger in de Verenigde Staten en ver voorlopen op Engeland en Duitsland.³ Ook het elektrisch strijkijzer was in Nederland populair, vooral in Amsterdam, waar het elektriciteitsbedrijf het strijkijzer inzette als breekijzer voor de verhoging van huishoudelijk elektriciteitsgebruik.⁴ In de jaren dertig veroverde ook de radio in hoog tempo een prominente plaats in de Nederlandse woonkamers. Het bezit van radiotoestellen nam toe van 429.000 in 1930 naar een kleine 1,5 miljoen in 1939.⁵ De acceptatie van de wasmachine verliep minder spoedig. Toen in 1936 al meer dan de helft van de Amerikaanse huishoudens met elektriciteitsaansluiting een wasmachine in bezit had, was de opmars van het apparaat in Nederland nog lang niet

apparaten. (Vorden 2003) 269. Het aantal vrouwen dat een handbediende wasmachine bezat was wel wat groter. Makkink berekende 15 procent in 1930, 25 procent in 1940. Makkink ondervroeg een beperkt aantal vrouwen uit Zuid-Holland en de IJsselstreek. Hij geeft in zijn boek helaas geen inzicht in de manier waarop hij zijn respondenten heeft geselecteerd. Hij maakt ook niet bekend welke vragen hij heeft gesteld. Het is daarom moeilijk om de waarde van de statistieken in te schatten. Zoals de onderzoeker zelf aangeeft, zijn de antwoorden op de interviews niet representatief voor heel Nederland. Het zijn echter de enige beschikbare gegevens. Makkink geeft een duidelijke verdeling naar sociale klassen. Hoewel de cijfers moeilijk als feiten gebruikt kunnen worden, zijn ze bijzonder interessant als indicatie voor het verschil in acceptatie van diverse huishoudelijke apparaten door de verschillende sociale klassen.

³ In 1938 bezat 40 procent van de Amerikaanse huishoudens en 18 procent van de Engelse huishoudens een stofzuiger. H.K. Makkink, "Met een stofzuiger hoor je erbij". Geschiedenis van een nieuw apparaat' in R. Oldenziel en C. Bouw, *Schoon genoeg. Huisvrouwen en huishoudtechnologie in Nederland 1898-1998* (Nijmegen 1998) 91-126, aldaar 104-105; Makkink, *Drijvende en sturende krachten*, 31. In 1938 beschikte 36 procent van de inwoners van een Zuidduitse Industriestad met elektriciteitsaansluiting over een stofzuiger. M. Heßler, *Mrs. Modern Woman. Zur Sozial- und Kulturgeschichte der Haushaltstechnisierung* (Frankfurt 2001) 61.

⁴ Baudet, *Een vertrouwde wereld. 100 jaar innovatie in Nederland* (Amsterdam 1986), 26; De Rijk, *Het elektrische huis*, 39, 54; Oldenziel, 'Huishouden', 45-47. Het elektrisch strijkijzer was ook in Duitse steden een succes. In 1928 had 56 procent van de huishoudens in Berlijn met elektriciteitsaansluiting een elektrisch strijkijzer; in 1938 lag dat percentage voor de huishoudens met elektriciteit in een Zuidduitse industriestad op ruim 85 procent. Heßler, *Mrs. Modern Woman*, 61.

⁵ Oldenziel, 'Huishouden', 47; O. de Wit en A. A. de la Bruheze, 'Bedrijfsmatige bemiddeling. Philips en Unilever en de marketing van radio's, televisies en snacks in Nederland in de twintigste eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 28, no. 3 (2002) 347-372, aldaar 351.

begonnen.⁶ Nederlandse huishoudens kochten dus wel strijkijzers, stofzuigers en radio's, maar hadden geen geld over voor een wasmachine. De overgrote meerderheid van de Nederlandse vrouwen uit de middenklasse, de lagere middenstand en de arbeidersklasse wasten thuis. Wilden zij geen hulp bij deze zware huishoudelijke arbeid? Wat was er mis met het apparaat? Was er eigenlijk wel iets mis?

Economisch historicus Baudet gaf in zijn innovatieve studie naar de ontwikkeling en acceptatie van alledaagse technologie op een indirecte manier een verklaring voor de late doorbraak van de elektrische wasmachine in Nederland. Hij zocht zijn argumenten vooral in de eigenschappen van het apparaat. De wasmachine werd pas door veel huishoudens in huis gehaald, toen leveranciers kleinere en veiligere modellen aanboden, die minder onderhoud vergden, en bovendien voorzien waren van een 'verantwoorde vormgeving' en een 'acceptabele prijs', aldus Baudet.⁷ Hij betoogde met andere woorden dat de eerste elektrische wasmachines groot, technisch onvolkomen, lelijk en duur waren en daarom weinig gekocht.

In buitenlandse literatuur zijn de argumenten die Baudet aandraagt ook te vinden. Niet alleen in Nederland bleef namelijk de doorbraak van de wasmachine voor de Tweede Wereldoorlog uit. Ook in andere Europese landen was het succes van het apparaat in eerste instantie gering.⁸ De prijs van de Europese apparaten, die in vergelijking met de Amerikaanse, in massa geproduceerde wasmachines hoog was, zou een snelle doorbraak hebben tegengehouden.⁹ De lagere klassen zouden door de hoge aanschaf-

⁶ In 1936 had meer dan de helft van de Amerikaanse huishoudens met elektriciteitsaansluiting een elektrische wasmachine, in 1947 ruim 66 procent. S. Bowden en A. Offer, 'Household appliances and the use of time. The United States and Britain since the 1920s', *Economic History Review* XLVII, no. 4 (1994) 725-748, aldaar 745.

⁷ Baudet, *Een vertrouwde wereld*, 86.

⁸ In Berlijn had in 1929 nog geen half procent van de inwoners die over elektriciteit beschikten een wasmachine in huis. Bijna tien jaar later lag het percentage wasmachinebezitters in een Zuidduitse industriestad met 1,4 procent niet veel hoger. B. Orland, *Wäsche waschen. Technik- und Socialgeschichte der häuslichen Wäschepflege* (Reinbek bei Hamburg 1991) 206; Heßler, *Mrs. Modern Woman*, 105. Beide cijfers zijn afkomstig uit een grote stad, waar wasmachinebezit veel minder vaak voorkwam dan in kleinere plaatsen en op het platteland. Deze cijfers zeggen feitelijk niets over wasmachinebezit in Duitsland. In Groot-Brittannië had in 1938 minder dan 4 procent van alle Britse huishoudens een wasmachine van wat voor soort dan ook. In 1947 lag dat percentage op nog geen 6 procent. C. Zmroczek, 'Dirty linen. Women, class, and washing machines, 1920s-1960s', *Women's Studies Int. Forum* 15, no. 2 (1992) 173-185, aldaar 175; Bowden en Offer, 'Household appliances and the use of time', 745.

⁹ C. Hardyment, *From mangle to microwave. The mechanization of household work* (New York 1988) 64-65; Zmroczek, 'Dirty linen', 182; A.P. Mohun, *Steam laundries. Gender, technology, and work in the United States and Great Britain, 1889-1940* (Baltimore 1999) 266; K. Hausen, 'Große Wäsche. Technischer Fortschritt und sozialer Wandel in Deutschland vom 18. Bis ins 20. Jahrhundert', *Geschichte und Gesellschaft* 13 (1987) 273-303, aldaar 299.

en gebruikskosten niet in staat geweest zijn het apparaat te bekostigen.¹⁰ De eenvoudige houten wasmachines, die ook tijdens het interbellum het aanbod domineerden, zouden niet alleen duur, maar ook nog eens inefficiënt zijn.¹¹ In Groot-Brittannië zou de oorzaak voor de moeizame acceptatie van de wasmachine deels liggen in het ontbreken van een wijdverbreid elektriciteitsnetwerk.¹² Deze verklaring gaat echter niet op voor Nederland. Terwijl in 1930 nog geen 40 procent van de huishoudens in Engeland en Wales over een elektriciteitsaansluiting beschikten,¹³ kende Nederland tussen 1920 en 1940 juist een snelle elektrificatie.¹⁴ Het eerdere succes van elektrische apparaten als het strijkijzer en de stofzuiger weerleggen bovendien deze verklaring voor Nederland.¹⁵ Van de genoemde verklaringen blijven over: prijs en inefficiëntie. Had Baudet gelijk? Waren wasmachines voor de Tweede Wereldoorlog echt zo duur en ontoereikend?

3.1 Prijs

De eerste wasmachines waren eenvoudige houten kuipen op poten, waarin een wasbeweger het wasgoed door het sop haalde. De wasbeweger kon een houten waskruis zijn, een schoepenblad, wasvin, of zuigklokken en werd aangedreven met de hand via een hendel of aandrijf wiel.¹⁶ De machines waren vaak uitgerust met een

¹⁰ S. Bowden en A. Offer, 'The technical revolution that never was. Gender, class, and the diffusion of household appliances in interwar England' in V. de Grazia en E. Furlough eds, *The sex of things. Gender and consumption in historical perspective* (Berkeley 1996) 244-274, aldaar 253-254; Zmroczek, 'Dirty linen', 182; Mohun, *Steam laundries*, 266; Orland, *Wäsche waschen*, 208.

¹¹ Hausen, 'Große Wäsche', 299.

¹² Bowden en Offer, 'The technical revolution that never was', 253-254; Mohun, *Steam laundries*, 250; Zmroczek, 'Dirty linen', 182.

¹³ Bowden en Offer, 'Household appliances and the use of time', 745.

¹⁴ In 1930 hadden duizend, op een totaal van 1054 Nederlandse gemeenten, een elektriciteitsvoorziening. Het aantal aansluitingen per duizend inwoners bedroeg in dat jaar een kleine tweehonderd. Dit cijfer omvat echter niet alleen huishoudens, maar ook bedrijven en instellingen. Nauwkeurige cijfers over het aantal huishoudens met een elektriciteitsaansluiting in de periode voor de Tweede Wereldoorlog zijn niet bekend. De eerste CBS-statistieken over dit onderwerp dateren uit 1949. In dat jaar was 94 procent van de huishoudens aangesloten op een elektriciteitsvoorziening. P. van Overbeeke, *Kachels, geisers en fornuizen. Keuzeprocessen en energieverbruik in Nederlandse huishoudens 1920-1975* (Hilversum 2001) 43-44. Het percentage aangesloten huishoudens in Engeland en Wales lag in 1949 met ruim 80 procent beduidend lager. Bowden en Offer, 'Household appliances and the use of time', 745.

¹⁵ Ook de acceptatie van de stofzuiger en het strijkijzer verliep in Engeland en Wales traag in vergelijking tot Nederland. Niet eerder dan in 1955 beschikte 50 procent van de Britse huishoudens met elektriciteitsaansluiting over een stofzuiger. Het strijkijzer bereikte dat percentage nog voor 1935, maar op dat moment was slechts zo'n 60 procent van de huishoudens aangesloten op het elektriciteitsnetwerk, tegen ruim 90 procent in 1955. Bowden en Offer, 'Household appliances and the use of time', 729, 745.

¹⁶ Al in de zeventiende eeuw ontwikkelden uitvinders wasmachines om de wasarbeid te verlichten. De meeste van deze ontwerpen waren ontwikkeld voor professionele wassers, zoals wasvrouwen of voor groothuishoudens (waaronder inrichtingen, maar ook huishoudens met veel personeel). Orland, *Wäsche*

wringer. Met een wringer werd het natte wasgoed door een slinger rond te draaien tussen twee rubberen rollen doorgedraaid om het water eruit te persen. De eenvoudige houten kuipwasmachines met handaandrijving waren niet uitzonderlijk duur. Voor ongeveer een weekloon kon een industriearbeider zo'n apparaat kopen, zeker wanneer hij op afbetaling zou kopen.

De goedkoopste modellen stonden in 1907 voor nog geen 10 gulden in de winkel. Robuustere modellen van duurder hout en met een duurzamer aandrijfmechanisme kostten zo'n 25 gulden.¹⁷ Vlak na de Eerste Wereldoorlog lag de prijs voor een eenvoudige handwasmachine tussen de 10 en 30 gulden, niet heel veel meer dan voor een elektrisch strijkijzer (zie tabel 3.1).¹⁸ Een elektrische stofzuiger was aan de vooravond van zijn doorbraak vele malen duurder. Een toenemend aantal huishoudens uit voornamelijk de welgestelde klasse en de gegoede middenstand waren bereid om tussen de 200 en 300 gulden te betalen voor deze 'belangrijke uitvinding', zoals J.E. Rombouts, schrijfster voor een chique damesblad het apparaat betitelde.¹⁹

De prijzen van elektrische wasmachines, die halverwege de jaren twintig in Nederland op de markt verschenen, waren vergelijkbaar met die van een elektrische stofzuiger. Een eenvoudige elektrische wasmachine van het Nederlandse merk Velo ging voor ongeveer 100 gulden de winkel uit. Een luxer model van dezelfde fabrikant, uitgerust met een elektrische wringer, was verkrijgbaar voor ruim 200 gulden. Rond 1930 moest een industriearbeider al snel een volledig maandloon op tafel leggen voor de

waschen, 93; Hardyment, *From mangle to microwave*, 56. In 1766 verscheen een Nederlandse vertaling van het wasmachineontwerp van doctor in de theologie Jacob Christian Schäffer uit Regensburg. Het apparaat bestond uit een wastobbe met een deksel, waarin een in hoogte verstelbare stok was bevestigd met aan het uiteinde een wasbeweger. Door met een handvat aan de bovenkant van de stok, de stok heen en weer te wegen, bracht de bediener de wasbeweger in beweging. J.C. Schäffer, *Over de wasch-machine* (Amsterdam 1766). De overeenkomsten tussen dit model en de wasmachines die producenten tegen het einde van de negentiende eeuw voor huishoudelijk gebruik op de markt brachten, zijn opmerkelijk. Een overzicht van uiteenlopende modellen wasmachines, gebaseerd op verschillende wasprincipes is te vinden in: S. Giedion, *Mechanization takes command. A contribution to anonymous history* (New York 1955); Hardyment, *From mangle to microwave*, 55-65; Orland, *Wäsche waschen*, 93-102; Q. Delaunay, *Histoire de la machine à laver. Un objet technique dans la société française* (Rennes 1994) 87-141.

¹⁷ H. Povée, *De eeuw van Blokker. Honderd jaar huishoudbranche in Nederland* (Bussum 1996) 22.

¹⁸ J.W. Suyver-Landré, *Behandeling der wasch. Het reinigen en opmaken van verschillende stoffen* (Almelo 1918) 10, 93-94.

¹⁹ Makkink, 'Met een stofzuiger hoor je erbij', 112; J.E. Rombouts, 'Een belangrijke uitvinding. De stofzuiger', *Eigen haar* 29, no. 25 (18 juni 1904) 389-392. Rombouts doelde op de apparaten van stofzuigerdiensten, die grote mobiele stofzuigerinstallaties voor een woning op straat parkeerden en slangen via raam of deur naar binnen brachten. Geüniformeerd personeel reinigde vervolgens kamers en meubels. De voordelen die Rombouts schetst zijn echter ook toepasselijk voor de handzame stofzuigers voor huishoudelijk gebruik die vanaf ongeveer 1915 beschikbaar kwamen.

aanschaf van een elektrische wasmachine.²⁰ Halverwege de jaren dertig daalden de prijzen sterk en was de prijs van een goede elektrische wasmachine ongeveer gelijk aan het loon dat een arbeider in ruim twee weken verdiende.

Tabel 3.1 Prijzen van huishoudelijke apparaten en het netto weekloon (in guldens) tussen 1900 en 1940²¹

	Hand- wasmachine	Elektrische wasmachine	Kachel- bouten	Elektrische strijkijzer	Stofzuiger	Netto weekloon*
1900						9,75
1907	8,00-25,00					
1918	13,50-28,00		0,35-1,15	12,00	200,00-300,00	
1920	25,00			7,00		29,00
1923					100,00-250,00	
1927				7,00-22,00		
1928		100,00-200,00				
1930						27,50
1932		100,00-200,00				
1935		50,00-165,00			> 50,00	
1936						21,50
1938						23,02

* Het netto weekloon betreft een mannelijke nijverheidsarbeider, ouder dan 25 jaar met twee kinderen.

Voor elektrische wasmachines dienden minder welgestelde kopers dus een behoorlijk deel van het inkomen op tafel te leggen. Na aftrek van de vaste lasten en kosten voor voeding en kleding bleef er van het inkomen van bijvoorbeeld een industriearbeider rond 1930 niet veel over om te sparen of aan andere zaken uit te geven.

Om de belemmering van een grote uitgave te verminderen en de verkoop van huishoudelijke apparaten te stimuleren boden handelaren een regeling tot huurkoop aan. Tegen een vast bedrag per week of per maand, dat paste bij de beurs van de klant, kregen huishoudens een wasmachine in gebruik. De klant werd eigenaar van het apparaat op het moment dat hij of zij alle termijnen betaald had. Klanten waren aan het einde van de rit veel duurder uit dan bij contante betaling. Ze liepen ook nog het risico dat de detailhandelaar bij wanbetaling het apparaat zonder pardon

²⁰ Gemeentearchief Rotterdam (verder GAR), toegangsnr. 1264, Archief Velo (verder AV), doos 6, map 'Velo oude wasmachinefolders', *Folder Velo Wasmachine Maatschappij* (1928, 1932); GAR, VA, doos 6, map 'Velo oude wasmachinefolders', *Nieuwe prijzen voor elektrische wasmachines* (1935); De Rijk, *Het elektrische huis*, 42, 43; Makkink, "Met een stofzuiger hoor je erbij", 112.

²¹ Povée, *De eeuw van Blokker*, 22; Suyver-Landré, *Behandeling der wasch*, 10, 93-94; L.T., 'De tentoonstelling te Amsterdam en electriciteit als vereenvoudiging van den huiselijken arbeid', *De Proletarische Vrouw* 15, no. 19(1920) 3; Makkink, "Met een stofzuiger hoor je erbij", 112; GAR, AV, doos 6, map 'Velo oude wasmachinefolders', *Folder Velo Wasmachine Maatschappij* (1928, 1932); GAR, AV, doos 6, map 'Velo oude wasmachinefolders', *Nieuwe prijzen voor elektrische*

terugvorderde. Toch waren huurkoopregelingen, vooral in de arbeidersklasse, zeer populair.

De koop op afbetaling of huurkoopregelingen brachten huishoudelijke apparaten binnen bereik van de huishoudens, die zich de aanschaf ervan eigenlijk niet konden veroorloven.²² De redelijk snelle doorbraak van dure apparaten als de stofzuiger en de Singer naaimachine waren zonder deze betalingsregelingen niet mogelijk geweest.²³ Dankzij huurkoopregelingen vond een stofzuiger van ruim honderd gulden in de jaren dertig zijn weg zelfs naar huishoudens met werkloze kostwinners die rond moesten komen van een wekelijkse steun van tien gulden vijftig.²⁴

Ook de Nederlandse wasmachinefabrikant Velo maakte voor de stimulans van de wasmachineverkoop intensief gebruik van huurkoopregelingen, vooral in de economisch moeilijke jaren dertig. Velo, opgericht in 1901, was tijdens het interbellum de belangrijkste producent en verkoper van wasmachines in Nederland. De fabriek kwam voort uit een handelsfirma die vanaf 1897 wasmachines importeerde uit Amerika. Velo ontwikkelde handaangedreven wasmachines naar Amerikaanse modellen, waarop geen patenten rustten.²⁵ In 1904 opende de producent vier verkoopfilialen; in Nijmegen, Rotterdam, Leiden en Weesp. In 1910 beheerden ze 22 filialen. Dit aantal zou vooral in de jaren twintig sterk uitbreiden tot een fijnmazig net van verkooppunten. In 1935 had Velo 108 vestigingen in winkelstraten in heel Nederland.²⁶ De winkelbeheerders verkochten wasmachines, huishoudelijke artikelen als pannen en serviezen, maar ook fornuizen, radio's, fietsen en door Velo geproduceerde houten meubels. Het aandeel van Velo op de Nederlandse wasmachinemarkt was in de eerste decennia van de twintigste eeuw zo groot dat sommige aanbieders van wasapparaten er zelfs voor kozen niet langer wasmachines in

waschmachines (1935); De Rijk, *Het elektrische huis*, 42, 43; CBS, *1899-1989 Negentig jaren statistiek in tijdsreeksen* ('s Gravenhage 1989) 206

²² Oldenziel, 'Huishouden', 79; Makkink, *Drijvende en sturende krachten*, 66.

²³ Makkink, 'Met een stofzuiger hoor je erbij', 112; I. Cieraad, 'De naaimachine in beeld. Over kleermakers, naaisters en modemaaksters' in Oldenziel en Bouw, *Schoon genoeg*, 197-230, aldaar 208. Zie ook J.G. Coffin, 'Credit, consumption, and images of women's desires. Selling the sewing machine in late nineteenth-century France', *French Historical Studies*, 18. no. 3 (1994) 749-783; Heßler, *Mrs. Modern Woman*, 139-140.

²⁴ Makkink, 'Met een stofzuiger hoor je erbij', 112; Makkink, *Drijvende en sturende krachten*, 66.

²⁵ Bauduin, *Een kind kan de wasch doen. 50 jaren waschmachines 1901-1951* (Amsterdam 1951) 18; zie ook Oldenziel, 'Huishouden', 48.

²⁶ Bauduin, *Een kind kan de wasch doen*, 34.

het assortiment te houden, maar zich toe te leggen op andere huishoudelijke artikelen.²⁷

In folders van de Velowinkels uit het interbellum staat naast de vraagprijs voor een apparaat standaard de prijs vermeld bij gebruik van de huurkoopregelingen. Voornamelijk arbeidersgezinnen, dat wil zeggen ‘werkelozen, ongeschoolde arbeiders, havenartisten, bouwvakarbeiders, etc’ waren erin geïnteresseerd, aldus een Rotterdamse beheerder van een Velowinkel, die in het midden van de economische crisis aan de wasmachinefabrikant berichtte over de moeilijke positie van de Velofiliaal.²⁸ De filialen van de wasmachinefabrikant waren zo succesvol met hun betalingsregelingen, dat de omvang van niet betaalde aflossingen Velo bijna in de problemen had gebracht. Een intern rapport uit 1945 dat terugblikte op de moeilijke jaren dertig stelde dat ‘als de oorlog niet gekomen was, waardoor vele klanten ten gevolge van de betere werkgelegenheid en van de reeds schaarscher wordende goederen over meer liquide middelen gingen beschikken, dan zouden wij wellicht groote moeilijkheden hebben gehad, om deze vorderingen te innen.’²⁹

Ondanks deze betalingsregelingen en de niet uitzonderlijk hoge prijzen, bleef de verkoop van wasmachines echter ver achter bij die van elektrisch strijkijzers en stofzuigers en een duur apparaat als de radio. Waarom wilde het maar niet lukken met de wasmachine? Lag het dan toch aan het apparaat?

3.2 Het ‘gemak’ van de wasmachine

De wasmachines van rond de eeuwwisseling betekenden de eerste stap op weg naar mechanisering van het wassen in huis. Historicus Siegfried Giedion stelt in zijn overzichtswerk van techniekontwikkeling in het dagelijks leven dat mechanisering van arbeid zich in eerste instantie vaak richtte op de bestaande handelingen. Nieuwe apparaten kopieerden vaak precies de handelingen van de handenarbeid.³⁰ Dit is duidelijk te herkennen in het ontwerp van de eenvoudige kuipwasmachines. De wasbeweger, of het nu zuigklokken, een schoepenblad, of een meerpotige wasstok was, kopieerde de handen die bij een huishoudelijke manier van wassen het wasgoed

²⁷ In advertenties van de handelaar in huishoudelijke artikelen Jacob Blokker Pz. te Hoorn bijvoorbeeld komen de eerste helft van de twintigste eeuw maar zelden wasmachines voor. Blokker wenste de concurrentie met Velo in die periode niet aan te gaan. Povée, *De eeuw van Blokker*, 27.

²⁸ GAR, AV, doos 4, *Rapport van filiaalchef van het filiaal Mathenesserweg Rotterdam aan de directie van Velo Waschmaschine Maatschappij N.V. te Barendrecht* (20 februari 1935) 3.

²⁹ GAR, AV, doos 8, *Ideëen omtrent organisatie* (25 april 1945).

in het sop bewerkten.³¹ De heen en weer gaande beweging van de wasbeweger duwde het wasgoed langs de geribbelde binnenkant van de houten waskuip, op dezelfde wijze als het wasgoed door vrouwen over het wasbord gehaald werd, zo werd gedacht.³² Het resultaat was een apparaat dat als het ware niets meer in zich verenigde dan de functie van wastobbe, wasbord en vrouwenhanden. Het was niet wezenlijk meer dan een toevoeging aan de vertrouwde verzameling wasattributen en misstond niet in het rijtje: wastobbe, teilen, emmers, wasbord, wasplank en boender, wasstok en stamper.

De voor thuisgebruik ontworpen wasmachines veranderden dan ook niet erg veel aan de gangbare waspraktijken. De was diende nog steeds de avond voor wasdag in de week gezet te worden. Aan het verwarmen van water en het maken van sop veranderde niets. Net als bij de handwas, wisten vrouwen in een wasmachine achtereenvolgens in hetzelfde sop de witte was, de bonte was en de fijne was. Zelfs wasbord of boender konden bij gebruik van een kuipwasmachine nog van pas komen om hardnekkig vlekken onder handen te nemen. Wanneer de wasmachine niet was uitgerust met een wringer, bleef ook het handmatig wringen een vermoeiende taak. Aan het spoelen, bleken, blauwen en stijven veranderde een wasmachine niets.

De elektrische motor waarmee de wasmachines na het einde van de jaren twintig steeds vaker waren uitgerust, maakte het apparaat duurder, maar veranderde verder weinig aan het gebruik van het apparaat. De wasmachine wijkt daarmee af van bijvoorbeeld het strijkijzer. Het elektrische strijkijzer werd populair in de jaren twintig. Huishoudens schaften het apparaat aan als vervanger van een strijkijzer met een ander verwarmingsmechanisme. Ten opzichte van kachelbouten, kolenstrijkijzers, of strijkijzers verwarmd met een brandbare vloeistof had de elektrische variant grote voordelen. Het was schoner en minder gevaarlijk en vereiste niet langer het opstoken van de kachel, wat vooral in de zomer een groot voordeel was.³³ Een wasmachine mechaniseerde het wassen. De elektrische motor voegde daaraan niet veel toe.

³⁰ Giedion, *Mechanization takes command*. Voor de verschillende wasprincipes zie o.a. Delaunay, *Histoire de la machine à laver*, 110-126.

³¹ Giedion, *Mechanization takes command*. Voor de verschillende wasprincipes zie o.a. Delaunay, *Histoire de la machine à laver*, 110-126.

³² In de jaren vijftig zou een medewerker van wasmachinefabrikant Velo opmerken dat het wasbordeffect van de ribbels in de kuip niet bestond. In wasmachines van Velo die tientallen jaren in gebruik waren geweest toonden de ribbels geen enkele slijtage. De waswerking werd in de kuipwasmachines vooral verkregen door het bewegen van het wasgoed door het waswater. GAR, AV, doos 1, *Bijeenkomst van de filiaalhouders in Hilversum (wasdemonstratie)* (zonder datum) 3.

³³ G.J. den Besten en L.S.J. den Besten-den Burger, *Strijken, streek, gestreken* (Zutphen 1983); Oldenziel, 'Huishouden', 25-25; H.K. Makkink, *Drijvende en sturende krachten*, 63.

Verrassend genoeg hield een eenvoudige kuipwasmachine ook de benodigde wasarbeid voor het grootste deel in stand. De Franse historica Quynh Delauny berekende dat zelfs bij gebruik van een elektrische wasmachine uit een veel latere periode, 1950, zo'n 90 procent van de wasarbeid voor rekening kwam van de gebruikster. De Duitse onderzoeker Ingo Braun stelt dat zo'n eenvoudige kuipwasmachine de gebruikster ongeveer 20 procent van de wasarbeid bespaarde.³⁴

Als het gebruik van een wasmachine niet veel verschilde van het wassen op de hand, bracht het gebruik van een wasmachine dan wel enig voordeel? Was de wasmachine inderdaad ontoereikend en daarom weinig populair, zoals Baudet betoogt?

Wat Baudet en anderen niet meenemen in hun argumentatie zijn de voordelen van het apparaat. Ook deze eenvoudige apparaten konden een grote hulp betekenen. Doordat de wasmachines afgesloten konden worden met een houten deksel, verminderde de hoeveelheid vocht die tijdens het wassen in de woning kwam aanzienlijk. De bedienster van de wasmachine hoefde niet langer met een gebogen rug boven het walmende sop te staan om de kledingstukken stuk voor stuk op een wasbord te schrobben. Haar handen hoefden tijdens het wassen dankzij de wasmachine niet langer langdurig in contact te komen met het hete, bijtende sop, of met het ijskoude water tijdens het spoelen. In plaats daarvan haalde ze enkel de hendel heen en weer, of op en neer, of draaide aan het aandrijfwiel. Bij geëlektrificeerde apparaten zette de gebruikster enkel de schakelaar om. In de vijftien minuten dat de elektrische wasmachine in werking was, kon de gebruikster andere taken verrichten, zoals het wassen van het fijne wasgoed, of een kop koffie drinken.

Een wasmachine betekende niet zozeer besparing in werktijd, en kan daarom inefficiënt genoemd worden. Het apparaat bracht wel verlichting en veraangenaming van de arbeid. Jennie Ravenshorst-Hardonk, een vrouw uit Deventer, die in de jaren dertig een Velo-wasmachine huurde, herinnerde zich in een interview met historicus Jan ten Hove nog goed de voordelen van de wasmachine. 'Ik vond het heerlijk dat ik niet meer met dat wasbord aan de slag hoefde en lang aan de tobbe moest staan. Spoelen moest nog wel gebeuren.'³⁵ De wasmachine bespaarde kortom niet op tijd en nauwelijks op arbeid, maar wel degelijk op kapotte handen en gebroken ruggen. Het

³⁴ Delaunay, *Histoire de la machine à laver*, 130; I. Braun, *Stoff Wechsel Technik. Zur Soziologie und Ökologie der Waschmaschinen* (Berlijn 1988) 26.

³⁵ J. ten Hove, *Een uitgestippeld leven... Deventenaren in de eerste helft van de twintigste eeuw* (Kampen 1994) 245.

apparaat verlichtte de zware belasting van wasdag. Het haalde de angel eruit. Konden andere middelen dit effect ook bereiken?

3.3 Alternatieven voor de wasmachine

De aanschaf van huishoudelijke apparaten wordt beïnvloed door de beschikbaarheid van alternatieven.³⁶ Afwezigheid van een goed alternatief kan leiden tot een snelle acceptatie, zoals het voorbeeld van de elektrische stofzuiger laat zien. De voordelen van dit apparaat voor het stofvrij maken van tapijten en stoffering in de woning waren buitengewoon groot in verhouding tot de voorheen gebruikelijke manier van schoonmaken. Voor de introductie van de stofzuiger werd het stof uit vloerkleden verwijderd door kloppen, vegen en schuieren. Vochtige theebladeren of vochtig gras werden als stofbinder over het vloerkleed in de kamer gestrooid. Vervolgens werd het losse spul samen met het stof opgeveegd en vervolgens verbrand. Eens in de week of eens in de twee weken kreeg de kamer een grote beurt. Meubels werden uit de kamer geplaatst en het vloerkleed verwijderd om buiten uitgeklopt te worden. Na een grondige reinigingsbeurt werden kleed en meubels weer teruggeplaatst. Vanwege de enorme stofwolken die deze arbeid met zich meebracht, bestonden er in de grote steden zelfs restricties op het kloppen.³⁷ Ook binnenshuis leek deze arbeid eerder stof te verplaatsen dan te verwijderen. Tijdens het vegen, tot enige tijd erna, werden de ramen van het vertrek opengezet om te luchten. Het stof werd de tijd gegeven om neer te dalen, voordat begonnen werd aan het afstoffen van de meubels. Pas daarna kon de kamer weer in gebruik genomen worden. Stofzuigers hadden, in tegenstelling tot de tot dan toe gebruikelijke schoonmaakmethoden, de krachtige eigenschap daadwerkelijk stof uit de woning te krijgen. In niets leek het stofzuigen op het gebruikelijke kloppen, stoffen en schuieren. Juist daarin lag het succes van de elektrische stofzuiger. Het was werkelijk revolutionair.

Huishoudens uit de hogere inkomensgroepen haalden in de jaren twintig een stofzuiger in huis, en al snel volgden huishoudens uit de middenklasse en de middenstand. Na 1925 kochten ook arbeidersgezinnen een dure stofzuiger.³⁸ Boerenhuishoudens daarentegen waren niet erg snel met de aanschaf van dit apparaat.

³⁶ Bowden en Offer, 'The technical revolution that never was', 255

³⁷ 'Hoe oordeelt de wetenschap over den stofzuiger?', *In en om de Keuken. Orgaan van de Huishoud- en Kookscholen* 13, no. 6 (1907) 57-58, aldaar 57; zie ook Makkink, 'Met een stofzuiger hoor je erbij', 96; Makkink, *Drijvende en sturende krachten*, 70,71.

In de meeste boerderijen ontbraken tapijten en vloerkleden, die vaak een reden waren voor de aanschaf van een stofzuiger. De gebruikelijke houten planken of plavuizen in boerderijen waren ook zonder stofzuiger eenvoudig schoon te maken. Voor boeren was een bezem een goed en goedkoop alternatief, waardoor de acceptatie van de stofzuiger in deze huishoudens nog op zich liet wachten.³⁹

Een eenvoudige handaangedreven of elektrische kuipwasmachine maakte niet zo'n revolutionair verschil met bestaande praktijken als een stofzuiger. Het apparaat betekende in vergelijking met sommige alternatieve waspraktijken zelfs nauwelijks een vooruitgang. Corrie van der Schalk zette in 1932 de mogelijkheden voor het doen van de gezinswas op een rijtje. Van der Schalk, een jonge onderwijzeres, trad in dat jaar in dienst van de Vereniging van Directeuren van Elektriciteitsbedrijven in Nederland (VDEN). Ze onderrichtte in een leskeuken demonstratrices en later kookleraresen, huisvrouwen en dienstboden in het gebruik van elektrische fornuizen. Samen met diëtiste Nel van den Broek was Van der Schalk verantwoordelijk voor de beroepsopleiding voor huishoudkundigen voor de lokale en provinciale energiebedrijven en voor leraressen van het Nijverheids- en Landbouwonderwijs. Op basis van haar ervaringen in de demonstratielokalen en haar leerkeuken in een Arnhemse villa, door technici van de VDEN-laboratoria schertsend *Het Vrouwenpaleis* genoemd, voorzag Van der Schalk bovendien producenten van advies over aanpassingen aan elektrische apparaten. In haar functie van onderzoekster, demonstratrice en adviseur nam ze een belangrijke taak op haar schouders in de propaganda van het gebruik van elektriciteit.⁴⁰

Van der Schalk behoorde samen met Emilie van Waveren-Resink (1877-1946), kopstuk van de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen, en Alida Wolthers-Arnolli (1885-1952), lid van de Sociaal-Democratische Propaganda Clubs en van de Gemeenteraad en Provinciale Staten van Utrecht voor de SDAP, tot de Nederlandse initiatiefneemsters van de internationale beweging om huishoudelijke arbeid te vereenvoudigen. Ze was betrokken bij de oprichting van de Nederlandse Vrouwen

³⁸ Makkink, "Met een stofzuiger hoor je erbij", 102, 105; H. Lintsen en R. Oldenziel, *Het technisch paradijs. Honderd jaar elektriciteit in huis* (Haarlem 2000) 19.

³⁹ Makkink, *Drijvende en sturende krachten*, 61-62.

⁴⁰ Van Overbeeke, 'Koken op gas of elektriciteit', 136-142; Van Overbeeke, *Kachels, geisers en fornuizen*, 76-81; Oldenziel, 'Huishouden', 68-72.

Electriciteits Vereeniging (NVEV) in 1932. Deze vereniging had tot doel het bevorderen van de toepassingen van elektriciteit in o.a. de huishouding.⁴¹

In haar vergelijkend onderzoek naar vier wasmethoden maakte Van der Schalk onderscheid tussen directe en indirecte bedrijfskosten. De directe kosten omvatten het verbruik van wasmiddelen, verwarmingsmateriaal en het arbeidsloon. Onder de indirecte kosten vielen de rente van de kapitalen die in de gereedschappen en machines werden gestoken en hun afschrijving. Opvallend is dat Van der Schalk in haar vergelijking ook de arbeidstijd in geld berekende. Huisvrouwen drukten hun tijd in de regel niet in geld uit. De huishoudkundige vond dit voor een juiste kostenberaming echter noodzakelijk. Zij berekende een uurloon van 30 cent en telde de arbeidstijd tot op de seconde. (zie tabel 3.2)⁴²

De resultaten van het onderzoek van Van der Schalk naar diverse wasmethoden zijn gezien de achtergrond van de elektrohuishoudkundige opmerkelijk te noemen. De VDEN en de NVEV verspreidden gewoonlijk een groot enthousiasme voor elektrische huishoudelijke apparaten en propageerden ten behoeve van een groter verbruik elektrische fornuizen, elektrische haarden en boilers. Uit het wasonderzoek kwam de elektrische wasmachine echter in het geheel niet sterk uit de vergelijking.

Van der Schalk vergeleek het wassen met behulp van een wasketel, een handwasmachine en een elektrische wasmachine en nam ook uitbesteding van de was aan een commerciële wasserij op in het overzicht. Vrouwen gebruikten een wasketel voor het uitkoken van vuil goed. Het was een pan met een rooster op de bodem tegen aanbranden. Sommige modellen waren uitgerust met een buis en sproeier. Het kokende water kwam door de buis naar boven, sproeide met kracht op het wasgoed en zakte weer naar de bodem. De zo verkregen circulatie van heet water zou zorgen voor een goede reiniging.

Bij een vuile was van 5 kilo, een gemiddelde wekelijkse was van twee personen, aldus de elektrohuishoudkundige, berekende Van der Schalk dat het gebruik van een wasketel de goedkoopste manier van wassen was, gevolgd door het wassen met behulp van een handwasmachine. Een handwasmachine was echter niet alleen

⁴¹ A.H. van Otterloo, *Eten en eetlust in Nederland (1840-1990): Een historisch-sociologische studie* (Amsterdam 1990) 170-171; Oldenziel, 'Huishouden', 69-73. Voor de strijd tussen gas- en elektriciteitsbedrijven zie ook: De Rijk, *Het elektrische huis*; Van Overbeeke, 'Koken op gas of elektriciteit'; Van Overbeeke, *Kachels, geisers en fornuizen*; Oldenziel, 'Huishouden'.

⁴² A.J. Wolthers-Arnolli, 'De wasch thuis of buitenshuis', *De Huishouding* 5, no. 17 (1934) 235-236, aldaar 236. Het gemiddelde bruto uurloon van meerderjarige mannelijke handarbeiders bedroeg in 1930 58 cent en in 1935 47 cent. CBS, *1899-1989 Negentig jaren statistiek in tijdsreeksen*, 205.

duurder dan de wasketel, maar vergde bovendien aanwending van meer tijd en energie⁴³. Een elektrische wasmachine zorgde voor een besparing in tijd en energie, maar daar stond een flink hogere prijs tegenover. De grootste besparing in tijd en energie werd geleverd door wasserijgebruik. Het verschil in prijs tussen het gebruik van het goedkoopste alternatief, de wasketel, en uitbesteding aan een wasserij bedroeg met 25 cent nog minder dan het door van der Schalk berekende uurloon, terwijl wasserijgebruik ten opzichte van de wasketel ruim 1 uur en 20 minuten aan arbeidstijd bespaarde. Uitbesteding was opvallend veel goedkoper dan gebruik van een elektrische wasmachine en leverde bovendien een tijdsbesparing op van ruim een uur.⁴⁴ (zie tabel 3.2)

Tabel 3.2 Arbeidstijd, aangewende energie en kosten (in guldens) van de behandeling van 5 kilo wasgoed naar waspraktijk⁴⁵

	Arbeidstijd	Aangewende energie*	Totale kosten	Totale kosten exclusief loonkosten
Wasketel	1 u., 26 m., 06 s	2	1,15	0,72
Handwasmachine	1 u., 53 m., 52 s	3	1,35	0,78
Elektrische was-machine	1 u., 07 m., 28 s	1	2,48	2,15
Uitbesteding aanwasserij	6 m., 42 s	0	1,40	1,37

* De aangewende energie is op een schaal van 0 (weinig) tot 3 (veel).

Op jaarbasis komt wasserijgebruik op 13 gulden duurder dan het goedkoopste alternatief, equivalent aan het brutoloon van drie dagen van een meerderjarige mannelijke handarbeider, en ruim 55 gulden goedkoper dan gebruik van een elektrische wasmachine.⁴⁶

Hoewel het vanuit haar bedrijfsmatige benadering van huishoudelijke arbeid zeer juist was dat Van der Schalk 30 cent per uur berekende voor de ingezette arbeid, sloot dit niet aan bij de huishoudelijke realiteit. Vrouwen vroegen geen loon voor hun

⁴³ Dit komt niet overeen met de berekeningen van Ingo Braun. Een handwasmachine zou volgens Braun's tabel een besparing aan arbeid leveren van zo'n 20 procent ten opzichte van een wasketel. Braun, *Stoff Wechsel Technik*, 26. Het is voorstelbaar dat de waarde voor inspanning/energie bij gebruik van een handwasmachine hoger ligt dan bij gebruik van een wasketel of elektrische wasmachine. Het is echter vreemd dat de arbeidstijd voor het wassen met een handwasmachine ruim drie kwartier langer is dan bij gebruik van een eveneens eenvoudige elektrische wasmachine. Onduidelijk is of het tijdsverschil veroorzaakt wordt door het mogelijk ontbreken van een wringer op de handwasmachine. Of schuilt in het verschil impliciet toch een argument vóór een elektrische wasmachine?

⁴⁴ Wolthers-Arnolli, 'De wasch thuis of buitenshuis', 236.

⁴⁵ Wolthers-Arnolli, 'De wasch thuis of buitenshuis', 236.

⁴⁶ Loon berekend op basis van gegevens uit CBS, *1899-1989 Negentig jaren statistiek in tijdsreeksen*, 205.

huishoudelijke arbeid. Wanneer vrouwen op basis van kosten een keuze zouden maken tussen verschillende waspraktijken, zouden zij hun arbeidsinzet dan ook niet doorberekenen en laten meewegen in hun beslissing. Toch ziet het overzicht er zonder berekening van loonkosten niet heel anders uit. Het gebruik van de wasketel bleef het goedkoopste alternatief. Gebruik van een handwasmachine was nog steeds onaantrekkelijk. De prijs was weliswaar slechts een fractie hoger dan gebruik van een wasketel, maar vergde een langere arbeidstijd en bovendien meer inspanning. Het gebruik van een elektrische wasmachine leverde tijdsbesparing en enige besparing op energie, maar nog steeds tegen zeer hoge kosten. Zeker in vergelijking met wasserijgebruik. Het kostenverschil tussen het gebruik van een wasketel en uitbesteding aan een wasserij zonder doorberekening van arbeidsloon was weliswaar verdubbeld, maar in vergelijking met de elektrische wasmachine bleef de wasserij goedkoop.

De wasketel bleek dus een zeer goed alternatief voor een wasmachine. Het gaf een goed resultaat en tegelijkertijd een grote besparing op geld en kracht.⁴⁷ De handwasmachine, noch de elektrische wasmachine leken de concurrentie met de wasketel dan ook aan te kunnen. Wellicht is de beschikbaarheid van de wasketel een van de belangrijkste redenen voor het uitblijven van de doorbraak van de wasmachine. Ook techniekhistorica Arwen Mohun duidde op de wasketel als verklaring voor het verschil in acceptatie van de elektrische wasmachine in de Verenigde Staten en Groot-Brittannië. Mohun signaleerde het veelgebruikte goedkope alternatief in Groot-Brittannië. Terwijl in de Verenigde Staten, waar de wasmachine een snelle acceptatie kende, dit attribuut vrijwel onbekend was.⁴⁸ In Duitsland zou de beschikbaarheid van wasketels de acceptatie van de elektrische wasmachine ook nog in de jaren vijftig vertraagd hebben.⁴⁹

3.4 Wasmachine en klasse

Ondanks het geringe gemak en een goedkoop alternatief waren er huishoudens die een wasmachine aanschafte. De verspreiding van de Velowinkels, die vooral bekend

⁴⁷ A.J. Wolthers-Arnolli, 'Wat doen we met de wasch?', *De Huishouding*, 5, no. 13 (1934) 180; Wolthers-Arnolli, 'De wasch thuis of buitenshuis', 236.

⁴⁸ Mohun, *Steam laundries*, 250.

⁴⁹ G. Silberzahn-Jandt, *Waschmaschinen. Zum Wandel von Frauenarbeit im Haushalt* (Marburg 1991) 16-17.

stonden om hun wasmachines, duidt erop dat het meer dan slechts een paar huishoudens waren. Wie kochten eigenlijk een wasmachine?

3.4.1 De gebruiksters van wasmachines

Vaak zijn de eerste kopers van elektrische apparaten afkomstig uit de hogere klassen. De lagere klassen volgen.⁵⁰ Brits econome Sue Bowden en professor in economische geschiedenis Avner Offer betogen in een studie naar de acceptatie van apparaten voor in de woning dat huishoudelijke apparaten meer gerelateerd waren aan klasse dan apparaten als bijvoorbeeld een radio of een televisie.⁵¹ Zowel welgestelde en middenklasse huishoudens, als arbeidersgezinnen schaften radio's aan. Stofzuigers, fornuizen en naaimachines vonden hun weg echter in eerste instantie naar de huizen van met name de hogere en middenklasse huishoudens. Pas later gingen ook de lagere klassen tot aankoop over.⁵² De auteurs beargumenteren verder waarom middenklasse gezinnen, in tegenstelling tot arbeidersgezinnen, wèl huishoudelijke apparaten aanschafte. Middenklasse huishoudens ervoeren vanaf de eeuwwisseling dat steeds minder arbeidersmeisjes bereid waren om voor hen huishoudelijk werk te doen. Huisvrouwen uit de middenklasse zagen zich daardoor steeds vaker genoodzaakt het laaggewaardeerde werk zelf te doen. Om het werk voor dienstmeisjes aantrekkelijker te maken en het huishoudelijk werk voor zichzelf acceptabel, gingen zij over tot aanschaf van huishoudelijke apparaten. Een stijgend besteedbaar inkomen in deze klasse, maakte dit ook mogelijk.⁵³ De stofzuiger, het elektrisch strijkijzer en de elektrische naaimachine werden in Nederland inderdaad in eerste instantie aangeschaft door huishoudens uit de hogere klasse, zoals gezinnen van architecten, bedrijfsartsen, ingenieurs en predikanten.⁵⁴ Al snel daarna schaften gezinnen van bijvoorbeeld boekhouders, ambtenaren, opzichters en onderwijzers deze apparaten aan. Ook bakkers, slaggers, kappers, kruideniers en andere kleine middenstanders volgden snel. De lagere sociale klasse, zoals gezinnen van chauffeurs,

⁵⁰ Bowden en Offer, 'The technical revolution that never was'.

⁵¹ Bowden en Offer maken in hun studie onderscheid tussen apparaten die tijd zouden kunnen besparen en apparaten die benut worden voor vrijetijdsbesteding. Zij spreken van *time-saving* en *time-using technology*. Bowden en Offer, 'Household appliances and the use of time'; Bowden en Offer, 'The technical revolution that never was'.

⁵² Makkink toont in zijn proefschrift de diffusie van huishoudelijke apparaten in Nederland, verdeeld naar sociale klassen. Makkink, *Drijvende en sturende krachten*, 60-65. Voor de acceptatie fornuizen zie Van Overbeeke, *Kachels, geisers en fornuizen*.

⁵³ Bowden en Offer, 'The technical revolution that never was', 262-264.

⁵⁴ Makkink, *Drijvende en sturende krachten*, 272, 278-280.

kantoorbedienden, en timmermannen, schaften evenals boerenhuishoudens in vergelijking met de hogere klassen pas laat deze huishoudelijke apparaten aan.

Met de wasmachine is echter iets vreemds aan de hand. Onder huishoudens uit de hogere sociale klasse en de sociale middenklasse waren de handaangedreven en de elektrische wasmachine in het geheel niet populair. Het waren tijdens het interbellum juist veel vaker boerengezinnen die een wasmachine bezaten.⁵⁵ Ook winkeliers schaften in vergelijking met de andere sociale klassen eerder een wasmachine aan.⁵⁶

Een beheerder van een Rotterdams winkelfiliaal van de Nederlandse wasmachineproducent Velo ontdekte al in de jaren dertig dat hij zijn klanten niet hoefde te zoeken in de betere wijken van de stad. Hij bracht midden in de economische crisis de directie van Velo in een rapport op de hoogte van zijn bevindingen. De filiaalhouder gaf een uitgebreide analyse van potentiële klanten, suggesties om het beleid te verbeteren en de verkoop van wasmachines op te schroeven. In een tijd dat modern marktonderzoek nog maar in de kinderschoenen stond, was zijn rapport met doorkijkjes naar de beweegredenen van wasmachinekopers en -gebruikers uniek.⁵⁷ Omdat dergelijke documenten zeldzaam zijn, zal dit rapport uitvoeriger besproken worden.

De filiaalhouder onderscheidde vier sociale groepen: de ongeschoolde arbeider, de geschoolde arbeider, de middenstand en de beter gesitueerden. Ongeschoolde arbeiders waren:

‘Werkeloozen, ongeschoolde arbeiders, havenartisten, bouwvakarbeiders etc. Hun verdienste bestaat meestal uit ondersteuning, kinderen die inbrengen, vrouwen die uit werken gaan... Hun inkomens zijn het moeilijkst te controleren. Zij leven gedeeltelijk ten koste van de gemeenschap, stellen geen bijzondere eischen aan het leven. Zij zijn tevreden met hun al of niet betaalde radio, bezoeken bioscoop en voetbalwedstrijd, hebben dokter en andere hulp van de Armen, betalen weinig of geen belasting en leven verder als een God in Frankrijk.’

⁵⁵ In het onderzoek van Makkink naar het bezit van huishoudelijke apparaten in Nederland zei ruim 55 procent van de ondervraagde boerinnen in 1935 te hebben beschikt over een handaangedreven wasmachine, tegen slechts 3 procent van de vrouwen uit de hogere sociale klasse. Makkink, *Drijvende en sturende krachten*, 278.

⁵⁶ Makkink, *Drijvende en sturende krachten*, 278.

⁵⁷ Een grote Nederlandse ondernemer die voorop liep bij de ontwikkeling van het moderne marktonderzoek was Unilever. In 1937 werd onder leiding van het Britse reclamebureau Lintas (Lever's international Advertising Services) het eerste Nederlandse marktonderzoek gedaan voor Unilever. In 1938 kreeg de Nederlandse tak van de international een eigen onderzoeksbureau, het Nederlands Instituut voor Huishoudelijk Onderzoek. J. van Ginniken, *De uitvinding van het publiek* (Amsterdam 1993) 56-57. Het rapport van de Velofiliaalbeheerder dateert uit 1935. De marktanalyse van de Rotterdamse filiaalchef is werkelijk uniek te noemen. Zie ook Oldenzien, 'Huishouden', 76-79.

Het was juist deze groep, met lage, onregelmatige en seizoengebonden inkomsten, die volgens de filiaalchef bereid was dure apparaten van Velo te kopen. ‘Zij teekenen gaarne contracten tot elke prijs en betalen later niemand of zoo het hen convenieert’, waarschuwde hij.⁵⁸ Door koop op afbetaling was de machine in de jaren twintig binnen hun bereik gekomen, maar door de economische crisis waren ze niet langer in staat de aflossingen te voldoen.⁵⁹

Binnen de tweede groep, die van geschoolde arbeiders, onderscheidde de Rotterdamse filiaalhouder de ‘spaarders’, zoals trambestuurders en kantoorbedienden met een klein gezin en zuinige huisvrouw, ‘die desnoods 5 straten verder haar suiker haalt, omdat zij daar goedkooper is.’ De meeste geschoolde arbeiders behoorden echter tot ‘de lieden die bestaan van den dag’. Zij hadden weinig te besteden en kochten alleen het hoogst noodzakelijke, en ‘denken daarbij niet zoo zeer aan kwaliteit of merk, maar beoogen vooral hun direct voordeel.’⁶⁰ Toch waarschuwde de filiaalhouder zijn superieuren ertegen om te veronderstellen, dat er in deze groep dan niets te verkopen zou zijn. Door andere bronnen van inkomsten zoals bijvoorbeeld kinderen die geld inbrengen of de verhuur van kamers, had deze groep het niet eens zo slecht.⁶¹

Bij de middenstand signaleerde hij een specifiek verkoopprobleem voor een zaak als Velo. Klanten uit deze groep verwachtten, ‘dikwijls op het onredelijke af,’ kortingen, extra’s en gratis aansluitingen als beloning voor contante betaling.⁶² Voor de verkoop van zijn wasmachines zag de filiaalhouder weinig verschil tussen de betere arbeiders en de middenstand. Beide groepen werkten hard voor het gezinsinkomen en ontwikkelden strategieën om het besteedbaar inkomen op te rekken: kinderen hadden baantjes en vrouwen namen huurders in huis of besteedden veel tijd aan prijsvergelijkingen bij het doen van boodschappen. Beide groepen probeerden zo goedkoop mogelijk uit te zijn door bij Velo kortingen of gratis diensten te krijgen.

De Rotterdamse filiaalhouder was echter buitengewoon negatief over de potentiële markt van de beter gesitueerden. Hij ontdekte dat juist deze groep de was niet binnen de muren van het eigen huis wilde halen. De filiaalhouder dacht er weinig te kunnen verkopen.

⁵⁸ GAR, AV, doos 4, *Rapport Velo-filiaalchef* (20 februari 1935), 2-3.

⁵⁹ GAR, AV, doos 8, *Ideëen omtrent organisatie* (25 april 1945).

⁶⁰ GAR, AV, doos 4, *Rapport Velo-filiaalchef* (20 februari 1935) 3-4.

⁶¹ GAR, AV, doos 4, *Rapport Velo-filiaalchef* (20 februari 1935) 4.

⁶² GAR, AV, doos 4, *Rapport Velo-filiaalchef* (20 februari 1935) 5.

De klanten van Velo kwamen in de jaren dertig al met al van een sociaal lagere klasse, waarin man, vrouw en soms ook kinderen meewerkten aan het gezinsinkomen. Deze families konden zich de duurdere modellen echter niet permitteren.⁶³ De filiaalhouder drong erop aan de bedrijfsstrategie op deze grote potentiële markt te richten en goedkopere, kwalitatief minder goede apparaten aan te bieden, uitgevoerd in modernere materialen van email en chroom.

De beheerder van het Rotterdamse Velofiliaal legde in zijn rapport uit 1935 de vinger op de zere plek. De wasmachinefabrikant had met zijn degelijke apparaten het verkeerde publiek voor ogen. In de crisisjaren, toen geïnteresseerde klanten uit ‘de middenstand’ en ‘de betere arbeidersklasse’ moeite hadden om rond te komen en grote uitgaven uitstelden, zag de wasmachineverkoper duidelijk de gevolgen van de voorkeur van Velo voor degelijkheid en kwaliteit. Huishoudens die over het geld beschikten om een wasmachine te kopen, zagen geen brood in het apparaat, want zij besteedden de was uit; huishoudens die het apparaat graag in huis zouden willen hebben, konden zich de luxe uitvoeringen niet permitteren.

De klanten van Velo kwamen in de jaren dertig, volgens het rapport van de Rotterdamse filiaalhouder, uit een sociaal lagere klasse, waarin man, vrouw en soms ook kinderen meewerkten aan het gezinsinkomen. De gegevens die techniekhistoricus Makkink verzamelde bevestigen deze stelling.⁶⁴ Uit de bijlagen van zijn proefschrift is op te maken dat tijdens het interbellum voornamelijk ‘agrariërs’ en ‘winkeliers en kleinhandelaren’ handaangedreven wasmachines in bezit hadden. De elektrische wasmachine vond, vooral vanaf 1930, het snelst zijn weg naar ‘winkeliers en kleinhandelaren’.⁶⁵ Binnen de groep ‘agrariërs’ waren in het onderzoek van Makkink de boeren met een kleine of een middelgrote boerderij vaker in het bezit van een handaangedreven wasmachine en eerder in het bezit van een elektrische wasmachine dan de boeren met een groot bedrijf.⁶⁶ Sommige wasmachineleveranciers leverden zelfs uitsluitend aan deze groep. De firma Minkema uit Nieuwpoort bijvoorbeeld, opgericht in 1902. In 1907 startte deze producent van zuivelgereedschappen de productie van houten kuipwasmachines met handaandrijving. Minkema leverde vanaf dat moment naast weikuipen en kaasvormen ook wasapparaten aan zelfkazende

⁶³ GAR, AV, doos 4, *Rapport Velo-filiaalchef* (20 februari 1935) 6-7.

⁶⁴ Makkink, *Drijvende en sturende krachten*, 278. Voor voorbehoud over deze onderzoeksgegevens zie voetnoot 2 van dit hoofdstuk.

⁶⁵ Makkink, *Drijvende en sturende krachten*, 278.

⁶⁶ Makkink, *Drijvende en sturende krachten*, 277.

boeren rond Gouda.⁶⁷ Waarom zagen boerinnen en middenstandsvrouwen wel iets in de wasmachine?

3.4.2 De waarde van vrouwenarbeid

De Canadese historica Joy Parr vond in haar onderzoek naar de acceptatie van wasmachines in Canada na de Tweede Wereldoorlog, dat vrouwen die een inkomen verdienden sneller een wasmachine aanschafte dan vrouwen die geen inkomen verdienden. ‘Werkende moeders’ konden de investering in huishoudtechnologie, zoals een wasmachine, eenvoudiger rechtvaardigen, dankzij de waarde van hun arbeid voor bijvoorbeeld het boerenbedrijf, verklaarde Parr.⁶⁸ En dat is precies wat er speelde bij de Nederlandse boerinnen en middenstandsvrouwen die in het interbellum een wasmachine aanschafte. Zij hadden met elkaar gemeen dat zij productieve arbeid leverden ten dienste van het familiebedrijf. Boerinnen werkten mee op de boerderij. De bakkersvrouw, de kruideniersvrouw en de vrouw van de melkboer werkten mee in de winkel, hielden de administratie bij of verzorgden de inkoop. Deze vrouwen waren bovendien belast met de huishoudelijke arbeid voor hun gezin. De arbeid en energie die zij bespaarden op hun huishoudelijke taken, konden zij benutten voor het bedrijf waaruit het huishouden gezamenlijk inkomen verwierf.

Huisvrouwen uit de lagere middenklasse en arbeidersvrouwen zonder goedbetaald werk buitenshuis drukten de tijd die zij besteedden aan huishoudelijke arbeid niet uit in gedeelde inkomsten, maar in bespaarde uitgaven. Alle arbeid die zij zelf verrichtten bespaarden zij op de kosten van uitbesteding van het werk aan dienstpersoneel of bedrijven. Boerinnen en vrouwen uit de middenstand koppelden hun arbeidstijd en arbeidsinzet juist wel aan het gezinsinkomen van het familiebedrijf. Arbeid bespaard in het huishouden, betekende arbeid beschikbaar voor het bedrijf. Zij maakten daardoor andere keuzes voor het doen van de was en gaven vaker de voorkeur aan een wasmachine.

⁶⁷ De Rijk, *Het elektrische huis*, 184, 223. De oprichters van Miele, een Duits productiebedrijf voor huishoudelijke apparaten, startten hun onderneming in 1899 als vervaardigers van melkcentrifuges en boterkanntonnen. Ook Miele zou wasmachines aan hun bestaande afnemers verkopen. A. Luecke, *100 jaar Miele weerspiegeld in de tijd* (Gütersloh 1999) 12-15.

⁶⁸ J. Parr, ‘What makes washday less blue? Gender, nation, and technology choice in postwar Canada’, *Technology and Culture* 38, no. 1 (1997) 153-18, aldaar 178.

3.4.3 Geen statussymbool

De acceptatie van de wasmachine week af van de acceptatie van andere huishoudelijke apparaten. En er was nog een punt waarop de wasmachine een uitzondering was. Bowden en Offer stellen in hun onderzoek, dat huishoudelijke apparaten tot het moment van bredere acceptatie luxeartikelen waren, begeerlijk voor huisvrouwen.⁶⁹ Luxe en begeerlijk waren wasmachines voor de Tweede Wereldoorlog zeker niet. Het verschil in waardering voor wasmachines en andere huishoudelijke apparaten is onder andere terug te vinden in de vormgeving van de apparaten. Ontwerpers en producenten gaven naaimachines, stofzuigers, waterkokers, kachels en fornuizen een vormgeving die in de woning gezien mocht worden.⁷⁰ Tot ver in de jaren dertig maakten producenten echter nauwelijks werk van het versieren of aantrekkelijk maken van attributen voor het doen van de was als wasborden, wasstampers, tobbes, wasklokken en wasmachines. Dit bleven werktuigen.

Attributen voor het toonbaar maken van de schone was, zoals strijkijzers, persen, mangels en mangelplanken, bestonden daarentegen in eenvoudige, sobere uitvoeringen, maar werden soms uitbundig versierd met patronen geïnspireerd op de natuur, of persoonlijk gemaakt door het aanbrengen van initialen. Terwijl strijkijzers, bij voorkeur voorzien van initialen en tortelduifjes, geschikt waren als persoonlijk huwelijkscadeau, was deze status voor wasattributen voor de Tweede Wereldoorlog niet denkbaar.⁷¹ Het wassen van vuile was, was dan ook van beduidend lager aanzien dan het opmaken van de schone was. Niet voor niets kregen wasvrouwen minder betaald dan ‘fijnstrijksters’. De omgang met lichaamsvuil van anderen maakte wassen tot onreine arbeid. Strijken was daarentegen een ambacht.

3.5 Intermediaire actoren en de wasmachine

Prominente vrouwen uit de internationale rationaliseringsbeweging en voorlichtsters van energiebedrijven maakten zich in het interbellum sterk voor reorganisatie van huishoudelijke arbeid. Zij richtten zich op organisatorische aspecten van het huishouden, maar zagen ook de waarde van het gebruik van huishoudelijke apparaten

⁶⁹ Bowden en Offer, ‘The technical revolution that never was’, 262-264.

⁷⁰ Voor de prestige van de naaimachine zie Cieraad, ‘De naaimachine in beeld’, 211-217. Voor het belang van een aantrekkelijke vormgeving voor het succes van de stofzuiger zie De Rijk, *Het elektrische huis*, 354-355.

⁷¹ De collecties van strijkboutenverzamelaars Boon-Schenk in Den Helder en den Besten in Noordhoek tonen vele exemplaren prachtig versierde strijkijzers en mangelplanken. Voor versierde strijkattributen zie ook Besten en Besten-den Burger, *Strijken, streek, gestreken*.

om huishoudelijke arbeid te verlichten. Wat dachten deze vrouwen van de wasmachine?

3.5.1 *De wasmachine in het 'rationele huishouden'*

Vrouwen die deel uitmaakten van de internationale rationaliseringsbeweging stonden positief tegenover het gebruik van elektrische apparaten in de huishouding, maar van de wasmachine moesten zij niets hebben. Wolthers-Arnolli bijvoorbeeld, zij was een progressieve pionierster van een internationale beweging die zich tegen het einde van de jaren twintig inzette voor de 'Vereenvoudiging van de Huishouding'. Enkele jaren later was zij, als voorzitter van de in 1932 opgerichte Nederlandse Vrouwen Electriciteits Vereeniging (NVEV), overtuigd propagandiste voor het gebruik van elektrische apparaten in de huishouding. Zij achtte het belang van 'de verlichting van arbeid' van 'huisvrouwen' door gebruik van stofzuigers en elektrische fornuizen groot.⁷² Wasmachines vond Wolthers-Arnolli echter apparaten 'waar geen behoefte aan is.' In 'het tijdschrift voor de moderne huisvrouw' *De huishouding* merkte zij snerend op dat 'er volgens officiële opgave 1957 verschillende merken van wasmachines bestaan, terwijl de meeste huisvrouwen, die een wasmachine kunnen bekostigen, haar wasch buitenshuis laten behandelen.'⁷³ Zij trachtte producenten en winkeliers ertoe te zetten om zich te richten op nuttigere apparaten. Het doen van de was in huis schaarde zij onder arbeid die op het oog voordelig leek, omdat vrouwen hun arbeidskracht niet meerekenden, maar eigenlijk duurder uitviel.⁷⁴

Wolthers-Arnolli maakte in haar pleidooi tegen 'onnoodigen arbeid' dankbaar gebruik van het vergelijkend onderzoek van Van der Schalk. Dit onderzoek onderschreef haar voorkeur voor uitbesteding voor de was uit huis. Wasserijgebruik betekende: 'geen rommel in kleine keukens, die niet als waschvertrek zijn gebrouwd; geen drogen van waschgoed in ruimten, die daarvoor niet zijn ingericht; geen slecht humeur door oververmoeidheid.' De tijdbesparing betekende 'meer gelegenheid voor de moeders, zich rustig met de kinderen bezig te houden, of als die groot zijn, meer tijd om te lezen, zich te ontspannen of liefhebberijwerkjes te doen, kortom meer geluk voor haarzelf en haar gezin,' aldus Wolthers-Arnolli.⁷⁵ Ze was enkele jaren later een

⁷² Van Otterloo, *Eten en eetlust in Nederland*, 173.

⁷³ A.J. Wolthers-Arnolli, 'Rationeel huishouden', *De Huishouding* 4, no. 3 (1933) 26-27.

⁷⁴ 'Huisvrouw en machine', *De Huishouding* 4, no. 19 (1933) 224.

⁷⁵ Wolthers-Arnolli, 'De wasch thuis of buitenshuis', 236.

gewaardeerd spreekster op de eerste propagandadag voor de was uit huis van de Federatie en het Proefstation voor de Wasindustrie.⁷⁶

Medestrijdsters voor een efficiënt, rationeel huishouden, zoals Emilie van Waveren-Resink (1877-1946) en pionierster van de huishoudscholen Riek Lotgering-Hillebrand, deelden de weerstand van Wolthers-Arnolli tegen wasmachines. Van Waveren-Resink was bestuurslid van de afdeling van de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen in Haarlem, mede-oprichtster van het onderzoeksinstituut van de NVVH, het IVHA in 1927 en oprichtster van de Nederlandsche Vrouwenbond van Huishoudings-Organisatie. Ze was vooral bekend door haar Nederlandse vertalingen van het gedachtegoed van de Amerikaanse Christine Frederick uit 1928 en het op Frederick geïnspireerde handboek van Paulette Bernège.⁷⁷ Als Nederlandse voorvechtster van de internationale efficiencybeweging propageerde ze in de traditie van Frederick de reorganisatie huishoudelijk werk. Het uitdenken van het juiste onderlinge verband tussen de volgorde waarin vrouwen het huishoudelijk werk deden en de plaatsing van verschillende technieken in de keuken, waren in haar werk terugkerende thema's. Fysieke kracht zou in de huishouding vervangen kunnen worden door technologie.⁷⁸ Voor het doen van de was verkoos ze echter de collectieve oplossing van de wasserijen.

Kookdeskundige Riek Lotgering-Hillebrand, opgeleid door een van de oprichtsters van de huishoudscholen in Nederland, de invloedrijke Martine Wittop-Koning (1870-1963), voerde in 1928 de redactie over de vertaling van het handboek *De nieuwe huishouding* van de Duitse Erna Meyer.⁷⁹ *De nieuwe huishouding* zou in Nederland het belangrijkste en meest invloedrijke handboek worden.⁸⁰ De bespreking van de wasbehandeling wordt in dit boek ingeleid door een alinea over het gemak van wasserijgebruik. Het 'daar heen sturen van de wasch' kan dan ook 'niet genoeg

⁷⁶ 'Belangrijke onderwerpen: De eerste Nederlandsche wasscherijdag', *Maandblad* 25, no. 8 (1938) 206.

⁷⁷ L. Bervoets, *Telt zij wel of telt zij niet. Een onderzoek naar de beweging voor de rationalisatie van huishoudelijke arbeid in de jaren twintig* (Amsterdam 1982); I. Jonker, *Huisvrouwenvakwerk. 75 jaar Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen* (Baarn 1987), 68-70; Van Otterloo, *Eten en eetlust in Nederland*, 160; Van Overbeeke, *Kachels, geisers en fornuizen*, 95-96; Oldenziel, 'Huishouden', 51-52.

⁷⁸ Bervoets, *Telt zij wel, of telt zij niet*; Oldenziel, 'Huishouden', 52.

⁷⁹ Lotgering-Hillebrand zou nationale bekendheid verwerven dankzij haar 'radiokookpraatjes', die de AVRO vanaf 1930 wekelijks uitzond. Bijna veertig jaar lang was zij met deze kookvoorlichting op de radio te beluisteren. Eind jaren dertig trad Lotgering-Hillebrand aan als directeur van het Unilever Voorlichtings Instituut. Dit voorlichtingsinstituut adviseerde vrouwen over 'moderne manieren om tijd en energie te besparen bij de voedselbereiding'. Tot 1963 behield ze deze functie van voedingsadviseuse bij Unilever. Van Otterloo, *Eten en eetlust in Nederland*, 175-181.

worden aanbevolen,' aldus de bewerking van Meyer door Lotgering-Hillebrand.⁸¹ Voor aankoop van een wasmachine adviseerde het handboek goed te overwegen 'of het inderdaad nuttig is, dat men zooveel thuis wast, of de bezuiniging, die men er mee denkt te bereiken, wel bestaat en of de hygiënische overwegingen, die er toe leiden een waschmachine te willen koopen, opwegen tegen de hygiënische nadeelen, die het wasschen, het drogen, het strijken meebrengt voor degene die dat werk moet doen.'⁸² Over het gebruik van wasmachines is *De nieuwe huishouding* kort. 'Wanneer iedere week betrekkelijk groote hoeveelheden goed in huis gewasschen worden, kan een wasmachine nuttig zijn.' In de bewerking door Lotgering-Hillebrand is echter geen ruimte genomen om de apparaten te bespreken, omdat de keuze voor een bepaalde machine 'van allerlei omstandigheden zal afhangen'.⁸³

Leidende figuren uit de rationaliseringsbeweging waren in de jaren twintig en dertig kortom niet erg enthousiast over wasmachines voor huishoudelijk gebruik. Zij propageerden een reorganisatie van huishoudelijke arbeid om het werk van huisvrouwen te verlichten. Tegelijkertijd ijverden zij met behulp van professionele terminologie, ontleend aan het bedrijfsleven, voor erkenning van het vak huisvrouw.⁸⁴ Mechanisatie droeg bij aan dit streven. Stofzuigers en elektrische fornuizen hadden een aura van luxe en welvaart om zich heen. Ze waren begeerlijk. Het bezit ervan gaf status en paste daardoor goed in het streven van de rationaliseringsbeweging naar erkenning van het beroep huisvrouw.⁸⁵ Het ontbrak de wasmachine aan deze kwaliteit.

3.5.2 *De propaganda van energiebedrijven*

Elektriciteitsbedrijven raakten vanaf de jaren twintig in een hevige concurrentiestrijd verwickeld met gasbedrijven. Beide energieproducenten werkten na de Eerste Wereldoorlog aan een uitbouw van hun netwerken. Gas werd veel toegepast in huishoudens, voornamelijk voor koken en verwarmen. Elektriciteit werd aanvankelijk in hoofdzaak gebruikt voor de verlichting van woningen en bedrijven en voor elektromotoren in de industrie. Om hun bedrijf economisch rendabel te maken

⁸⁰ Bervoets, *Telt zij wel, of telt zij niet*, 23-43; Van Otterloo, *Eten en eetlust in Nederland*, 160-162.

⁸¹ E. Meyer, *De nieuwe huishouding* (Amsterdam 1931), 259-269.

⁸² E. Meyer, *De nieuwe huishouding* (Amsterdam 1929), 194.

⁸³ Meyer, *De nieuwe huishouding*, 262.

⁸⁴ Oldenziel, 'Huishouden', 43.

⁸⁵ Makkink, *Drijvende en sturende krachten*, 67. Voor de statusbeleving van het bezit van een naaimachine zie Cieraad, 'De naaimachine in beeld', 210-217.

zochten met name elektriciteitsbedrijven naar een grotere en meer over de dag gespreide afzet van energie. Door de verspreiding van elektrische fornuizen en andere huishoudelijke apparaten te stimuleren, hoopten zij hun doelstellingen te bereiken.⁸⁶ Gasbedrijven volgden de elektriciteitsbedrijven in hun strijd hun afzet naar huishoudens te vergroten.

Het was onder andere het elektriciteitsbedrijf in Amsterdam, dat zeer actief was in het ontwikkelen van tal van huishoudelijke apparaten. Via eigen winkels, verhuur, koop op afbetaling, lage prijzen voor elektrische apparaten en een vastrechtcontract probeerde de Amsterdamse Gemeente Electriciteitswerken de afname van elektriciteit ook onder mensen met een krappe beurs te bevorderen. Het elektriciteitsbedrijf kreeg daarbij steun van het door socialisten gedomineerde stadsbestuur en de sociale woningbouw.⁸⁷ Terwijl de gemeente Rotterdam de verkoop van gasstrijkijzers met premies bevorderde, richtte Amsterdam zich in samenwerking met apparatenfabrikant Inventa (later Inventum) op de verbetering van een reeds voor de Eerste Wereldoorlog ontwikkeld elektrisch strijkijzer. Vanwege de grote populariteit duiden Amsterdammers dit apparaat al snel aan als het Volksstrijkijzer.⁸⁸ Met dit elektrische strijkijzer forceerde de Gemeente Electriciteitswerken de doorbraak naar het gebruik van huishoudelijke apparaten door minder vermogende klassen. In de winkels van het elektriciteitsbedrijf waren de strijkijzers, op kachels na, zonder veel propaganda, de best verkochte apparaten.⁸⁹ Ook stofzuigers werden via de elektriciteitsbedrijven door middel van aantrekkelijke prijzen met succes aan de man gebracht.⁹⁰ Tot eind jaren dertig is er geen sprake van wasmachines in de verkoopaantallen van de Gemeente Electriciteitswerken te Amsterdam.⁹¹

De strijd om het huishoudelijk gebruik van energie tussen gas- en elektriciteitsbedrijven spitste zich in de jaren dertig toe op het koken. Energiebedrijven stelden tijdens de depressie vrouwelijke professionals aan om producten te onderzoeken op hun doelmatigheid in de praktijk en om huisvrouwen voor te lichten over het gebruik van de nieuwe apparaten. Zij wierven onder de groep huishoudkundigen die zich vanaf het einde van de negentiende eeuw aan kook- en

⁸⁶ De Rijk, *Het elektrische huis*, 25-57; Van Overbeeke, 'Koken op gas of elektriciteit', 127; Van Overbeeke, *Kachels, geisers en fornuizen*, 73-99; Oldenziel, 'Huishouden', 43-44; Makkink, 'Met een stofzuiger hoor je erbij', 118-119.

⁸⁷ Oldenziel, 'Huishouden', 46.

⁸⁸ De Rijk, *Het elektrische huis*, 39; Oldenziel, 'Huishouden', 46.

⁸⁹ De Rijk, *Het elektrische huis*, 38, 43.

⁹⁰ De Rijk, *Het elektrische huis*, 41-43

huishoudscholen hadden geprofessionaliseerd, maar namen voornamelijk jonge kookdeskundigen als Van der Schalk (VDEN 1932) en Heleen Halverhout (Gemeente Elektriciteitsbedrijf Amsterdam 1931) in dienst. Deskundigen op het gebied van de was waren voor deze functies minder in trek. Zowel binnen het eigen vakgebied, als daarbuiten stonden wasdeskundigen in lager aanzien. Aan de bereiding van een maaltijd viel immers meer eer te behalen dan aan het uitputtende werk van wassen.⁹² Dankzij de hoge waardering voor koken konden energiebedrijven gemakkelijker goede sier konden maken met fornuizen dan met wasapparaten.

De propaganda van de energiebedrijven vertelde dat koken op gas of elektriciteit beter, gemakkelijker, goedkoper, schoner en hygiënischer was.⁹³ Deze kwalificaties waren ook toepasselijk voor elektrische stofzuigers en strijkijzers. Energiebedrijven konden vooral de hygiënische boodschap echter moeilijk combineren met ‘onreine’ wasarbeid. Wassen was een handeling waarin vuil overging in schoon, onrein in rein. Niet alleen de handelingen, maar ook de persoon die de handelingen uitvoerde, hadden een ambigue status. De eenvoudige houten wasmachine bracht daar weinig verandering in. Wassen was daarom een praktijk waarmee energiebedrijven moeilijk een positieve indruk kon geven.

De was in huis was door de grote hoeveelheden warm water een belangrijke energieverbruiker. Toch brachten elektriciteitsbedrijven, die in de jaren dertig met behulp van strijkijzers en stofzuigers de lagere klassen als klanten probeerden binnen te halen, wasmachines niet onmiddellijk onder de aandacht. Pas in 1939, ruim tien jaar na de introductie van elektrische wasmachines, besloot de GE, mogelijk op voorspraak van elektrohuishoudkundige Heleen Halverhout, elektrische wasmachines van Amerikaanse makelij aan te bieden aan Amsterdamse huishoudens. De inval van het Duitse leger en de daaropvolgende bezetting weerhield de GE er echter van de campagne groots op te zetten.⁹⁴

De concurrent van de elektriciteitsbedrijven, de gasleveranciers, realiseerden zich eveneens pas tegen het einde van de jaren dertig dat de gezinswas aan hun aandacht

⁹¹ De Rijk, *Het elektrische huis*, 43.

⁹² Oldenziel, ‘Huishouden’, 19. Zie ook Van Overbeeke, ‘Koken op gas of elektriciteit’; Van Overbeeke, *Kachels, geisers en fornuizen*; De Rijk, *Het elektrische huis*; Lintsen en Oldenziel, *Het technisch paradijs*.

⁹³ Van Overbeeke, ‘Koken op gas of elektriciteit’, 139. Van Overbeeke, *Kachels, geisers en fornuizen*, 98.

⁹⁴ De Rijk, *Het elektrische huis*, 53.

was ontsnapt.⁹⁵ Niet eerder dan in 1939 besteedden de redacties van vakbladen voor ‘gasacquisitrices’, die als tegenhanger van de elektrohuishoudkundigen apparaten op gas aan de vrouw probeerde te brengen, regelmatig aandacht aan de behandeling van de was in huis. De plotselinge belangstelling voor de was kwam voort uit de ontdekking dat warmwaterbereiding een van de belangrijkste gastoeepassingen was.⁹⁶ Gas was dankzij de geiser de enige energiebron die voldoende warm water voor het wassen kon leveren. De vrouwelijke gaspropagandisten zagen in dit monopolie de mogelijkheid een ‘doelmatige reclame voor de wasch aan huis’.⁹⁷ In deze periode kregen de door gasbedrijven aangestelde kookleraressen bij huisbezoeken en kookdemonstraties bovendien veel vragen van huisvrouwen over de was. Met artikelen in de vakbladen probeerden de gasbedrijven de kookleraressen, die over het algemeen weinig interesse toonden in huishoudelijke taken anders dan koken, op de hoogte te brengen van nieuwe technische ontwikkelingen op het gebied van de gezinswas.⁹⁸ Zo kwam ook bij de gashuishoudkundigen de wasmachine in beeld. Voor de wasmachine kwam de aandacht van de energiebedrijven te laat. De energiebedrijven in de grote steden hadden jarenlang hun concurrentiestrijd gevoerd met kachels, geisers, fornuizen, strijkijzers en stofzuigers. Dankzij de voorlichting- en propagandakanalen van de concurrerende energiebedrijven hadden heel wat huishoudens strijkijzers, kachels en fornuizen aangeschaft. Omdat de elektriciteitsleveranciers de wasmachine niet aantrekkelijk genoeg vonden om reclame mee te maken voor het eigen bedrijf, liepen producenten en verkopers van wasmachines een sterk propagandakanaal mis. Het gebrek aan status en moderne uitstraling waren daaraan mede debet.⁹⁹ Op het moment dat gas- en elektriciteitsbedrijven de was in huis ontdekten voor energieafzet, liep de

⁹⁵ Hoewel nooit onderdeel van de propaganda voor gasverbruik, was het belang van wastoestellen waarbij gebruik kon worden gemaakt van gas als energiebron voor waterverwarming, zoals diverse wasketels en trommelwasmachines, wel degelijk al eerder bekend. Vereniging van Gasfabrikanten in Nederland, *Het gas in de huishoudkeuken. Beknopte handleidingen III* (Arnhem 1931) 21-27.

⁹⁶ T. Prins, ‘Waschbehandeling’, *PIT* 4, no. 3 (1940) 3-11, aldaar 3.

⁹⁷ Prins, ‘Waschbehandeling’, 3.

⁹⁸ C. Zoetmulder, ‘Wat moet de huisvrouw weten over de wasch met gas?’, *PIT* 3, no. 6 (1939) 6-9; Prins, ‘Waschbehandeling’; T. Prins, ‘De huishoudwasch’, *PIT* 5, no. 1 (1941) 15-24; A.E. Nachenius, ‘Voorlichting over de waschproblemen van dezen tijd’, *PIT* 7, no. 3 (1943) 10-11.

⁹⁹ Overigens is propaganda geen garantie voor succes. Zo bleef elektrisch koken in Nederland ondanks de reclame voor elektrische fornuizen lange tijd een marginaal verschijnsel. De GE voerde de strijd met de gasbedrijven voornamelijk op het gebied van koken. Ondanks de inzet van aantrekkelijke aanbiedingen bleef succes voor het elektrisch koken uit. In 1933 kookten slechts 60 Amsterdamse huishoudens elektrisch. Een sterke intensivering van de propaganda vanaf 1933, uitgebreid met kooklessen en kookdemonstraties door de Huishoudelijke Voorlichtingsdienst, bracht in vijf jaar

concurrentiestrijd ten einde. Niet veel later maakte het uitbreken van de oorlog verdere propaganda onmogelijk.

3.6 Conclusie

De wasmachine maakte voor de Tweede Wereldoorlog geen schijn van kans op een overtuigende doorbraak. Het gros van de wasmachinemarkt in Nederland bestond in de eerste helft van de twintigste eeuw uit eenvoudige kuipwasmachines, die nauwelijks besparing op tijd en energie leverden. Ze waren over het algemeen groot en weinig aantrekkelijk vormgegeven. De elektrische uitvoeringen waren bovendien relatief duur. Baudet had dus gelijk.¹⁰⁰ Maar er is meer te zeggen over de moeizame acceptatie van de wasmachine.

In tegenstelling tot andere huishoudelijke apparaten waren wasmachines in eerste instantie geen luxeartikelen, begeerd door welgestelden en vrouwen uit de hogere middenklasse als statussymbool. De eenvoudige houten kuipwasmachines waren slechts een luxeproduct voor vrouwen die zelf thuis de was deden, voornamelijk dus voor vrouwen uit de lagere middenklasse en arbeidersklasse. Welgestelden en de betere middenklasse daarentegen besteedden de was uit aan wasserijen en zagen daarom niets in het apparaat. Boerinnen en middenstandsvrouwen, die hun arbeid verdeelden over huishoudelijke taken en werk voor het gezinsbedrijf, schaften vaker dan stedelijke arbeidersvrouwen en vrouwen uit hogere klassen een handaangedreven of elektrische wasmachine aan. Tijd en energie die zij bespaarden op het huishoudelijke werk, kwam ten goede aan het werk in het familiebedrijf waaruit zij inkomen verdienden. Deze vrouwen en hun gezinnen gaven een andere waardering aan hun arbeid dan bijvoorbeeld arbeidersvrouwen, die hun arbeid voornamelijk inzetten om geld te besparen. Boerinnen en middenstandsvrouwen maakten mede hierdoor met hun gezin een andere keuze over wie, waar, met welke middelen hun gezinswas deed.

Er was geen gebrek aan goede en goedkopere alternatieven. Vrouwen uit de lagere middenklasse en arbeidersvrouwen die thuis wasten, waren al geholpen met een goedkope wasketel. Beter gesitueerden en welgestelden die de was uitbesteedden aan wasserijen, verlost, zoals blijkt uit het vergelijkend onderzoek uit 1932, niet alleen

weliswaar 6000 huishoudens aan het elektro-koken, maar leverde zeker geen doorbraak. De Rijk, *Het elektrische huis*, 45-51, 56.

¹⁰⁰ Zie inleiding van dit hoofdstuk, p. 3. Zie ook Baudet, *Een vertrouwde wereld*, 86.

hun dienstpersoneel van zeer veel huishoudelijke arbeid, ze waren ook nog eens goedkoper uit dan met een elektrische wasmachine.

Het ontbrak wasmachinefabrikanten bovendien aan steun van intermediaire organisaties die zich sterk wilde maken voor de acceptatie van het apparaat. Energiebedrijven die in de jaren twintig en dertig in hun strijd om nieuwe klanten een sterke propaganda voerden voor huishoudelijke apparaten, brachten elektrische strijkijzers, stofzuigers, elektrische en gasfornuizen, koelkasten en tal van elektrische snufjes onder de aandacht van het publiek in de grote steden via filmpjes, demonstraties, brochures en artikelen in tijdschriften. Omdat energiebedrijven met de onaantrekkelijke wasarbeid moeilijk goede sier konden maken, bleven apparaten voor de huishoudelijke was buiten de energiecampagnes. Woordvoerders van huisvrouwen, vrouwelijke deskundigen en huishoudleressen die vrouwen voorlichtten en advies gaven over ontwikkelingen op het gebied van huishoudelijke arbeid, waren vaak hoger opgeleid en van rijkere komaf. Zij vonden de was in de kleine Nederlandse huizen, waar was- en droogruimte ontbrak, veelal ongepast. Zij maakten zich sterk voor uitbesteding aan wasserijen en lieten wasmachines voor huishoudelijk gebruik links liggen. De elektrische wasmachine paste door de relatief hoge prijs en geringe toegevoegde waarde bovendien niet goed in de ideologie van doelmatigheid en zuinigheid van huishoudleressen. Wasmachineproducenten en –handelaren moesten hun apparaten vooral zèlf aan de vrouw zien te brengen.

In 1939 kregen energiebedrijven voor het eerst oog voor de afzetmogelijkheden van energie voor de thuiswas. Voordat de huishoudkundigen van de gas- en elektriciteitsbedrijven de wasmachine goed onder de aandacht van vrouwen konden brengen, brak de oorlog uit. De schaarste aan zeep en brandstof die daarop volgde, zou voor nieuwe problemen met het wassen zorgen, maar ook voor nieuwe oplossingen.

Hoofdstuk 4

‘Ik poedel maar wat’. Hoe huisvrouwen en wasserijen omgingen met schaarste in de Tweede Wereldoorlog, 1940-1945

4.0 Inleiding

In de regel behandelen historici en het dagelijks verloop de Tweede Wereldoorlog als een uitzonderlijke periode. Herinneringen aan rantsoening, tekort, honger, leegplundering en destructie bepaalden het beeld van het dagelijks leven tijdens de oorlog. Trienekens stelde in 1985 de veronderstelde discontinuïteit ter discussie. Hij, later gevolgd door andere historici, beargumenteerde dat er naast breukvlakken ook continuïteit in het dagelijks leven van grote delen van de Nederlandse bevolking in de oorlogsjaren te duiden is.¹

Sommige ontwikkelingen uit het interbellum op het gebied van huishoudelijke arbeid kenden niet zozeer continuïteit, maar raakten tijdens de oorlog zelfs in een stroomversnelling. Volgens techniekhistoricus Van Overbeeke kookten in 1947 bijna twee maal zoveel huishoudens op een elektrisch fornuis of komfoor als in 1940. Ook het koken op gas won tijdens de oorlog terrein. Energiebedrijven spraken in de eerste maanden van de oorlog van een ‘kookklantengolf’. Veel huishoudens vervingen vanwege schaarste aan petroleum en kolen hun petroleumstellen en soms ook hun kolenkachels of –fornuizen door gaskachels, gaskomforen en elektrische komforen. Het huishoudelijk gebruik van gas steeg in het begin van de oorlog dan ook. Gedurende de oorlog zou de productie van elektriciteit en gas

¹ Zo viel de aanvoer van buitenlandse voedingsstoffen weliswaar weg bij het uitbreken van de oorlog, maar de honger bleef uit tot 1944 en beperkt tot het westen van het land en de stedelijke gebieden. Zoals Trienekens terecht heeft betoogd, aten Nederlandse burgers, dankzij een propagandaoffensief van het bezettingsbestuur, van 1940 tot 1944 vaak gezonder en vezelrijker voedsel dan voorheen. G. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening 1940-1945* (Utrecht 1985); G.P.J. Verbong, ‘Energie’ in J.W. Schot e.a., *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw II* (Zutphen 2000); R. Oldenziel, ‘Huishouden’ in J.W. Schot e.a., *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw IV* (Zutphen 2001); C.v.d. Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Kampen 2001); H.A.M. Klemann, “Die koren behoudt, wordt gevloekt onder het volk...’. De

nagenoeg op hetzelfde niveau blijven en niet onder het niveau van 1939 dalen. Pas toen de Duitse bezetters als reactie op de spoorwegstaking in september 1944 het transport van voedsel en brandstof naar bezet Nederland blokkeerden, zou de energievoorziening voor grote problemen zorgen.²

De geschiedenis van het wassen vertelt een geheel ander verhaal. Discontinuïteit is het beeld dat zich op het gebied van het wassen direct opdringt. Al voordat het Duitse leger in mei 1940 Nederland binnenviel, stonden waspraktijken aan verandering bloot. Textielschaarste en tekorten aan zeep en brandstof gaven vrouwen vanaf het eerste oorlogsjaar grote hoofdbreken. Het dwong hen en andere belangrijke actoren in de individuele, collectieve en commerciële waspraktijken te breken met dagelijkse routines. Dit hoofdstuk toont de crisis in bestaande waspraktijken en analyseert de manieren waarop individuele huishoudens, vrouwenorganisaties, huishoudleressen en de wasserijbranche met deze crisis omgingen. Wat betekenden deze veranderingen voor middenklasse vrouwen, arbeiders- en plattelandsvrouwen die verantwoordelijk waren voor de gezinswas? En hoe gingen de woordvoerders en belangenbehartigers van hun vrouwelijke achterban om met de veranderingen?

4.1 Schaarste aan brandstof, zeep, kleding en dienstboden

Voor de Duitse inval bepaalde sociale klasse de Nederlandse waspraktijken sterk. Welgestelde vrouwen en vrouwen uit de betere middenklasse kozen ervoor de was uit te besteden aan wasserijen of dienstpersoneel. Vrouwen uit de lagere middenklasse en arbeidersvrouwen daarentegen deden de gezinswas zelf thuis. De gevolgen van tekorten aan brandstof en wasmiddelen hadden verstrekkende gevolgen voor de vrouwen die thuis wasten. De Nederlandse regering koos ervoor om de schaarste aan goederen in eerste instantie af te wentelen op de individuele huishoudens. Op basis van de ervaringen met tekorten tijdens de Eerste Wereldoorlog ontwikkelde de regering in de jaren dertig een distributiesysteem, dat hamsteren en prijsopdrivingen van schaarse goederen in tijden van oorlog moest tegengaan. Al voor de bezetting zette het Ministerie van Handel, Nijverheid en Scheepvaart onder Nederlands bewind het distributiesysteem in werking en onmiddellijk gingen de eerste artikelen op de bon. Na de inval van het Duitse leger zetten de bezetters het Nederlandse

zwarte markt in voedingswaren 1940-1948', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 115 (2000) 532-560, aldaar 540.

² P. van Overbeeke, *Kachels, geisers en fornuizen. Keuzeprocessen en energieverbruik in Nederlandse huishoudens 1920-1975* (Hilversum 2001) 152; Verbong, 'Energie', 198-200.

distributiebeleid voort.³ Ter behoud van de industriële productie, ontzag het bezettingsbestuur de zware industrie bij rantsoeneringen van gas, elektriciteit, water en voedsel. De nieuwe machthebbers legden daarmee, in navolging van de Nederlandse regering, de last van de rantsoenering grotendeels op de schouders van de burgerbevolking.⁴ Na de capitulatie van het Duitse leger in mei 1945 zou de Nederlandse regering dit beleid wederom voortzetten. Tot 1950 droegen gezinnen en andere individuele huishoudens de zwaarste last van de schaarste, ten bate van de industrie en nijverheid.

De aanvoer van benzine, petroleum en stookolie stakte door de bezetting in 1940. Hierdoor kwamen thuiswassers in de problemen, wanneer zij voldoende waswater probeerden te verhitten. Steenkool was nog wel te koop, maar al snel onbetaalbaar. Als alternatief kozen gezinnen voor kachels en komforen op gas of elektriciteit.⁵ Ook zeep, tot en met de opkomst van synthetische wasmiddelen in de jaren vijftig een onmisbaar ingrediënt bij het wassen, bleef kort na de bezetting van Nederland een schaars goed. Voor de aanvoer van de grondstoffen, zoals vetten en oliën waren Nederlandse zeepproducenten aangewezen op het buitenland. Door de beperkende oorlogsmaatregelen konden ze deze niet langer invoeren. In augustus 1940 was het tekort aan zeep al zo merkbaar, dat het Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart een Commissie voor Vervangingsproducten van Zeep installeerde⁶. Op 31 augustus 1940 stelde het bestuur de distributie van zeep voor het publiek in werking en ontvingen ook wasserijen enkel nog ‘waspoeder van aangepaste samenstelling’.⁷ Vrouwen die thuis wassen gebruikten aan een schuimend vet sop, met een ‘stevige greep’ om het wasgoed helder en schoon te krijgen. Ze moesten deze gewoonte vaarwel zeggen toen wasmiddelen met een veel lager vetgehalte de zo vertrouwde zeep vervingen.

4.1.1 De schaarste in de dagelijkse huishoudelijke praktijk

De zeepschaarste zou gedurende de oorlog steeds nijpender worden en dwong huisvrouwen en ook wasserijbazen hun wasgewoonten aan te passen. Dankzij een verzameling dagboeken in de collectie van het Nationaal Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD), zijn de ervaringen en belevingen van de schaarste van enkele huisvrouwen bewaard gebleven. ‘Een

³ E.ter Hofstede e.a., *Kleding op de bon. Kleding- en textielschaarste in Nederland 1939-1949* (Assen 1995) 10.

⁴ Oldenziel, ‘Huishouden’, 83.

⁵ Van Overbeeke, *Kachels, geisers en fornuizen*, 152.

⁶ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie te Amsterdam (verder NIOD), coll. 216f Archief Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart (verder ADHNS), invnr. 345H, *Jaarverslag van de Commissie voor Vervangingsproducten van Zeep over 1941* (verder *Jaarverslag CVZ*) (30 januari 1942) 1.

wanhoop,' zo omschreef de veertigjarige Amsterdamse Mik-Steffens, echtgenote van een vertegenwoordiger van een vleeswarenfabriek, de zeeprantsoening in de laatste oorlogszomer in 1944. 'Iedere persoon krijgt in 4 weken één pakje waschpoeder en één stukje (luchtgevulde of harde) toiletzeep, beide artikelen van zeer inferieure kwaliteit. Nu is het met de waschpoeder plotseling helemaal afgelopen en wordt dit alleen nog verstrekt op een extra kinderbonnetje (onder de 15 jaar), terwijl op het betreffende bonnetje een stukje zeep verkrijgbaar wordt gesteld, waarmee dan maar de wasch moet worden gedaan!' Ironisch voegde ze daaraan toe, 'Nu, de meesten hebben toch nog slechts driekwart versleten en vaakverstelde kleren!'⁸

Het tekort aan kleding, handdoeken en beddengoed maakte de wekelijkse taak van het wassen nog meer tot een zorg. Mik-Steffens beschreef de ernstige schaarste aan kleding enkele maanden voor de hongerwinter. Op dat moment kampten de Nederlanders al ruim vier jaar met dit tekort. Het CBS noemde halverwege 1940 de grondstoffentoevoer van de kledingindustrie in Nederland 'precair'. Confectiefabrieken mochten in het derde kwartaal van dat jaar niet meer dan 78 procent aan grondstoffen verwerken van vergelijkbaar kwartaal in 1939. Door tekorten aan goede wollen en katoenen stoffen, garens en fournituren, konden sommige fabrieken zelfs dit quotum niet bereiken.⁹ Producenten van maatkleding konden tijdens de mobilisatie in 1940 de orders voor het maken van militaire kleding nauwelijks aan. Ook vlak na de bezetting ontvingen ze vele bestellingen van betergesitueerde burgers die uit vrees voor de verwachte schaarste nog snel hun kledingcollectie probeerden uit te breiden. Vanaf 1942 echter dwong het gebrek aan materiaal hen hun zaken te sluiten en hun beroep zelfs helemaal op te geven.¹⁰

Het bezettingsbestuur verergerde de textielschaarste voor Nederlandse huishoudens in hoge mate. Het verplichtte de Nederlandse textielindustrie voor de Duitse legers te produceren en noodde tot het vorderen van textiel, garens en wol om aan de vraag te voldoen. Eind 1941 konden alleen de fabrieken die opdrachten uitvoerden voor het Duitse leger of kleding produceerden voor de Duitse markt de productie nog min of meer op peil houden.¹¹ Zelfs

⁷ J.T. van Asten, 'Zeepindustrie en haar gevolgen voor de wasindustrie', *Viruly's technisch maandblad voor de wasindustrie* 7, no. 3 (1940) 1500

⁸ NIOD coll. 244 Dagboeken en Egodocumenten, dagboek no. 53 G. Mik-Steffens, doos V en Va, 16.

⁹ *Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek* (verder *Maandschrift CBS*) 35, no. 10 en 11 (1940) 947.

¹⁰ *Bijlage bij het Maandschrift CBS* 35, no. 2 (1940) 278; *Bijlage bij het Maandschrift CBS* 36, no. 8 en 9 (1941) K201; *Bijlage bij het Maandschrift CBS* 37, no. 2 en 3 (1942) K22; *Bijlage bij het Maandschrift CBS* 37, no. 10 (1942) K286.

¹¹ *Bijlage bij het Maandschrift CBS* 36, no. 11 en 12 (1941) K289.

tegen het einde van de oorlog produceerde de Nederlandse confectie-industrie nog steeds kleding, die ze vrijwel volledig aan de Duitse markt en de weermacht leverden.¹² Als gevolg van het Duitse beleid konden Nederlandse burgers halverwege de oorlog vrijwel geen nieuwe kleding meer kopen. De hoeveelheid kleding die de bezetters beschikbaar stelden aan de Nederlandse burgers was op dat moment zo klein, dat het distributiesysteem, waarin iedereen in principe dezelfde hoeveelheid kledingstukken kon aankopen, in de praktijk verviel. Alleen mensen die konden aantonen dat ze nog maar over één kledingstuk van een bepaalde soort beschikten, kregen via sociale en charitatieve instellingen vergunning voor de aanschaf van een nieuwe.

Na de oorlog zou het nog enkele jaren duren voordat de kledingindustrie weer kon produceren zoals voorheen. Tot 1947 konden burgers amper aan kleding komen. Twee jaar na de oorlog, toen de textielvoorraad weer enigszins op peil was, stelde de Nederlandse regering het distributiesysteem dat de bezetters tijdens de oorlog zo goed hadden benut, weer in.¹³ Het zou tot november 1949 duren tot de regering de textieldistributie kon opheffen.¹⁴ Bijna tien jaar lang konden Nederlandse burgers niet beschikken over de hoeveelheid kleding die zij wensten. Ze waren vanaf 1942 niet in staat om versleten kleding en huishoudgoed te vervangen en moesten zich redden met de textiel die in omloop was. De makers van maatkleding, die door de textielschaarste hun beroep niet meer konden uitoefenen, zetten hun arbeid en materiaal uitsluitend nog in voor het keren en repareren van gebruikte kleding.¹⁵ Ook vrouwen werden vindingrijk in het maken van nieuwe kleding door verstellen, verven, keren en vermaken. Chemische ververijen, die gebruikte kleding konden omtoveren tot iets nieuws, hadden werk in overvloed. R. Sikking-Ladenius uit Amsterdam, echtgenote van een werkloze taxichauffeur en moeder van drie kinderen, beschreef op 26 september 1942 in haar dagboek hoe inventief ze omging met de schaarste: ‘We doen alles om er door heen te komen. Ik heb voor Triks een manteltje gebreid van een uitgehaalde oude jumper. Voor Hansje brei ik ondergoed van een gebreide onderdeken.’¹⁶

¹² *Maandschrift CBS* 39, no. 5-12 (1942) 321. NIOD, coll. 216f ADHNS, invnr 290c, circulatiestuk no. 246, *Verslag van de vergadering met het Rijksbureau voor Textiel gehouden op 14 februari 1944* (17 maart 1944); en invnr 291A, circulatiestuk no. 276, *Rapport aan het College voor Handel en Nijverheid. Betreft: De Textielvoorziening van Nederland* (9 juni 1944).

¹³ Ter Hofstede e.a., *Kleding op de bon*, 57.

¹⁴ Ter Hofstede e.a., *Kleding op de bon*, 66.

¹⁵ *Bijlage bij het Maandschrift CBS* 35, no. 2 (1940) 278; *Bijlage bij het Maandschrift CBS* 36, no. 8 en 9 (1941) K201; *Bijlage bij het Maandschrift CBS* 37, no. 2 en 3 (1942) K22; *Bijlage bij het Maandschrift CBS* 37, no. 10 (1942) K286.

¹⁶ NIOD coll. 244, dagboek no. 264, R. Sikking-Ladenius (26 september 1942) 34.

Kleding van wol en katoen was al vanaf het begin van de oorlog vrijwel niet meer verkrijgbaar. Textielabrikanten als AKU probeerden door middel van onderzoek vervanging voor de vertrouwde materialen te vinden. Kunstzijde rayon, ontwikkeld aan het begin van de twintigste eeuw, was het meest gebruikte alternatief. Verder benutten producenten celwol (van cellulose), kunstwol (van geregenereerd afval van wol) en melkwol (vervaardigd van casseïne die uit melk werd gewonnen) als vervangingsmateriaal. Tussen november 1940 en mei 1944 was maar liefst 83 procent van de japonnen en blouses van kunstzijde gemaakt.¹⁷ ‘Je kunt niets meer kopen,’ schreef de 60-jarige huisvrouw Strijlandt-de Man uit Driebergen in september 1942 in haar dagboek. ‘Alles is op de bon en al heb je bonnen, dan kun je nog toch niets kopen, zelfs geen hemd, of broek of sokken, niets, niets, niets. Geen lapje goed om iets van te maken. Er gaat nu geen oud stukje verloren, alles waar maar iets van gemaakt kan worden, wordt benuttigd. En garen kun je ook al niet krijgen, niets als een soort kunstzijde.’¹⁸ Maar kunstzijde was weinig geliefd. Een stof ‘waar je bijna niets mee naaien kunt,’ vond Strijlandt-de Man.¹⁹ In augustus 1943 noteerde Mik-Steffens in haar dagboek: ‘Ook met ondergoed begint ieder vast te lopen. Interlock is niet meer te koop, alleen kunstzijden hemden en broeken, wat natuurlijk niets aanhaalt in het dragen en in de wasch.’²⁰ Ondergoed en bovenkleding van kunstzijde gaf weinig warmte in de koude wintermaanden en veroorzaakte een nat, klam gevoel bij warmer weer. In de was gaf de kunstzijde bovendien grote hoofdbreken. In natte toestand toonde deze stof grote kwetsbaarheid en kon bovendien behoorlijk krimpen.²¹ ‘Vooroorlogse kwaliteit’ was alleen met veel geluk en tegen zeer veel geld te krijgen. In de zomer van 1944, enkele maanden voor het begin van de hongervinter waarin vrijwel niets meer verkrijgbaar was, had de achtenvijftigjarige middenstandsvrouw Hompe-Lammers uit Amsterdam haar hand kunnen leggen op zes lakens. ‘Erg mooi en groot, maar zij kostten f 225,- per stuk, wat een woeker he?’²²

Welgestelde vrouwen en vrouwen uit de betere middenklasse in de grote steden zagen zich niet alleen geconfronteerd met het verdwijnen van vertrouwde producten, maar bovendien in hun huishoudelijke tradities bedreigd door een uitstroom van Duitse dienstmeisjes. Inwonend huispersoneel assisteerde huisvrouwen uit de hogere klassen tijdens het interbellum bij de

¹⁷ Onderzoek uit 1947 naar de ontwikkeling van de textielindustrie, confectie-industrie en textielhandel tijdens de oorlog door C.M.F. Swarttouw; weergegeven in Ter Hofstede e.a., *Kleding op de bon*, 74.

¹⁸ NIOD coll. 244, dagboek no. 81, I. Strijlandt-de Man (september 1942) 18.

¹⁹ NIOD, coll. 244, dagboek no. 81, I. Strijlandt-de Man (september 1942) 18.

²⁰ NIOD, coll. 244, dagboek no. 53, Mik-Steffens (29 augustus 1943) 8.

²¹ Ter Hofstede e.a., *Kleding op de bon*, 75,77.

²² NIOD, coll. 244, dagboek no. 505, C. Hompe-Lammers (30 juli 1944) z.p.

dagelijkse huishoudelijke taken. In de grote steden vonden vooral Duitse meisjes die de economische crisis in eigen land ontvluchtten werk als dienstbode in Nederlandse gezinnen.²³ Vanaf 1938 riep het nazi-regime deze dienstmeisjes echter terug om hen in de Duitse industrie in te zetten. Nederland zou volgens de Duitse overheid moreel een slechte invloed hebben op de Duitse meisjes, die ook wel in dienst waren bij joodse huishoudens. Bovendien droeg het heersende anti-Duitse sentiment in Nederlandse gezinnen bij aan de wens van de Duitse overheid de meisjes uit Nederlandse invloedsferen te halen.²⁴ In 1939 keerden de laatste 21.000 nog overgebleven Duitse dienstmeisjes terug naar hun vaderland.²⁵ Het dienstbodetekort dat in Nederland al vanaf de eeuwwisseling bestond, betekende voor burgers met een hoger inkomen en aanzien in de grote steden een nog grotere uitdaging in de organisatie van het eigen huishouden.²⁶ Welgestelde vrouwen en vrouwen uit de hogere middenklasse namen bij gebrek aan dienstpersoneel vaker zelf huishoudelijke taken op zich. Zij bestierden hun huishoudens niet langer door anderen aan het werk te zetten, maar door zelf aan het werk te gaan. Het was het begin van de nivellering in huishoudelijke praktijken die na de oorlog door zou zetten. Vanaf de jaren vijftig zouden het dagelijks werk van vrouwen die verantwoordelijk waren voor huishoudelijke taken uit alle standen steeds meer op elkaar gaan lijken. Door mondigere meisjes uit de arbeidersklassen, de economische crisis en de oorlog, voorspelden klasse, inkomen en aanzien steeds minder hoe huishoudelijke arbeid werd uitgevoerd.

Wegens schaarste aan brandstof, zeep, kleding en dienstboden konden vrouwen hun vertrouwde waspraktijken niet voortzetten. Zij gingen op verschillende manieren met de schaarste om. Sommige vrouwen probeerden er zelf thuis het beste van te maken. Een dagboekfragment uit het einde van de oorlog, toen de schaarste tijdens de hongervinter zijn hoogtepunt bereikte, verslaat de ontredde die dit met zich meebracht: ‘Ieder koopt momenteel een nooddacheltje, een nieuwe uitvinding (...) Men stookt het ook met enkel kleine houtjes en zelfs stukjes carton om maar iets warm te krijgen (...) Hoeveel is er niet nodig in een huishouding voor eten koken, drinken, afwassen en dan de groote wasch!’, noteerde de Amsterdamse Mik-Steffens enkele maanden voor de capitulatie in haar dagboek. De was was ‘helemaal een puzzle op het moment. Iemand vertelde mij huilende, dat ze

²³ B. Henkes en H. Oosterhof, *Kaatje, ben je boven? Leven en werken van Nederlandse Dienstbodes 1900-1940* (Nijmegen 1985); B. Henkes *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950* (Amsterdam 1995); J. Poelstra, *Luiden van een andere beweging. Huishoudelijke arbeid in Nederland 1840-1920* (Amsterdam 1996).

²⁴ Henkes, *Heimat in Holland*, 155-156.

²⁵ H. Pott-Buter and K. Tijdens, *Vrouwen. Leven en werk in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1998) 206

waschgoed van haar gezin van drie weken in een tobbe had staan in schoon koud water en niet wist wat er mee te beginnen, geen zeep, geen soda, bleekpoeder en dan geen warm water!’²⁷

Zolang ze nog verkrijgbaar waren, gebruikten vrouwen voor hun was de beperkte wasmiddelen die voorhanden waren. Een jonge ingenieersvrouw, met man en kind inwonend bij een ouder echtpaar, gebruikte alle mogelijke zeepproducten door elkaar en improviseerde in het tweede oorlogsjaar op haar oude wasgewoonten: ‘Eigen wasch met Martin’s waschkristal + vet-ex + lux shampoo + waschpoeder nieuwe samenstelling. Vuile plekken gewreven met gekregen zeep van Leo die hij van afvalvetten heeft gefabriceert.’²⁸ De ‘waschpoeder nieuwe samenstelling’ in dit citaat verwijst naar het gebruik van zeepvervangers in waspoeders. Deze werden uit gebrek aan vetten op grote schaal toegepast. Erg geliefd waren zij niet, want zij creëerden slechts een povere illusie van het gebruikelijke wassen. De was werd in een warm sopje behandeld, maar het sopje schuimde niet zoals het vertrouwde zeepwater. Bovendien stonk het. ‘Ik moest morgen wasschen van 3 weken, maar het is geen lolletje met die slechte zeepoeder’, aldus R. Sikking-Ladenius in Amsterdam midden in de oorlog in 1943.²⁹ ‘Het lijkt naar niets en je staat je af te sloven,’ schreef ze in het laatste jaar van de oorlog over ‘die gemene zeepoeder’.³⁰ Uiteindelijk berustte zij in de situatie. ‘Zeep of wasmiddelen zijn er niet meer. Ik poedel maar met wat heet water als ik het heb. Het wordt erg goor,’³¹ noteerde de Amsterdamse huisvrouw midden in de hongerwinter. Aan de was konden vrouwen in de laatste oorlogsjaren nog maar moeilijk eer behalen. Wie kon met onvoldoende brandstof, zeep en textiel nog het ideaal van een smetteloze witte was benaderen? Aan de ‘grauwe kleur van wasgoed’ waren de meesten inmiddels wel gewend. Langdurige schaarste en teruglopende kwaliteit van veel gebruikte textiel maakten de taak van huisvrouwen niet gemakkelijker. De vrouwen die verantwoordelijk waren voor de gezinswas maakten van het wekelijkse wassen echter steeds minder vaak een probleem. Ze hadden niet veel andere keuze dan hun normen te verlagen en dat gebeurde ook. ‘... toch is er één lichtpuntje in deze moeilijke tijd’ benadrukte de vijftigplusser Van Beem-Paleologo uit Leeuwarden, auteur van kinderboeken en echtgenote van een journalist, in 1944. ‘Schoonmaken doen we allemaal met de franse slag. Immers, was is er zo goed als helemaal niet; zeep is schaars, zeemleren lappen zijn foetsie; gordijnen wassen kunnen we ons dit jaar

²⁶ ‘Industriële zorgen’, *Het Vakblad der Waschindustrie* 33, no. 2 (1939) 5

²⁷ NIOD, coll. 244, dagboek 53, Mik-Steffens (12 maart 1945) 29.

²⁸ NIOD, coll. 244, dagboek 302, A.M. van Lelyveld-Vastenouw (22 september 1942) 16.

²⁹ NIOD, coll. 244, dagboek 264, R. Sikking-Ladenius (6 december 1943) 62.

³⁰ NIOD, coll. 244, dagboek 264, R. Sikking-Ladenius (29 februari 1944) 69.

wel uit het hoofd zetten. Na 4 jaren oorlog overleven onze vitrages een waspartij zeker niet. Beter een beetje geel gordijn, dan één met gaten, zegt de huisvrouw. En het spaart werk.³² Mooie frisse lappen aan de lijn op maandagochtend golden voor de oorlog als trots van middenklasse huisvrouwen en arbeidersvrouwen. Tijdens de oorlog vergrauwde dit symbool van goed vakmanschap. Het wasgoed was versleten en stralend wit was buiten ieders bereik. In plaats van een stralend witte was werd vindingrijkheid een bron voor bewondering en voldoening van huisvrouwen. Van uitgehaalde gehaakte spreien en theemutsen maakten ze truien en vesten. Van twee versleten jurken maakten ze een nieuwe, van een oude jas een kinderjack. Ze verwerkten verbandgaas en watten in kleding, ontknoopten meelzakken en parachutes om van de draden vestjes en truitjes te breien, maakten van oude lappen, ondertapijt of karton nieuwe hoeden, en transformeerden perkamenten lampenkappen tot schoenen, met schoenzolen van hout, asfalt, autoband, kurk, riet en bast.³³ Creativiteit compenseerde de lagere normen op huishoudelijk gebied.

4.1.2 Het voordeel van de wasman

Wanneer de textiel al te goor werd, bestond altijd nog de mogelijkheid om de was uit te besteden. ‘... De waschman heeft het een poosje vertikt juist nu ik van plan was al die dingen weer eens mee te geven om ze weer eens helder te laten bleeken. Alles, servetten en tafelkleedjes ook, wordt zoo grauw, dat dat zoo’n enkele keer wel eens nodig is,’ noteerde Van Lelyveld-Vastenouw in het vierde oorlogsjaar in haar dagboek.³⁴ Deze jonge ingenieersvrouw, afwisselend wonend in Eindhoven en Gorinchem, koos ervoor om haar problemen met de was zo nu en dan door te schuiven naar een commerciële wasserij. Dankzij maatregelen van de bezettingsmacht beschikten wasserijen over meer middelen om de was te doen dan huishoudens. Vakorganisaties en wasdeskundigen hielden de wasbazen bovendien op de hoogte van de laatste kennis over optimale wasprocessen met de beschikbare middelen. Dankzij deskundige adviezen en aangepaste wasmethoden konden wasserijen met het vuile wasgoed een beter resultaat krijgen dan vrouwen thuis.

Tijdens de eerste maanden van de oorlog was wasserijgebruik echter niet populair. De recente bezetting luidde onzekere tijden in. Vrouwen die het huishoudgeld beheerden, probeerden te

³¹ NIOD, coll. 244, dagboek 264, R. Sikking-Ladenius (18 januari 1945) 106.

³² NIOD, coll. 244, dagboek 202, A.H.A.M. van Beem-Paleologo (april 1944) 14.

³³ Oldenziel, ‘Huishouden’, 89-90. Zie ook Ter Hofstede e.a., *Kleding op de bon*.

³⁴ NIOD, coll. 244, dagboek 302, A.M. van Lelyveld-Vastenouw (25 januari 1944) 163.

bezuinigen op huishoudelijke uitgaven. Ze bezuinigden op de diensten van de wasman.³⁵ Vrouwen in de grote steden als Amsterdam en Den Haag gingen noodgedwongen op zoek naar alternatieven voor hun vertrouwde wasman buiten de stad. Stagnatie van de toevoer van brandstof had tot gevolg dat deze wasserijen het wasgoed van hun 'lange-afstandsklanten' niet langer konden halen en brengen.³⁶ In de eerste maanden van de oorlog nam het aantal huishoudens dat gebruik maakte van wasserijdiensten tijdelijk af.³⁷

Beter gesitueerde huisvrouwen die aan hun meid de gezinswas hadden toevertrouwd, maar haar zagen vertrekken naar Duitsland of een beter baantje, moesten de keuze maken tussen uitbesteding van de was aan wasserijen of toch maar het wassen zelf ter hand nemen. De gemeente Amsterdam probeerde via krantenartikelen de beslissing over de wasbehandeling te beïnvloeden. Besparing van brandstof, water en zeep had bij de gemeente prioriteit. Omdat wasserijen op deze punten beter scoorden dan vrouwen die zelf thuis de was deden, stimuleerde de gemeente wasserijgebruik. De gemeente maakte een vergelijkbare beslissing als in 1918, toen schaarste aan zeep en brandstof de gemeenteraad ertoe deed besluiten een gemeentelijke wasserij op te richten. Net als in 1918 maakte de lagere overheid in eerste instantie een gebaar naar arbeidstersvrouwen. Zij konden vanaf 1941 tegen een verlaagd tarief gebruik maken van de gemeentewasserij. Om meer arbeidstersvrouwen in de gelegenheid te stellen om hun was uit te besteden, heropende de gemeente in januari 1943 het vernieuwde washuis aan de Fronemanstraat, ironisch genoeg ooit opgericht door een socialistisch gemeentebestuur uit idealistisch motief, maar sinds 1934 gesloten omdat deze niet rendeerde. In de oorlog riep de gemeente de rijkere huishoudens op gebruik te maken van particuliere wasserijen.³⁸

Maatregelen van het Ministerie van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, verantwoordelijk voor de kwesties rondom zeep, stimuleerden wasserijgebruik. Huishoudens konden tegen inlevering van een zeepbon hun wasgoed in een wasserij laten wassen. Vanaf december 1940 kregen zij op één bon plotseling tweeënehalf maal zoveel wasgoed schoon thuis, 20 kg in

³⁵ Niet alleen zuinige huisvrouwen waren verantwoordelijk voor de teruglopende inkomsten voor wasserijen. De wasserijsector verloor het werk dat de mobilisatie van Nederlandse troepen in 1939 had opgeleverd. Op orders van het Duitse leger moesten de wasserijen nog even wachten. Verder was toerisme altijd een belangrijke bron van inkomsten geweest. De inval van het Duitse leger legde het toerisme stil. 'Wasch- en Strijkinrichtingen', *Maandschrift CBS* 35, no. 8 (1940) 468.

³⁶ 'Wasch- en Strijkinrichtingen', *Maandschrift CBS* 35, no. 8 (1940) 468.

³⁷ 'Wasch- en Strijkinrichtingen', *Maandschrift CBS*, 35, no. 8 (1940) 468.

³⁸ NIOD, KA II 2564, *Het Volk* (22 december 1941) *Algemeen Handelsblad* (22 december 1941); *Het Volk* (8 december 1943); *Algemeen Handelsblad* (9 mei 1944).

plaats van 8 kg.³⁹ Een dergelijk resultaat konden vrouwen thuis niet evenaren, aldus de industrie.⁴⁰ Terwijl wasserijen zeepschaarste wisten te pareren met een nieuw wasprocédé, zagen Nederlandse huishoudens met enige wanhoop de zeep- en brandstofvoorraden opraken. Hierdoor kozen in de loop van het tweede oorlogsjaar kozen steeds meer Nederlandse huishoudens voor uitbesteding van het vuile wasgoed aan wasserijen.⁴¹ Toen de bezettingsmacht naast de distributie van zeep in 1941 de rantsoenering ook nog uitbreidde met gas en elektriciteit, zochten nog meer vrouwen hun toevlucht tot een wasserij.⁴²

4.2 De droom van de wasserij-industrie

‘Nu is Uw kans om al het goed aan de huiswas te onttrekken,’ riep Van Asten, auteur in het vakblad *Viruly's technisch maandblad voor de wasindustrie*.⁴³ In zijn artikel, gepubliceerd in de periode van mobilisatie, zette Van Asten de mogelijkheden voor wasserijbranche uiteen. Zeep was schaars en wassen zonder de vertrouwde zeep voor huisvrouwen een onbekend proces. Wasserijen zagen hun kans schoon om de waarde van hun professionaliteit te bewijzen. Wat wasserijen konden realiseren met de waspoeders met een verminderde hoeveelheid vetzuren, zou volgens van Asten voor huisvrouwen onhaalbaar zijn. ‘Immers’, zo hiel hij zijn vakgenoten voor, ‘U alleen beschikt over volledige vakkennis.’⁴⁴ Zijn advies aan de wasserijbedrijven was om zoveel mogelijk zeepbonnen van huisvrouwen aan te nemen. Zo hielden zij de zeepvoorraad in de wasserijsector zo lang mogelijk aan, en ontnamen zij huisvrouwen de kans om zelf nog thuis te wassen.⁴⁵ Met inzet van techniek en kennis moesten wasserijbedrijven zich volgens van Asten juist in deze moeilijke tijden profileren als kundige en deskundige beroepswassers.⁴⁶ Een strategie die de wasserijbranche al vanaf de eeuwwisseling hanteerde om zich te onderscheiden van vrouwen die zelf thuis de was doen, zou nu eindelijk zijn vruchten af kunnen werpen.⁴⁷

³⁹ *Bijlage van het Maandschrift CBS* 36, no. 2, 1941.

⁴⁰ In februari 1941 ontving een huishouden per persoon voor een periode een bon voor 120 gram huishoudzeep, 200 gram zeepoeder, 150 gram zachte zeep en 150 gram toiletzeep. In normale tijden kon een huisvrouw met deze hoeveelheid vetzuren het wasgoed van een week voor twee personen, zo'n 8 kg, redelijk goed thuis wassen. Een wasserij had aan deze hoeveelheid, dankzij de ontwikkeling van nieuwe wasprocessen door diverse onderzoeksinstituten voldoende om 20 kg te wassen. Van Asten, ‘De toekomst van de wasindustrie’, *Viruly's* 7, no. 8 (1941) 1570-1571

⁴¹ *Bijlage bij het Maandschrift CBS* 36, no. 5 (1941) K112.

⁴² *Bijlage bij het Maandschrift CBS* 36, no. 8 en 9 (1941) K202.

⁴³ Van Asten, ‘Zeepindustrie en haar gevolgen voor de wasindustrie’, 1504.

⁴⁴ Van Asten, ‘Zeepindustrie en haar gevolgen voor de wasindustrie’, 1504.

⁴⁵ Van Asten, ‘Zeepindustrie en haar gevolgen voor de wasindustrie’, 1504. Zie ook van Asten, ‘De toekomst van de wasindustrie’, 1570-1571.

⁴⁶ Van Asten, ‘De toekomst van de wasindustrie’, 1571.

⁴⁷ Zie hoofdstuk 2. Zie ook A.P. Mohun, ‘Laundrymen Construct Their World. Gender and the Transformation of a Domestic Task to an Industrial Process’, *Technology and Culture* 38, no. 1 (1997) 97-120; A.P. Mohun,

Zowel vrouwen die zelf thuis de was deden, of thuis de was lieten doen, als wasbazen leden onder het gebrek aan zeep en brandstof. In tegenstelling tot huisvrouwen, beschikte de wasserij-industrie over onderzoeksinstanties die de benodigde kennis kon ontwikkelen, zo betoogde de wasserijbranche. Op basis van onderzoek in het laboratorium en de praktijk van het wasserijbedrijf ontwikkelden het Instituut voor Weefselonderzoek, verbonden met wasmiddelenfabrikant Viruly's, en het door de wasserijbonden opgezette Proefstation voor de Wasserij-industrie nieuwe wasprocédés, waarin met één eenheid vetzuren veel meer textiel gewassen kon worden dan thuis mogelijk was. Dit was aanleiding voor de bonden van de wasserij-industrie om zich op te werpen als 'beschermers van de nationale linnenkast'. Zij presenterden zich als ondernemers, die de wasbehandeling uit maatschappelijk belang uit handen van verkwistende huisvrouwen konden en wilden nemen.⁴⁸ De schaarste aan vetzuren noopte wasmiddelenproducenten voor kleingebruikers tot onderzoek naar zeepvervangers, die de resultaten van de grootverbruikers in de wasserijbranche echter nauwelijks evenaarden.⁴⁹ De bonden van de wasindustriëlen maakten de controle over de kennis van nieuwe wasprocédés tot inzet van een machtsspel om eindelijk de concurrentieslag met de in hun vertoog 'amateuristische thuiswassende vrouwen' en ongeorganiseerde wasserijbedrijven te winnen. Ze kregen steun van stadsbesturen als Amsterdam, die wasserijgebruik onder haar burgers actief promootte.

4.2.1 Een nieuw wasprocédé

De eerste die een oplossing bedacht voor het zeepgebrek was dr. ir. H.J. de Wijs, de zelfstandig opererende onderzoekster en adviseur voor de wasindustrie en de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen.⁵⁰ De Wijs stond dankzij haar veelzijdige werk met een been in primair onderzoek en met het andere in praktijkervaring van zowel de wasserij-industrie als het wassen in huis.⁵¹ De Wijs ontwikkelde haar zeeploos wasprocédé voor de wasbehandeling in wasserijen, niet voor de thuiswas.

Steam Laundries. Gender, Technology, and Work in the United States and Great Britain, 1880-1940 (Baltimore, Md. 1999).

⁴⁸ Haags Gemeentearchief (verder HGA), toegangsnr. 0960-01 Archief Loosduinse Wasserijen (verder ALW), doos 11, notulen, *Notulen vergadering van den Bestuursraad van het Proefstation* (20 juni 1940) 2, (8 oktober 1940) 1, (10 januari 1941) 5 en (28 februari 1941) 3. Zie ook H. Kroes, 'De markt' in K. Kersten en A. van Duijn eds, *Er wasch eens...* (Tilburg 1983) 23-34, aldaar 30.

⁴⁹ Zeepfabrikant De Klok gaf tijdens de oorlog opdracht aan het Bataafsche Petroleum Maatschappij zeepvervangers voor wasmiddelen te ontwikkelen. E. Homburg, *Speuren op de tast. Een historische kijk op industriële en universitaire research* (oratie Universiteit Maastricht 2003).

⁵⁰ Zie over de Wijs ook hoofdstuk 2 in dit boek en M. Bosch en R. Oldenziel, *Curious Careers. An unexpected history of women in science and technology* (Eindhoven 2006) 48-51

⁵¹ Zie ook Oldenziel, 'Huishouden'.

Tijdens de mobilisatie en vlak voor de inval van het Duitse leger vroeg De Wijs octrooi aan op de “Werkwijze voor het wasschen van textielgoederen zonder zeep of organische colloïden”.⁵² Ze verving in haar wasproces zeep door soda en waterglas, een oplossing van natriumsilicaat in water, dat ook tijdens de Eerste Wereldoorlog als zeepvervanger had gediend.⁵³ De temperatuur van het waswater speelde in haar wasprocédé een cruciale rol. De Wijs zag in haar bevindingen het begin van een ‘grote chemische omwenteling’ in de wasindustrie.⁵⁴ Waterglas maakt evenals soda vuil los uit textiel. Beide stoffen hebben in tegenstelling tot zeep het nadeel dat ze het vuil niet vasthouden. Het vuil slaat in fijne deeltjes neer op het wasgoed, waardoor het grauw wordt en zelfs beschadigd kan raken. Omdat wasserijen gebruik maken van onthard water, kwam dit probleem daar niet voor. Diverse wasserijen die gebruik maakten van haar kennis, hadden haar wasproces naar tevredenheid in praktijk genomen.⁵⁵

De Wijs maaide met haar octrooiaanvraag het gras weg voor de voeten van het ambitieuze en net opgerichte Proefstation voor de Wasserij-industrie. Het Proefstation, eind jaren dertig opgericht met geld en inzet van de twee belangrijkste bonden van wasindustriëlen, wenste het kenniscentrum van de wasserijwereld in Nederland te zijn. Ir. R. Smit, directeur van het Proefstation, beschikte over onderzoekers, een laboratorium, een eigen proefwasserij en over een goede relatie met de georganiseerde wasserijen. Al eerder was er binnen het bestuur van het Proefstation de zorg uitgesproken over de werkzaamheden van De Wijs. Voorzitter J. Kamerbeek noemde in 1938 onderzoeksbureaus als dat van De Wijs en wasmiddelenfabrikant Viruly een ‘sta in de weg voor de grootmaking van het Proefstation.’⁵⁶ Liever zag hij al het onderzoeksgeld terechtkomen bij zijn Proefstation.⁵⁷ Met de vroege ontwikkeling van een zeeploos wasproces zette De Wijs de onderzoekers van het Proefstation in hun hemd.

De bondsbesturen waren bereid om het vetloos wasprocédé in gebruik te nemen tegen betaling van licentiekosten aan De Wijs en beschikbaar te stellen aan het Proefstation. Dit was Smit zijn eer te na. Het Proefstation zou met een snelle ontwikkeling van een zeeploos wasproces, dat gratis ter beschikking zou staan aan de bondsleden, duidelijk zijn

⁵² H.J. de Wijs, ‘Werkwijze voor het wasschen van textielgoederen zonder zeep of organische colloïden’, Octrooiaanvraag 97058 (26 februari 1940).

⁵³ K.J. Nieuwenhuis, ‘Onderzoek’ in Kersten en Van Duijn, *Er wasch eens...*, 47-68, aldaar 53-54.

⁵⁴ ‘Meningen over zeeploos wassen’, *Viruly's* 7, no. 4/5 (1940) 1513- 1520, aldaar 1514; zie ook Nieuwenhuis, ‘Onderzoek’, 55.

⁵⁵ HGA, ALW, doos 11, notulen, *Notulen vergadering van den Bestuursraad van het Proefstation* (7 juli 1940) 2.

⁵⁶ HGA, ALW, doos 11, notulen, *Notulen bestuursraad Proefstation* (19 mei 1936) 1; (23 juni 1936) 1 en (18 mei 1938) 2-3; HGA, ALW, doos 11, notulen, *Notulen gecombineerde vergadering besturen der Federatie voor de Waschindustrie en het Proefstation voor de Waschindustrie* (6 juli 1939) 3.

⁵⁷ HGA, ALW, doos 11, notulen, *Notulen bestuursraad Proefstation* (18 mei 1938) 2.

bestaansrecht kunnen bewijzen.⁵⁸ Enkele maanden bleven de deskundigen van het onderzoeksinstituut voor de wasserij-industrie nog zoekende. In juli 1940 kwam het Proefstation met een *Mededeeling* aan de bondsleden over de beperking van het zeepgebruik en een beschrijving van een wasproces zonder zeep.⁵⁹ In de vakbladen ontspoon zich een kennisstrijd over het zeeploos wassen tussen De Wijs en de onderzoekers van het Proefstation. De Wijs bouwde haar kennis en onderzoek voornamelijk op praktijksituaties in wasserijen. In haar functie van deskundige van de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen had ze bovendien een vinger aan de pols bij de wasproblemen van middenklasse vrouwen die verantwoordelijk waren voor de gezinswas. De wetenschappers van het proefstation gebruikten een experimentele aanpak. Het was een strijd tussen de onafhankelijke wetenschapper De Wijs en de wetenschappers van het proefstation die hun waarde voor de dagelijkse praktijk van de wasserijen nog moesten bewijzen. Onder druk van met name het proefstation, gesteund door de twee wasserijbonden wees de octrooiraad de aanvraag van De Wijs in 1941 af.⁶⁰

Niet alle bestuursleden van de wasserijbonden leken zich druk te maken over de kennisstrijd tussen de Wijs en het Proefstation. Zo waren F.H. Sixma, J.P.Ph. Beyerman en D. van Eck, leden van het proefstationsbestuur en het federatiebestuur van de twee wasserijbonden, allang tevreden met het voorhanden zijn van een zeeploos wasproces. Wasserijen konden daarmee voorlopig de schaarste pareren. Zij werkten al enige tijd samen met De Wijs en gunden haar de geldelijke beloning voor haar bijdrage aan het nieuwe wasprocédé. Ze waardeerden de verdiensten van De Wijs.⁶¹ Zij vonden het van groter belang dat de kennis van het proces uitsluitend toepasbaar was in wasserijen. Juist daarmee behaalden wasserijen immers een belangrijke voorsprong op hun grootste concurrent, de thuiswas. Ongeorganiseerde wasserijen

⁵⁸ HGA, ALW, doos 11, notulen, *Notulen bestuursraad Proefstation* (27 juli 1940) 1-5.

⁵⁹ HGA, ALW, doos 11, notulen, *Mededeelingen van het Proefstation voor de Waschindustrie no. 28 Beperking van het zeepgebruik*, bijlage bij *Notulen bestuursraad Proefstation* (27 Juli 1940).

⁶⁰ Bedrijfsarchief Nederlandse Organisatie voor toegepast-natuurwetenschappelijk onderzoek te Eindhoven (verder TNO), archief Proefstation voor de Wasindustrie (verder APW), doos Mededeelingen Natwas originelen 1 t/m 120, 'Beperking van het zeepgebruik', *Mededeelingen van het proefstation voor de waschindustrie* (verder *Mededeelingen*) no. 28 (20 juli 1940); 'Beperking van het zeepgebruik', *Mededeelingen* no. 29 (27 juli 1949); 'Het voorkomen van vetluis'; *Aanvulling op Mededeelingen no 28 en 29* (23 september 1940); 'Onderzoek naar de tint, de slijtage en het aschgehalte van proefdoeken, welke 25 maal zonder zeep werden gewasschen volgens het in mededeeling no. 28 beschreven waschproces', *Mededeelingen* no. 31 (13 september 1940) 1-4; 'Wasschen zonder zeep', *Mededeelingen* no. 32 (25 september 1940) 1- 8; 'Onderzoek naar de tint, de slijtage en het aschgehalte van proefdoeken, welke 25 maal met alkalisch waterglas werden gewasschen volgens het in mededeeling no. 29 beschreven waschproces', *Mededeelingen* no. 33 (5 oktober 1940) 1-6; 'Het wasschen van bont goed en gekleurd goed zonder zeep', *Mededeelingen* no. 35 (18 november 1940) 1-2; 'Onderzoek naar het gunstige gebruik van zeeplooze waschmiddelen', *Mededeelingen*, no. 62 (z.d) 1-15. Zie ook 'Meningen over zeeploos wassen', *Viruly's* 7, no. 4/5 (1940) 1513- 1520.

⁶¹ HGA, ALW, doos 11, notulen, *Notulen bestuursraad Proefstation* (7 juli 1940) 1-4.

zouden zich bovendien genoodzaakt zien de kennis tegen betaling te verkrijgen, of eindelijk toch lid te worden van een van de twee bonden. Anders zouden zij ‘hun bedrijf maar [moeten] sluiten wanneer er geen grondstoffen meer te verkrijgen zijn’, stelde bondsbestuurslid Sixma hard.⁶² Deze bondsbestuursleden dachten de vrouwen die thuis wassen eindelijk in de tang te hebben.

In de geschiedschrijving van de wasserij-industrie is enkele decennia later niets meer terug te vinden van de waardering voor De Wijs onder wasserijbondsleden. In het jubileumboek, in 1983 samengesteld om het tienjarig bestaan van de Nederlandse Vereniging van Wasserijen te vieren, geven de aan de wasserijsector verbonden geschiedschrijvers weinig betekenis aan de invloed van De Wijs op de kennisontwikkeling in de wasserijbranche. Ze presenteren de scheikundige als een handige vrouw die profiteert van de door het proefstation ontwikkelde methoden en geld wil slaan uit de behoefte aan kennis van de wasserijen. Uit de notulen van de vergaderingen van het Proefstationsbestuur in de jaren veertig spreekt echter bewondering voor de werkzaamheden De Wijs. Een notitie van de hand van de directeur van het Proefstation Smit stelt de aanpak van De Wijs bij haar adviezen aan wasserijen, haar nadruk op persoonlijk contact met individuele wasbazen en vele werkbezoeken, zelfs als voorbeeld voor toekomstig succes van het Proefstation.⁶³ In latere publicaties over de geschiedenis van de wasserijbranche maakt waardering plaats voor minachting en misschien wel afgunst.⁶⁴

De bonden verwachtten sterk te profiteren van het monopolie op de nieuwe kennis van het zeeploos wassen.⁶⁵ Als alleen wasserijen in staat zouden zijn om zonder zeep te wassen, zouden huisvrouwen eindelijk de weg naar de wasserij weten te vinden. Ze boden het Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart van zelfs aan om wasserijen voor ‘de massa’ bereikbaar te maken en voor 10 cent per kg te wassen.⁶⁶ Zou de wasserijbranche nu daadwerkelijk hun slag kunnen slaan? Zouden huisvrouwen uit de middenklasse en arbeidersvrouwen nu eindelijk de was de deur uit doen?

⁶² HGA, ALW, doos 11, notulen, *Notulen bestuursraad Proefstation* (10 januari 1941) 2.

⁶³ TNO, APW, Mededelingen Natwas, originelen nr 1 t/m 120, R. Smit ‘Nota inzake de ontwikkeling van het Proefstation voor de Waschinsutrie in de eerstkomende jaren’ (z.d.) 4.

⁶⁴ HGA, ALW, doos 11, notulen, *Notulen bestuursraad Proefstation* (18 mei 1938) 2-3; Nieuwenhuis, ‘Onderzoek’, 55-56.

⁶⁵ HGA, ALW, doos 11, notulen, *Notulen bestuursraad Proefstation* (8 October 1940).

⁶⁶ HGA, ALW, doos 11, notulen, *Notulen bestuursraad Proefstation* (10 januari 1941) 6.

4.2.2 Zeeploos wassen in huis

Zes maanden wist de wasserijbranche de kennis over het wassen zonder zeep voor zichzelf te houden, ten koste van vrouwen die thuis wassen, of lieten wassen. Een publicatie van de Rijksvezeldienst van TNO maakte een einde aan het kennismonopolie. Tot grote woede van de wasserijbonden gaf deze dienst, na herhaaldelijk verzoek van het Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, een in dagbladen gepubliceerde communiqué uit voor het wassen zonder zeep, speciaal gericht op huisvrouwen.⁶⁷ Directeur Smit van het Proefstation Smit, tevens medewerker van de Rijksvezeldienst, verklaarde uit ‘algemeen belang’ te handelen. Sinds februari 1940 waren de wasserijbonden niet langer de enige financiers van het Proefstation. Nijverheidsorganisatie TNO, geïnitieerd en deels gefinancierd door de overheid, kende op dat moment het Proefstation een subsidie toe. In de visie van Smit behoorde het onderzoeksinstituut daarom ook het publieke belang te dienen. Smit, die zich altijd had ingezet voor een sterkere wasserijsector, droeg de mening uit dat wasserijen op dat moment niet in staat waren de was van alle Nederlandse huishoudens te doen. Vanwege transportproblemen konden vrouwen op het platteland geen gebruik maken van de wasserijdiensten. De prijs van 10 cent per kg die de wasserijen hadden voorgesteld voor de was van ‘de massa’, zou voor veel gezinnen veel te hoog zijn, verdedigde de directeur.⁶⁸ Het zeeploos wasproces mag niet aan huisvrouwen onthouden worden, was dan ook zijn mening.⁶⁹ Enkele maanden eerder had Smit een verzoek vanuit de overheid om wasvoorschriften voor de thuiswas nog afgewezen. Het Proefstation voor de waschindustrie werkte toen naar zijn mening uitsluitend voor de georganiseerde wasserijen.⁷⁰

Het zeeploos wasproces dat de Rijksvezeldienst voor de thuiswas uiteen zette, had waterglas als basis. Bestuurslid van de wasserijbond H.W. Hoes zag de uitbreidingsmogelijkheden van de wasserijsector bedreigd. Hij betoogde dat de sector waterglas aan huisvrouwen voor een hogere prijs kon verkopen dan aan de industrie en verweet verkwistende vrouwen dat zij ‘aanzienlijke hoeveelheden’ grondstof verspilden en daarom de wasserijen in moeilijkheden brachten. De Rijksvezeldienst negeerde de verzoeken van de bonden om het gebruik van waterglas te reserveren voor de wasserijsector.⁷¹ Het betekende een gemiste kans voor de

⁶⁷ TNO, APW, Mededelingen Natwas, originelen nr 1 t/m 120, ‘Zeepbesparing en wasschen zonder zeep in de huishouding’; HGA, ALW, doos 11, notulen, *Notulen bestuursraad Proefstation* (10 januari 1941) 4-6.

⁶⁸ HGA, ALW, doos 11, notulen, *Notulen bestuursraad Proefstation* (10 januari 1941) 5-6.

⁶⁹ HGA, ALW, doos 11, notulen, *Notulen bestuursraad Proefstation* (7 maart 1941).

⁷⁰ HGA, ALW, doos 11, notulen, *Notulen bestuursraad Proefstation* (8 oktober 1940) 8.

⁷¹ De Rijksvezeldienst zette voor de thuiswas een wasproces op basis van waterglas uiteen. Bondsbestuurslid Hoes vreesde dat waterglas voor wasserijen onverkrijgbaar zou worden als alle huisvrouwen het zouden kunnen aan kopen, ‘omdat het waterglas aan huisvrouwen duurder verkocht kan worden en bovendien aanzienlijke

wasserij-industrie om zich te bewijzen als zuinig en professioneel alternatief voor de thuiswas. Vrouwen konden nu een poging wagen om verantwoord zelf thuis te wassen zonder zeep.

4.3 Voorlichting en advies van vrouwenorganisaties

De oorlog luidde grote veranderingen in onder intermediaire actoren als de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen, de boerinnenbond en huishoudleressen. Terwijl vrouwenorganisaties zich in de eerste oorlogsjaren ophieven, zagen huishoudleressen en huishoudkundigen juist kans om hun werk als adviseurs en voorlichtsters verder te ontwikkelen.

4.3.1 Vrouwenorganisaties heffen zich op

De eerste organisatie die niet langer door wenste te gaan was de Bond van Sociaal-Democratische Vrouwen Clubs, die zich tijdens het interbellum sterk had gemaakt voor wasserijen voor arbeidersvrouwen. Zij hief zich al in juli 1940 op, nadat prominent NSB-lid Rost van Tonningen had geprobeerd het partijbestuur ertoe te dwingen onder zijn leiding mee te werken aan een vernieuwde SDAP.⁷² Ook het bestuur van de Bond van Boerinnen en andere Plattelandsvrouwen nam in de zomer van 1941 het besluit af te treden. Zij wenste de verordende nauwe samenwerking met het Nederlands Agrarisch Front, de agrarische mantelorganisatie van de NSB, niet aan te gaan. In navolging van de bestuursleden zegden vele bondsleden hun lidmaatschap op.⁷³ De Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen hief zich in april 1942 op.⁷⁴ Het was Joodse burgers vanaf oktober 1941 niet langer toegestaan om lid of actief te zijn voor verenigingen. Het bestuur van de vereniging moest toezien op aanmelding van en opzegging aan Joodse leden. Penningmeester Oppenheimer en redactrice Emmy Belinfante van het *Maandblad* legden in 1941 noodgedwongen hun functies neer. Toen een lid van het hoofdbestuur vernam dat de bezettingsmacht de grote vrouwenorganisatie beoogde om te vormen tot een rijksinstelling, besloot het bestuur tenslotte

hoeveelheden door huisvrouwen verspild zullen worden.' HGA, ALW, doos 11, notulen, *Notulen bestuursraad Proefstation* (7 maart 1941).

⁷² S. Louwers, 'De nazificering van vrouwenorganisaties in Nederland' in H. Flap en W. Arts, *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam 1997) 105.

⁷³ Louwers, 'De nazificering van vrouwenorganisaties', 110-111; M. van der Burg, *'Geen tweede boer'. Gender, landbouwmodernisering en onderwijs aan plattelandsvrouwen in Nederland, 1863-1968* (Wageningen 2002), 278-279.

⁷⁴ I. Jonker, *Huisvrouwenvakwerk. 75 jaar Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen* (Baarn 1987) 76.

de vereniging op te heffen.⁷⁵ De voorlichting van de vereniging en van haar onderzoeksinstituut kwam stil te liggen.

4.3.2 Centralisering van huishoudelijke voorlichting

Het verdwijnen van deze intermedierende organisaties betekende niet dat alle activiteiten op het middenveld tussen productie en consumptie kwamen stil te liggen. Overheidsinstanties hadden inmiddels veel werkzaamheden overgenomen van met name de huisvrouwenvereniging en de Bond van Plattelandsvrouwen. Vanaf de economische crisis in de jaren dertig richtte de overheid haar politiek op het zuinige huishouden. Provinciale commissies en aan rijksscholen werkzame huishoudleressen organiseerden zich in de Stichting Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande, een organisatie die huishoudelijke voorlichting gaf aan vrouwen uit de laagste klassen van de bevolking. De in 1934 opgerichte Commissie inzake huishoudelijke voorlichting stond gezinnen in de grote steden bij, die met een laag inkomen moesten zien rond te komen. Deze commissie, later hernoemd tot de Nationale Federatie voor Huishoudelijke en Gezinsvoorlichting, was ingesteld op initiatief van de Bond van Huishoudleressen in samenwerking met het Ministerie van Sociale Zaken.⁷⁶ Het zuinigheidsbeleid dat lagere en hogere overheden tijdens het interbellum met name op de lagere klassen richtte, paste het Duitse bezettingsbestuur in de oorlogsjaren toe op alle klassen.⁷⁷

Via organisaties als de Commissie inzake Huishoudelijke Voorlichting en Gezinsleiding, de Economische Voorlichtingsdienst en de Voedingsraad verzorgde het bezettingsbestuur adviezen over het distributiepakket en gaf het publiek via brochures voorlichting over huishoudelijke werkzaamheden. Zo publiceerde de Commissie inzake Huishoudelijke Voorlichting en Gezinsleiding in 1941 een kleine reeks brochures over wassen, het wassen van wol en het strijken van kleding.⁷⁸

Diëtisten en gas- en elektrohuishoudkundigen sprongen in op de vraag van de overheid naar voorlichting over gezonde voeding en zuinig gebruik van brandstof. Energiebedrijven die in het interbellum huishoudkundigen voornamelijk hadden aangesteld om huishoudens meer energie te laten verbruiken, zetten de deskundigen nu in om aan te sporen tot zuinigheid.

⁷⁵ Louwers, 'De nazificering van vrouwenorganisaties', 107-110; Jonker, *Huisvrouwenvakwerk*, 103-107.

⁷⁶ E. Boissevain en T. de Joode, *Tussen te koop en miskoop. De geschiedenis van de consument en zijn belangen in Nederland* (Amsterdam 1976) 45.

⁷⁷ Oldenziel, 'Huishouden', 83; Boissevain en De Joode, *Tussen te koop en miskoop*, 54.

⁷⁸ Commissie inzake Huishoudelijke Voorlichting en Gezinsleiding, *Het wasschen van wollen goed* ('s Gravenhage 1941); Commissie inzake Huishoudelijke Voorlichting en Gezinsleiding, *Iets over strijken en*

Lagere en hogere overheden deden een beroep op huishoudleressen en huishoudkundigen om via krantenartikelen en brochures huisvrouwen technieken van het zuinige huishouden in de praktijk bij te brengen.⁷⁹ Huishoudleressen en landbouwhuishoudleressen konden zich tijdens de oorlog profileren en waarmaken als deskundigen. De verdiensten van deze leraressen betaalden zich in de jaren vijftig uit, toen huishoudwetenschappen een officiële leerstoel kreeg aan de Landbouwhogeschool Wageningen. Willinge Prins-Visser aanvaarde de leerstoel als eerste vrouwelijke hoogleraar in Wageningen.⁸⁰

4.3.3 *Advies voor het wassen thuis*

In de korte tijd dat ze in de oorlog voorlichting gaven, besteedden intermediaire organisaties, - veel vaker dan tijdens het interbellum -, aandacht aan het wassen in huis. Door de schaarste aan zeep en brandstof schoot de op ervaring en van moeder-op-dochter gebaseerde kennis van de wasbehandeling tekort. Zo kon iedere maand de inhoud van een pakje wasmiddel weer anders zijn en moesten huisvrouwen opnieuw uitvinden hoe er het beste mee te wassen. Aanwijzingen op de verpakkingen van de nieuwe wasmiddelen bleken vaak onvolledig of onduidelijk. Huisvrouwen konden dan ook vaak niet beoordelen of een wasmiddel synthetisch was of zeep bevatte. Om gebruiksters van de wasmiddelen enig houvast te geven publiceerde het onderzoeksinstituut van de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen de namen van de fabrikanten van ‘enkele goede merken’ synthetische wasmiddelen. In sterk contrast met voorgaande jaren, toen dit technisch adviesbureau nauwelijks aandacht besteedde aan de was in huis, publiceerde het in de eerste oorlogsjaren vrijwel in ieder nummer over de wasbehandeling in huis.⁸¹

Huishoudleressen Suyver-Landré en Coetier-Schröder gaven als reactie op de crisis in bestaande waspraktijken hun voor de oorlog gewaardeerde handboekjes voor de wasbehandeling opnieuw uit. De nieuwe uitgaven waren bedoeld voor ‘normale tijden’, maar

opknappen van bovenkleeding ('s Gravenhage 1941); Commissie inzake Huishoudelijke Voorlichting en Gezinsleiding, *Iets over wasschen* ('s Gravenhage 1941).

⁷⁹ Oldenziel, ‘Huishouden’, 83-101.

⁸⁰ Oldenziel, ‘Huishouden’, 116.

⁸¹ Instituut tot Voorlichting bij Huishoudelijke Arbeid (verder IVHA), ‘Adviezen over waschbehandeling’, *Maandblad* 28, no. 5 (mei 1940) 122; M.F. Suyver, ‘Hoe kunnen we bezuinigen bij de wasch?’ *Maandblad* 28, no. 7 (juli 1940) 162-164; H. Vormer-Roostenstein, ‘Zeepbesparing bij de wasch’, *Maandblad* 28, no. 10 (oktober 1940) 214-217; F. Hoeke, ‘Enkele vervangingsmiddelen voor zeep’, *Maandblad* 28, no. 11 (november 1940) 232-234; IVHA, ‘Boekbespreking Textiel A.B.C. Alles over Kleeding en Linnengoed’, *Maandblad* 29, no. 2 (februari 1941) 31; H. Vormer-Roostenstein, ‘Synthetische zeepen’, *Maandblad* 29, no. 10 (oktober 1941) 195-196; IVHA, ‘Nog eens synthetische zeepen’, *Maandblad* 30, no. 1 (1942) 20; IVHA, ‘Textiel A.B.C. Alles over Kleeding en Linnengoed (Zolle 1941).

bevatten advies over het doen van de was in de moeilijke tijden van schaarste.⁸² Er was natuurlijk ook nog de mogelijkheid om de problemen van het wassen door te schuiven naar de commerciële wasserijen.

4.4 Dan maar ploeteren

Wasserijen hadden niet onterecht gehoopt dat vrouwen uit de lagere middenklasse en de arbeidersklasse in de grote steden de schaarste aan brandstof en zeep zouden pareren door de vuile was aan wasserijen uit te besteden. Hogere en lagere overheden stimuleerden en adviseerden wasserijgebruik. De oproepen bleven niet zonder gevolg. Steeds meer vrouwen deden de gezinswas de deur uit.⁸³ In het najaar van 1942 kregen wasserijen het zo druk dat de meeste ondernemers vanwege het gebrek aan geschikte wasmiddelen en een tekort aan personeel niet langer nieuwe klanten konden aannemen. Het personeelstekort werd onder meer toegeschreven aan de plaatsing van vele arbeidskrachten in Duitsland en de grote vraag naar werkkrachten in de Zuiderzeepolders. Meisjes en vrouwen die wilden werken, konden kiezen voor banen die aantrekkelijker waren dan de zware, slechtbetaalde banen in de wasserijen. Ateliers en confectiebedrijven zorgden bijvoorbeeld voor een beter salaris. Welgestelde en middenklasse vrouwen in de grote steden vergrootten de personele problemen van de wasserijbranche. Veel van deze vrouwen hadden in 1939 hun Duitse dienstmeisjes zien vertrekken. Op zoek naar een plaatsvervangsters, visten de werkgeefsters in dezelfde vijver als de wasserijen. De druk op het wasserijpersoneel nam daardoor toe. Het werd voor de wasserijen moeilijk om hun personeel vast te houden en nieuw personeel te vinden. Bij sommige ondernemingen vertrok ongeveer een vierde tot zelfs de helft der werkkrachten, terwijl deze maar gedeeltelijk konden worden vervangen.⁸⁴ Onbedoeld zorgden deze vrouwen uit de hogere klassen er mede voor dat uitbesteding van de was aan wasserijen voor sommige vrouwen uit de lagere middenklasse en de arbeidersklasse ongewenst onbereikbaar bleef. Door capaciteitsproblemen bij de wasserijen, slaagden vrouwen die hun was wensten uit te besteden er namelijk niet altijd in een wasserij te vinden. Zij zagen zich genoodzaakt er zelf maar het beste van te maken.

⁸² A.H. Coeterier-Schröder e.a., *Beknopte handleiding voor de behandeling van wasgoed in huis* (Amsterdam 1939); J.W. Suyver-Landré en R. Smit, *Behandeling der wasch. Handleiding voor het onderwijs aan Middelbare Nijverheidsscholen, de opleiding voor de Akte N VII en de daarbij behorende middelbare aantekening en de huishouding* (Rotterdam 1943).

⁸³ *Bijlage bij het Maandschrift CBS 36*, no. 5 (1941) K112; *Bijlage bij het Maandschrift CBS 36*, no. 8 en 9 (1941) K202.

⁸⁴ *Bijlage bij het Maandschrift CBS 37*, no. 10 (1942) K287; 'Industriële zorgen', 5-6. In 1942 zag de gemeentelijke wasserij in Amsterdam zich door onvoldoende aanbod van meisjes genoodzaakt 30 Chinezen en

Vrouwen die op de diensten van wasserijen vertrouwden kregen steeds meer redenen tot ontevredenheid. De service van wasserijen verslechterde. Sommige wasserijen konden door gebrek aan mangel-, pers- en plankbekleding het wasgoed niet langer volledig opgemaakt afleveren en de moeilijkheden bij het halen en brengen van het wasgoed namen door de brandstofschaarste steeds verder toe.⁸⁵ Sommige wasbazen probeerden dit transportprobleem het hoofd te bieden door minder frequent het wasgoed te bezorgen.⁸⁶ In november 1942 schreef een ingenieersvrouw uit Zuid-Holland in haar dagboek: ‘Van de wasscherij zijn nog steeds Han’s boorden niet terug, al meer dan een maand. (...) Het rokoverhemd kwam helemaal ongesteven thuis, maar dat is beter dan niets.’⁸⁷ Wasserijgebruiksters konden de verslechtering van de dienstverlening accepteren, of besluiten het werk zo goed en zo kwaad als het ging, toch maar zelf te doen.

Velen kozen ervoor genoeg te nemen met de mindere service. In 1944, aan de vooravond van de vernietigende hongerwinter in het westen van Nederland, lieten huishoudens in toenemende mate het wasgoed buitenshuis wassen. Door het personeelstekort nam de achterstand in de was- en strijkinrichtingen nog verder toe. Wasbazen probeerden zoveel mogelijk klanten te bedienen door naast vereenvoudiging van de afwerking van de was, de hoeveelheid wasgoed per gezin te beperken. De achterstanden hadden tot gevolg dat de periode tussen ophalen en terugbezorgen van de was steeds langer werd. Na vier moeilijke oorlogsjaren beschikten de meeste huishoudens, met name de huishoudens uit de lagere klassen, over een steeds kleinere voorraad aan kleding en huishoudtextiel. De langere periode tussen het halen en brengen van de was stuitte daardoor op grote problemen.⁸⁸ Vermissing van wasgoed in wasserijen, voor velen voor de oorlog al een reden om de was thuis te doen, werd in de oorlog een groot probleem. Ieder verdwenen stuk wasgoed was een groot verlies en wasserijen waren door de schaarste aan textiel niet in staat om vermist of gestolen wasgoed te vervangen.

De hoop van de wasserijbonden om de sector in deze moeilijke tijden te presenteren als professioneel en zuinig alternatief voor de thuiswas ging door al deze problemen verloren. Het is opmerkelijk dat wasserijen niet zozeer in de problemen kwamen door de

50 oudere vrouwen in dienst te nemen. De prestatie ging hier met ruim 25 procent achteruit. *Bijlage bij het Maandschrift CBS 37*, no. 8 en 9 (1942) K193-K194.

⁸⁵ *Bijlage bij het Maandschrift CBS 37*, no. 10 (1942) K287.

⁸⁶ *Bijlage bij het Maandschrift CBS 37*, no. 8 en 9 (1942) K193-K194

⁸⁷ NIOD, coll. 244, Dagboek no. 302, A.M. van Lelyveld-Vastenouw (13 november 1942) 87.

⁸⁸ *Maandschrift CBS 39*, no. 5-12 (30 mei-dec 1944) 321.

onmogelijkheid om de gebruikelijke wasprocessen voort te zetten, maar juist door een structureel probleem voor de wasserijbedrijven als het personeelstekort.⁸⁹

De bonden van de wasserijindustrie zochten naar verantwoording voor de mindere dienstverlening. Het Proefstation, dat vanaf 1940 een samenwerking opbouwde met de textielindustrie, trachtte afspraken te maken over de herkenbaarheid van textielgoederen en met name kunstzijde.⁹⁰ Het instituut deed onderzoek naar de veranderingen van textiel in het industriële wasproces. De magere kwaliteit van de textielstoffen zorgde voor snelle slijtage en beschadigingen. Vooral de kunstzijde van slechte kwaliteit doorstond een wasbeurt niet altijd goed. Toen de overeenkomst met de textielabrikanten gemaakt was, stuurde het Proefstation van de Waschindustrie een bericht ‘aan de Nederlandse huisvrouwen’. Daarin verklaarde het Proefstation dat de slechte kwaliteit van de textiel aanleiding gaf tot beschadigingen tijdens de was ‘zonder dat de wasscherij daar iets aan kan doen.’ Het onderzoeksinstituut lichtte deze huisvrouwen in over de merktekens R-R.T.B. en Z/ R.T.B. Het Rijks Textielbureau stelde deze tekens in om textiele stoffen herkenbaar te maken, die geheel of gedeeltelijk uit kunstzijde vervaardigd zijn. Het proefstation riep huisvrouwen op om de wasserij minder gemakkelijk aansprakelijk te stellen voor opgedane schade en verzocht hen bij de beoordeling van het gewassen goed rekening willen houden met de problemen rondom de helderheid en de reinheid van juist de tere stoffen.⁹¹ Het eigenschappenetiket voor textiel van kunstzijde lijkt niet zozeer een informatief etiket om de eigenaren van de textiel van dienst te zijn. Gebruik van het etiket lijkt eerder een methode van de wasserij-industrie om zich te beschermen tegen schadeclaims.

⁸⁹ De keuze voor uitbesteding als strategie om de schaarsteproblemen het hoofd te bieden is ook beschreven voor Canada en Groot-Brittannië. Ook daar nam het gebruik van wasserijen tijdens de oorlog als gevolg van schaarste aan zeep toe. Zie: P.E. Malcomson, *English Laundresses. A Social History 1850-1930* (Urbana 1986) 11; J. Parr, *Domestic Goods. The Material, the Moral, and the Economic in the Postwar Years* (Toronto 1999). Canadese wasserijen waren vrijwel niet in staat om het aantal personeelsleden te verhogen en hadden zelfs moeite om personeel te behouden. Evenals in Nederland konden de wasserijen in Canada niet tegemoet komen aan de vraag van huishoudens. De WTBP stimuleerde wasserijen om de opmaak van het wasgoed te veranderen. Wasbazen zouden hun personeel niet moeten inzetten bij het strijken, mangelen en opmaken van het wasgoed, maar in het wasproces. Wasserijen dienden bij voorkeur de was nat toegeslagen, dus niet gedroogd, noch gestreken, af te leveren; een behandeling die voordien wasserijen enkel in opdracht van arbeiders verleenden. Terwijl wasserijen aan de groep nieuwe klanten een oplossing boden voor het schaarsteprobleem, wikkelden wasserijen op hun beurt een deel van het schaarsteprobleem af op wasserijkanten door de dienstverlening te beperken. Trouwe wasserijkanten, gewend om het vuile goed schoon, gestreken en gevouwen terug te krijgen, moesten plotseling zelf aan de slag. Parr, *Domestic Goods*, 26. Parr wijst enkel op de verschuiving van het schaarsteprobleem van wasserij naar klant. Het toenemend aantal huishoudens dat gebruik maakt van wasserijen duidt echter tevens op een verschuiving van het probleem van huishoudens naar wasserijen.

⁹⁰ HGA, ALW, doos 11, notulen, *Notulen bestuursraad Proefstation* (8 oktober 1940) 5-6.

⁹¹ NIOD, DOC II-965, wasserijen, *Mededeling Proefstation voor de Waschindustrie ‘Aan de Nederlandsche huisvrouwen’* (z.j.)

De meeste vrouwen die verantwoordelijk waren voor de gezinswas waren echter niet in gelegenheid om gebruik te maken van een wasserij. Zij zagen zich genoodzaakt het beste te maken van de was met de middelen die voorhanden waren. Al die aandacht voor de was in huis van huishoudleressen, vrouwenorganisaties en overheidscommissies was er niet voor niets.

4.5 Discontinuïteit

De oorlog betekende voor het doen van de was vooral een discontinuïteit. De opkomende interesse in 1939 van huisvrouwen, vrouwenorganisaties en huishoudkundigen in wasmachines voor huishoudelijk gebruik verdween tijdens de oorlog. Elektriciteitsbedrijven, die eind jaren dertig de verkoop van Amerikaanse wasmachines hadden gestart, stopten daarmee, gedwongen door importbeperkingen.

De meeste vrouwen die verantwoordelijk waren voor de gezinswas ploeterden voort met de middelen die tot hun beschikking stonden en probeerden zo goed en zo kwaad als het ging de was zoals in betere tijden schoon en gestreken in de kast te krijgen. Ze pasten echter voortdurend hun wasmethoden aan, aan de nieuwe wasmiddelen, brandstofrantsoenen en veranderende samenstelling van het wasgoed. Ze veranderden hun opvattingen over schoon en helder, al aanvaardden sommigen de grauwe kleur van linnengoed met grote tegenzin.

Wasserijen profiteerden van de overheidspolitiek van het zuinige huishouden, die zelfvoorzienigheid van Nederland moest behouden en vermeende verspilling door kwistige huisvrouwen trachtte tegen te gaan. De wasserij-industrie beschikte langer over wasmiddelen en ontwikkelde bovendien via onderzoeksinstituten kennis over nieuwe wasprocessen, aangepast aan de heersende schaarste. Het Instituut voor Weefselonderzoek en vooral wasserijonderzoekster De Wijs en het Proefstation voor de wasindustrie bewezen tijdens de oorlogsjaren het belang van wetenschappelijk onderzoek voor de bedrijfstak. De Wijs en het Proefstation ontwikkelden zeeploze wasprocédés en adviseerden wasserijen over wasmethoden die zeep, brandstof en textiel zou sparen. De belangwekkende adviezen over omgang met de tekorten waarmee de oorlog gepaard ging, verleende de nog jonge en dure onderzoeksinstituten bestaansrecht en aanzien. Aangespoord door het bezettingsbestuur stelden zij hun kennis later ook in dienst van huisvrouwen.

Vrouwenorganisaties als de NVvH en de NVEV, die tot 1939 slechts weinig advies gaven over de was in huis, sloten in hun tijdschriften steeds meer aan bij de dagelijkse huishoudelijke praktijken, die ernstig onder druk stonden. Vragen en kwesties van de werkvloer waren nu het uitgangspunt van de voorlichting en niet de eigen theorieën over goed

huishouden. Het is opvallend dat de was in huis plotseling een terugkerend thema werd in de bladen. In 1942 werden de meeste grote vrouwenorganisaties echter ontbonden of zaten zonder bestuur. De actieve leden onderhielden de netwerken ondergronds, maar hun rol op het middenveld tussen productie en consumptie was op dat moment uitgespeeld.

Voor de vertaling van de politiek van het zuinige huishouden naar de huishoudelijke praktijken, steunde de hogere en lagere overheden op de kennis en netwerken van huishoudleressen. Huishoudleressen maakten gebruik van de roep om kennis en adviseerden overheden en huishoudens over dagelijkse praktijken als koken en wassen. Zij vormden een belangrijke schakel tussen wetenschappelijke kennis en het werk in de huishouding en bewezen zich als professionals op het gebied van huishoudelijke kwesties. Ze kregen bovendien gelegenheid om zich dienstbaar te maken aan een breed publiek. Huishoudens met lage inkomens in de grote steden en op het platteland hadden in de crisis van de jaren dertig al kennis kunnen maken met het voorlichtingswerk van de huishoudleressen. Tijdens de oorlogsjaren maakten ook welgestelde en middenklasse vrouwen gebruik van de nuttige adviezen. De sterke verdeeldheid van de voorlichting naar stand of klasse uit het interbellum werd tijdens de oorlog doorbroken.

Ook in de waspraktijken ontstond nivellering. Welgestelde en middenklasse huisvrouwen die door transport- of andere problemen hun gezinswas niet langer konden uitbesteden aan hun vertrouwde wasserij, lieten soms thuis de was doen, of gingen zelf aan de slag. Vrouwen uit de lagere middenklasse en arbeidersvrouwen die meestal zelf de was in huis hadden gedaan, kozen er nu vanwege de schaarste soms voor om de was uit te besteden aan een wasserij. De overheden stimuleerden deze keuze.

Hoofdstuk 5

Iedere vrouw een wasvrouw

De doorbraak van de wasmachine 1945-1968

5.0 Inleiding

In mei 1945 eindigde de Tweede Wereldoorlog. Nederland had veel te verwerken. Naar schatting stierven 250.000 Nederlanders als gevolg van oorlogshandelingen of maatregelen van de bezetter.¹ Inwoners van steden als Rotterdam, Eindhoven en Nijmegen zagen hoe bommen hun steden in puin hadden gelegd. Meer dan 500.000 woningen raakten beschadigd.² Toen de Nederlandse overheid zich opmaakte voor de wederopbouw van het land, gaf ze prioriteit aan economisch herstel. Ze investeerde in zware industrie en landbouw en wentelde de lasten af op de Nederlandse burgers. Omdat de overheid de lonen laag hield, hadden Nederlandse huishoudens slechts weinig te besteden. Tot jaren na de bevrijding kampten ze met rantsoenering van energie, voedsel en andere producten.³ Kleding werd tot november 1949 uitsluitend op de bon gedistribueerd en zeep was in 1950 nog steeds niet volop verkrijgbaar.⁴ De politiek van het zuinige huishouden, geholpen door financiële steun uit de Verenigde Staten, wierp echter zijn vruchten af. In de loop van de jaren vijftig leefde de Nederlandse economie op. Huishoudens zagen hun besteedbaar inkomen stijgen. Nederland werd rijker. Zou de was nu eindelijk de deur uit gaan?

¹ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 8 (Den Haag 1978) 70, 887. Overgenomen van <http://www.niod.nl/nl/content.asp?s=/nl/CijfermateriaalDuitsebezetting.htm>.

² L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 10b (Den Haag 1982) 1442-1443. Overgenomen van <http://www.niod.nl/nl/content.asp?s=/nl/CijfermateriaalDuitsebezetting.htm>.

³ R. Oldenziel, 'Huishouden' in J.W. Schot e.a., *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw IV* (Zutphen 2001) 103.

⁴ E. ter Hofstede e.a., *Kleding op de bon. Kleding- en textielschaarste in Nederland 1939-1949* (Assen 1995) 66; Het Rijksbureau voor Chemische producten kon in 1950 nog steeds de wasserijen slechts de helft van de hoeveelheid zeep toewijzen die ze voor de oorlog gebruikten. K.J. Nieuwenhuis, 'Onderzoek' in K. Kersten en A. van Duijn, *Er wasch eens...* (Tilburg 1983) 56.

Vlak na de oorlog zag het er op het eerste oog gunstig uit voor de wasserij-industrie. Wasvrouwen en dienstmeisjes waren wegens hun verwaarloosbare aantal niet langer concurrenten van betekenis. Het aantal wasserijgebruikers was in vergelijking met de jaren twintig en dertig bovendien relatief hoog, ruim 30 procent.⁵ De trend zou zich echter niet doorzetten. Het percentage wasserijgebruikers daalde na enkele jaren weer toen brandstof en zeep beter verkrijgbaar waren. Tegen de verwachting in gingen traditionele wasserijgebruikers, welgestelde en middenklasse vrouwen, in toenemende mate zelf thuis wassen. Ze combineerden wasserijgebruik met de thuiswas en gebruikten daarbij steeds vaker elektrische apparaten en nieuwe wasmiddelen. Centrifuges, lichtgewicht en stoomstrijkijzers, het vond allemaal gretig aftrek. In de jaren vijftig groeide ook het aantal wasmachinegebruikers spectaculair. Bezat in 1947 slechts ongeveer 14 procent van de Nederlandse huishoudens een elektrische wasmachine, dat percentage zou snel oplopen van een bescheiden 16 procent in 1951 naar ruim 30 procent in 1957. Drie jaar later was dat percentage bijna verdubbeld. De spectaculaire stijging van het gebruik van de huishoudwasmachine zette door in de jaren zestig. In 1964 had driekwart van de Nederlandse huishoudens een wasmachine in huis in 1972 meer dan 85 procent.⁶ Na het strijkijzer, de stofzuiger, de naaimachine en de radio kende in de tweede helft van de jaren vijftig dan toch ook de elektrische wasmachine zijn doorbraak. Tot in de jaren zestig bleef ongeveer een kwart van de huishoudens gebruik maken van wasserijdiensten. Niettemin verdwenen de wasserijen uiteindelijk van het toneel.

Waarom gebruikten Nederlandse huishoudens hun stijgende inkomen niet om eindelijk een einde te maken aan de slopende wasdag en de was uit huis te geven? Hadden feministen,

⁵ Een onderzoek van de NSS meldt dat niet meer dan 65 procent van de Nederlandse huishoudens in 1947 de was thuis deed. In vergelijking met de vooroorlogse jaren en de jaren vanaf 1950 is dat een erg laag percentage. Instituut voor Weefselonderzoek, 'Organisatie en controle van het bedrijf. Marktonderzoek voor wasserijen II', *Viruly's* 12, no. 9 (1949) 397-402. Een washuis in Amsterdam, waar arbeidersvrouwen met behulp van moderne apparaten de was konden doen, zag in de jaren 1946 en 1947, toen de schaarste aan wasmiddelen thuis wassen ernstig belemmerde, het aantal gebruiksters nog steeds toenemen. J.P. v.d. Ploeg, *Rapport over gemeenschappelijke wasgelegenheden* (Den Haag 1949) 8. Tot in de jaren zestig bleef ongeveer een kwart van de huishoudens gebruik maken van wasserijdiensten. Het bleef voornamelijk een praktijk voor welgestelde en middenklasse huishoudens uit de grote steden. Rapport A 284 van de Nederlandse Stichting voor Statistiek (verder NSS), weergegeven in R. Smit, 'De gezinswas en de wastechniek', *De Ingenieur* 63, no. 25 (1951) G. 63-68, aldaar G. 64. Het *Vrije Volk* berichtte in 1954 nog over het toenemend wasserijgebruik. Gemeentearchief Amsterdam (Verder GAA), Persdocumentatie, cat.nr. 910-931 1950-1954, Maatschappelijk leven, 'zonder titel', *Vrije Volk* (30 januari 1954).

⁶ 7 procent maakte bovendien gebruik van een handwasmachine. NSS, *Consumentenonderzoek voor Nederland. De resultaten van een onderzoek betreffende de algemene consumentenmarkt* (Den Haag 1947) 80, 81; Unilever, *Voornaamste resultaten algemeen onderzoek wasgewoonten* (Rotterdam 1951) 104-316; GAR, AV, doos 2, *Velo wasmachine mij resultatenanalyse door het Economisch-Technologisch Instituut voor Zuid-Holland* (1958) en 'Washing Machines and Refrigerators. The Netherlands. Special'. *Report No. 2. Marketing in Europe* no. 61 (nov. 1967). Zie ook J.P. Groot-Marcus en E. Scherhorn, *Ontwikkeling energiegebruik in de huishouding* (Wageningen 1999).

socialisten en later ook de ethisch feministen van de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw immers niet toegewerkt naar wasserijgebruik? Vertrouwden ook huishoudleressen er in het interbellum niet op dat wasserijgebruik in de toekomst voor iedereen bereikbaar zou zijn? Waarom schaften vrouwen in de jaren vijftig dan toch opeens wasmachines aan, in plaats van de was de deur uit te doen? Wie kochten de apparaten en wat motiveerde hen? Tien jaar eerder had nog bijna niemand belangstelling voor wasmachines. Hadden de nieuwe woningen misschien betere voorzieningen voor de was, die het aantrekkelijk maakten om thuis te gaan wassen? Waren de wasapparaten eindelijk betaalbaar geworden, zoals sommige wetenschappers betogen, of was de techniek sterk verbeterd?⁷

Laten we voordat een antwoord op deze vragen gezocht wordt eens kijken wat ‘maandag wasdag’ in de jaren vijftig en zestig zoal inhield.

5.1 Wasdag in de praktijk

Nederlandse woningen nodigden niet uit om thuis te wassen. ‘Volgens mij wordt er bij het bouwen van woningen te weinig rekening gehouden met het feit, dat de huisvrouw moet wassen,’ merkte een vrouw in 1959, gevraagd in een enquête naar haar wasgewoonten, zeer scherp op.⁸ Terwijl zich in de loop van de twintigste eeuw een revolutie voltrok op het gebied van het wonen, kwam de thuiswas er inderdaad bekaaid vanaf. Hygiënisten, architecten, overheden, vrouwenorganisaties en woningcoöperaties drongen aan op een functieverdeling in de woningen. Op basis van nieuwe opvattingen over hygiëne en beschaving verlangden zij in navolging van de beter gesitueerden afzonderlijke vertrekken voor de verschillende activiteiten die in de woning plaatsvonden. Ook lagere klassen konden vanaf 1900 steeds vaker beschikken over slaapkamers om te slapen, een woonkamer om bezoek te ontvangen en te ontspannen en een keuken om maaltijden te bereiden. Vanaf de jaren vijftig werd het gebruikelijk om ook voor lichaamsreiniging een daartoe uitgeruste badkamer of douche in huis te hebben.⁹ In de jaren zeventig kwam daar een hobbykamer voor de man bij, of zelfs een

⁷ Zie voor dit betoog: J.C. van Ours, *Gezinsconsumptie in Nederland 1951-1980* (Meppel 1986) en H.K. Makkink, *Drijvende en sturende krachten achter de ontwikkeling van consumentenartefacten. Structurering en modelvorming aan de hand van de ontwikkeling van elektrische huishoudelijke apparaten* (Vorden 2003)

⁸ Nederlandse Huishoudraad, *De gezinswas thuis. Ruimte, apparatuur en methode van wassen. 1959-1960-1961* (Den Haag 1961).

⁹ M. Berendsen en A. van Otterloo, ‘Het ‘gezinslaboratorium’. De betwiste keuken en de wording van de moderne huisvrouw’, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 28, no. 3 (2002) 301-322; I. Cieraad, ‘100 jaar interieur in het familiealbum’, *Ons Amsterdam* 51 (januari 1999) 34-55; I. Cieraad, ‘Woonrituelen’ in: J. Huisman e.a., *Honderd jaar wonen in Nederland 1900-2000* (Rotterdam 2000) 175-191; J. Huisman, ‘Maat plus

naaikamertje voor de vrouw des huizes. De opname van een voldoende toegeruste ruimte voor het doen van de gezinswas in de middenklasse en middenstandswoning bleef echter uit. Het is dan ook niet vreemd dat een andere vrouw in de enquête uit 1959 opmerkte: ‘Op wasdag staat het hele huis op zijn kop door een tekort aan werkruimte’.¹⁰ Vrouwen maakten gebruik van de lege hoeken van verschillende kamers voor het doen van de was, voor het opslaan van vuile was, het wassen, drogen, strijken, en opvouwen van het wasgoed, het opslaan van wasattributen en zelfs het opbergen van het schone goed. De was kreeg in de woning geen ‘eigen plek’. Cultuursocioloog Rudi Laermans en antropologe Carine Meulders typeren de wasmachine in hun fascinerende artikel over de ‘domesticering’ van de was daarom als ‘de nomade in huis’.¹¹

Vrouwen die thuis de was deden, ondervonden wekelijks de gevolgen van het ontbreken van deze ‘eigen plek’ in de woning.¹² Ze stonden voor de keus om te wassen in een voor dit doel ongeschikte keuken of badkamer, óf op een tochtig balkon, zolder of plaatsje.¹³ In de middenklasse en middenstandswoningen ontbraken niet zelden de meest elementaire

ruimte maakt woning. De ontwikkeling van de plattegrond’ in J. Huisman e.a., *Honderd jaar wonen in Nederland 1900-2000* (Rotterdam 2000) ; N. de Vreeze, *6,5 miljoen woningen. 100 jaar woningwet en wooncultuur in Nederland* (Rotterdam 2001), P. van Overbeeke, *Kachels, geisers en fornuizen. Keuzeprocessen en energieverbruik in Nederlandse huishoudens 1920-1975* (Hilversum 2001).

¹⁰ Nederlandse Huishoudraad, *De gezinswas thuis*, 9.

¹¹ R. Laermans en C. Meulders, ‘The domestication of laundering’ in: I. Cieraad, *At home. An anthropology of domestic space* (Syracuse NY 1999) 118-129, aldaar 126-128. Zie ook C. Meulders, *The struggle for cleanliness. A socio-historical analysis of the laundry process 1750-1950* (ongepubliceerde doctoraalscriptie, Katholieke Universiteit Leuven 1992) 149. In Duitsland realiseerden woningbouwverenigingen in huurcomplexen vaak voor de wasarbeid toegeruste waskeukens, waar huurders hun was vaak met behulp van apparaten hun was konden doen. Arbeidersgezinnen in de grote steden konden vaak gebruik maken van gemeentelijke washuizen. K. Hausen, ‘Große Wäsche. Technischer Fortschritt und sozialer Wandel in Deutschland vom 18. bis ins 20. Jahrhundert’, *Geschichte und Gesellschaft* 13 (1987) 273-303, aldaar 278-279; G. Silberzahn-Jandt, *Waschmaschinen. Zum Wandel von Frauenarbeit im Haushalt* (Marburg 1991) 45-46; B. Scheffran, ‘Wohnküche, Waschküche und Waschhaus’ in E. Helming e.a., *Die große Wäsche* (Keulen 1988); B. Orland, *Wäsche Waschen. Technik- und Socialgeschichte der häuslichen Wäschepflege* (Reinbek bei Hamburg 1991) 224-229. Ook in Engeland en Frankrijk lieten gemeentelijke overheden washuizen bouwen waar vrouwen die in huis niet beschikten over voldoende ruimte en voorzieningen, de was konden doen, of laten doen door wasvrouwen. P.E. Malcomson, *English Laundresses. A social history 1850-1930* (Urbana 1986); Q. Delaunay, *Histoire de la machine à laver. Un objet technique dans la société française* (Rennes 1994).

¹² In 1956 kostte alleen al het thuis wassen van de gezinswas per week bijna vier uur. Ongeveer evenveel als tien jaar later. In 1966, toen de meeste huishoudens inmiddels beschikten over wasapparatuur, kostte de reiniging van de gezinswas gemiddeld ongeveer vier uur en het strijken ervan twee uur. ‘Huisvrouwen is er de arbeid uw vriend’, *Denken en Doen* 40, no. 7 (1956) 4-6, aldaar 5; Philips Nederland N.V., *De Nederlandse huisvrouw* (Eindhoven 1966) 38.

¹³ Vrouwen die de was zelf in huis deden, wasten in de schuur, de tuin, de keuken, de bijkeuken, op het balkon, in de badkamer of zelfs op zolder, zo blijkt uit een onderzoek naar wasgewoonten van wasmiddelenproducent Unilever uit 1951. Unilever, *Voornaamste resultaten*, 4. Deze locaties vinden we ook terug in de onderzoeken uit 1959 door de Nederlandse Huishoudraad en uit 1966 door Philips. Nederlandse Huishoudraad, *De gezinswas thuis*, 16-17; Philips, *De Nederlandse huisvrouw*, 40. Zie ook Meulders, *The struggle for cleanliness*, 147-148.

voorzieningen, zoals een warmwatervoorziening, een plek om te strijken en vooral ruimte om te drogen.

In 1960 beschikte nog geen 40 procent van de Nederlandse huishoudens over een warmwatervoorziening, al zou in dit decennium het gebruik van boilers en andere warmwatervoorzieningen snel toenemen.¹⁴ Vrouwen die zelf thuis wasten, zagen zich dus genoodzaakt om voor het wassen de benodigde liters water eerst te tappen en vervolgens de grote pan of wasketel te verslepen naar een fornuis of komfoor, om het daar te verhitten.¹⁵ De meeste kuipwasmachines in de jaren vijftig en zestig waren niet voorzien van een verwarmingselement om het waswater te verwarmen. Een voorziening voor warm water was overigens niet voor iedereen een volledige oplossing. De vrouwen die wel over een warmwatervoorziening beschikten, verwarmden vaak alsnog het waswater, omdat zij het water uit geiser of boiler niet warm genoeg vonden.¹⁶ Sommige vrouwen beschikten wel over een warmwatervoorziening, maar niet op de plaats waar zij de was deden. Een vrouw uit de enquête uit 1959 merkte op: 'Ik was in de schuur en moet het warme water uit de douchecel op de eerste verdieping halen; ik loop er dan de trap mee af de gang en de keuken door naar de schuur.'¹⁷ Een ander verklaarde: 'Ik moet het kokende water naar buiten dragen over een trapje zonder leuning.'¹⁸ Maar ook vrouwen die de wasruimte beperkten tot de keuken moesten problemen oplossen. 'Als de was op het fornuis heeft gekookt, helpt mijn man de kookketel op de stoel te zetten', vertelde een vrouw in dezelfde enquête.¹⁹ Wasdag betekende dan ook een enorm gesleep met water.

De problemen beperkten zich niet tot de watertoevoer. Ook het lozen van het gebruikte was- en spoelwater was een probleem. Een vrouw die het probleem van het halen en lozen van het spoelwater wist te omzeilen door de was in de douchebak uit te spoelen illustreert de noodgedwongen provisorische aard van de wasdag. Ze maakte inventief gebruik van de

¹⁴ 80 procent van de Nederlandse huishoudens beschikte in 1970 over een warmwatervoorziening. Nederlandse Huishoudraad, *De gezinswas thuis*, 21; Van Overbeeke, *Kachels, geisers en fornuizen*, 290.

¹⁵ Nederlandse Huishoudraad, *De gezinswas thuis*, 22.

¹⁶ Van de onderzoekspopulatie in het onderzoek van de Nederlandse Huishoudraad uit 1959 beschikte 35 procent van de ondervraagden niet over een warmwatervoorziening. 78 procent van de ondervraagden verwarmde het water voor de was. Nederlandse Huishoudraad, *De gezinswas thuis*, 21. Sommige warmwatervoorzieningen waren bovendien niet afgestemd op de waterbehoefte voor het doen van de wekelijkse was. Een lid van de Vrouwen Electriciteitsvereniging en tevreden eigenaresse van een elektrische wasmachine verzuchtte in 1954 dat het haar een half uur kostte de om haar wasmachine te vullen met de benodigde 45 liter warm water. Haar geiser gaf niet meer dan anderhalve liter water per minuut. Hoewel de trage warmwatervoorziening het wasproces sterk vertraagde, zag deze gebruikster dat niet als een onoverkomelijk probleem. 'In de huishouding is dit niet zo'n bezwaar, in dat halve uur maak ik nl. de bedden op en aardappelen en groenten schoon en tijdens de wasgangen drink ik een kop koffie of was ik de wol apart.' Nederlandse Vrouwen Electriciteitsvereniging, 'Wat vrouwen ons schrijven over hun wasmachine', *Bulletin* nr 7 (juli 1954) 8.

¹⁷ Nederlandse Huishoudraad, *De gezinswas thuis*, 22.

¹⁸ Nederlandse Huishoudraad, *De gezinswas thuis*, 16.

bepaalde mogelijkheden die haar woning haar bood. ‘Het bezwaar is, dat ik dat op mijn knieën liggend moet doen, omdat de bak zo laag is’, merkte deze vrouw op.²⁰

Vrouwen die zelf thuis de was deden, waren keer op keer genoodzaakt hun arbeid in te zetten om de onvolkomenheden van de was in de woning op te lossen. Zij sleepte met teilen, emmers, wringers, wasgoed en water om de klus te klaren.

De wasmachine zou huisvrouwen van deze ellende verlossen, beloofden wasmachine- en wasmiddelenfabrikanten in hun prachtige advertenties in de jaren vijftig en zestig. Dankzij elektrische apparaten en de nieuwste waspoeders waste moeder met een glimlach op haar gezicht en had ze zelfs op wasdag tijd over voor een potje tennis met haar dochter. De praktijk was echter anders. Elektrische apparaten boden bij deze terugkerende problemen helemaal niet zoveel gemak. Zo was bijvoorbeeld het probleem van het vullen van de wasmachine met heet water niet opgelost. En ook het lozen van het water ging niet vanzelf. Een wasmachinegebruikster verwoordde in het onderzoek van de Nederlandse Huishoudraad een van haar ergernissen tijdens het legen van het apparaat: ‘Nu moet ik steeds opletten of de emmer niet overloopt en hem dan leeg storten in de gootsteen.’ Wat betreft waterafvoer waren wasmachines klaarblijkelijk ondingen. Een ander merkte namelijk op: ‘Ik moet het sop en het spoelwater uit de wasmachine in emmers naar de bijkeuken dragen en in het putje weggoeien.’ Terwijl een derde vrouw met hetzelfde probleem een oplossing formuleerde: ‘Een directe afvoer in onze badcelvloer zou sjouwen met emmers voorkomen.’²¹ Vijf jaar na deze uitspraken leegde nog steeds ruim dertig procent van de wasmachinegebruiksters het apparaat met behulp van een teil of emmer in gootsteen, bad, douche, w.c. of afvoerputje. Nog niet eens de helft loosde met behulp van een slang in afvoerputje, of afvoer in douche/bad.²² Niet zelden moesten wasmachinegebruikers de grote apparaten verplaatsen, voordat zij aan hun taak konden beginnen. ‘De wasmachine wordt naar buiten gereden en getild en met een verlengsnoer op het stopcontact in de gang aangesloten’, vertelde een vrouw in de enquête. ‘Met een slang aan de keukenkraan wordt het water buiten aangevoerd. Een en ander gaat door het keukenraampje, dan behoeft de deur niet steeds open te staan.’²³ Het bekende onderzoek dat Philips halverwege de jaren zestig liet uitvoeren om er achter te komen waar ‘de huisvrouw’ zich eigenlijk mee bezig hield, toonde een vergelijkbaar beeld. In

¹⁹ Nederlandse Huishoudraad, *De gezinswas thuis*, 18.

²⁰ Nederlandse Huishoudraad, *De gezinswas thuis*, 23.

²¹ Nederlandse Huishoudraad, *De gezinswas thuis*, 24.

²² Philips, *De Nederlandse huisvrouw*, 41.

²³ Nederlandse Huishoudraad, *De gezinswas thuis*, 16.

dit onderzoek zei 14 procent de wasmachine van het ene vertrek naar het andere te verplaatsen. Een op de drie gebruiksters van een wasmachine sloot het apparaat aan op een stopcontact in een ander vertrek dan het vertrek waar zij de wasmachine gebruikte.²⁴ Voor een apparaat dat arbeid zou moeten besparen, bracht een elektrische wasmachine nog heel wat werk met zich mee. Alleen met een aansluiting op grotere technische systemen kon een elektrische kuipwasmachine functioneren. Het had het elektriciteitsnetwerk nodig, een toevoer van heet water en een afvoer van gebruikt waswater. De meeste wasmachines kwamen rond 1960 echter in een omgeving die niet op het apparaat berekend was. Op de plek waar de wasmachine gebruikt werd, ontbrak meestal de mogelijkheid tot aansluiting op die grote technische systemen. Evenals bij het wassen op de hand was bij gebruik van een wasmachine daarom een behoorlijke arbeidsinspanning van de gebruiksters nodig om de benodigde elementen bij elkaar te brengen. De arbeid van de wasmachinegebruiksters vormde de schakel tussen de van elkaar losstaande, maar afhankelijke systemen.

Al dit ongemak werd niet eens goedge maakt door besparing in tijd. Evenals de vooroorlogse eenvoudige houten kuipwasmachines, namen de kuipmodellen uit de jaren vijftig slechts een klein gedeelte van het wasproces van de gebruiker over. Ze vervingen niet meer dan het wrijven op een wasbord of het boenen op een plank. Sorteren, inweken, opspoelen, uitkoken, sop en spoelwater verwarmen, en uitspoelen gebeurde niet anders dan bij de handwas. Een eenvoudige kuipwasmachine bespaarde niet meer dan tien tot twintig procent op arbeid in vergelijking met het wassen op de hand.²⁵ Een pluspunt van het apparaat was de wringer, waarmee de gebruikers met een stuk minder moeite het wasgoed konden uitwringen.

Pas met de opkomst van de (semi)automatische wasmachine halverwege de jaren zestig zou de wasdag daadwerkelijk veranderen. De (semi)automaat vereiste een aansluiting op grote technische systemen als het elektriciteitsnetwerk, de waterleiding en een afvoer.²⁶ Zonder deze infrastructuur konden gebruikers het apparaat niet in werking stellen. Het samenbrengen van de benodigde elementen was bij gebruik van de automaat slechts een probleem bij de

²⁴ Philips, *De Nederlandse huisvrouw*, 40.

²⁵ Delaunay, *Histoire de la machine à laver*, 130; Ingo Braun, *Stoff Wechsel Technik. Zur Soziologie und Ökologie der Waschmaschinen* (Berlijn 1988) 26.

²⁶ Techniekhistorica Joy Parr noemde de automatische wasmachine vanwege de benodigde voorzieningen beperkter dan de eenvoudige kuipwasmachines met wringer. Canadese huishoudens lieten tot ver in de jaren zestig de automatische wasautomaat links liggen. De wasautomaten die verkrijgbaar waren in Canada waren van Amerikaanse makelij en vereisten, door ontbreken van een verwarmingselement, een aansluiting op een warmwatervoorziening. Net als in Nederland ontbeerden de meeste huishoudens in Canada deze voorziening tot in de jaren zestig. J. Parr, 'What makes washday less blue? Gender, nation, and technology choice in postwar Canada', *Technology and Culture* 38, no. 1 (1997) 153-186; J. Parr, *Domestic goods. The material, the moral, and the economic in the postwar years* (Toronto 1999).

installatie. Had het apparaat eenmaal zijn plek, dan deed het de volledige was achter een gesloten deur en maakte een einde aan het gesleep met water, snoeren en machines.

Een van de grootste problemen van de wasbehandeling in huis, waarop ook de wasautomaat geen volledig antwoord gaf, was echter het drogen. Het wringen met de hand, of met behulp van een wringer haalde slechts een klein deel van het water uit het wasgoed. Het textiel bleef zo nat, dat bij het uithangen de druppels nog op de grond vielen. Een centrifuge onttrok veel meer water uit het wasgoed en maakte het ‘druipdroog’. Na enkele uren aan de lijn was het goed droog, of strijkklaar.²⁷ Dit grote voordeel in droogtijd bracht enkele raadgeefsters van vrouwenorganisaties ertoe te adviseren liever een centrifuge aan te schaffen dan een kuipwasmachine. Ook sommige gebruiksters waren hiervan overtuigd. In het onderzoek van de Nederlandse Huishoudraad zeiden verscheidene vrouwen het bezit van een centrifuge te verkiezen boven het bezit van een wasmachine.²⁸ De centrifuge zorgde daadwerkelijk voor meer gemak en loste het probleem van het drogen gedeeltelijk op. Een wasmachine daarentegen zou enkel maar tot meer belasting vrouwen leiden, daar zij zich genoodzaakt zou zien de was die zij nu uitbesteedde aan de wasserij zelf thuis te gaan wassen, voorspelde de deels in Delft opgeleide scheikundige en voorzitter van het IVHA D. Holdert.²⁹ Rond 1960 had ongeveer een op de vijf huishoudens een centrifuge in huis. Meestal ging het bezit van een centrifuge gepaard met het bezit van een elektrische wasmachine.³⁰ Het is onbekend of de bezitters van deze apparaten eerst de wasmachine aanschafte en daarna de centrifuge, of andersom. Heel soms waren wasmachine en centrifuge gecombineerd in één apparaat. Door gebrek aan gegevens is niet te onderzoeken of de centrifuge gebruikt is als opstapje naar de mechanisering van het wassen.

De ellende van de thuiswas had socialisten, feministen en vrouwelijke professionals op het gebied van het wassen ertoe gebracht om gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw te pleiten voor uitbesteding van de was aan commerciële wasserijen en gemeentelijke

²⁷ Directeur van het Proefstation voor de wasindustrie R. Smit stelde dat gewrongen gecentrifugeerd wasgoed de helft minder water bevat dan gewrongen wasgoed; 50 procent tegenover 100 procent water. Smit, ‘De gezinswas en de wastechiek’, G. 66. Volgens onderzoek van de Nederlandse Huishoudraad bevatte 8 kg wasgoed na wringen met de hand 10 liter water, na wringen met de wringer 7,2 liter en na centrifugeren 4 liter water. Nederlandse Huishoudraad, *De gezinswas thuis*, 44.

²⁸ Nederlandse Huishoudraad, *De gezinswas thuis*, 29. Zie ook C. Hartog, *Van weken tot gestreken* (Haarlem 1957) 63.

²⁹ D. Holdert, ‘Ideeën rondom de Idee 62’, *Denken en Doen* 46 (november 1962) 25.

³⁰ Nederlandse Huishoudraad, *De gezinswas thuis*, 28; Nederlands Instituut voor Motivation & Marketing Research (verder NIMMR), *Wasserij en huisvrouw* (rapport, Amsterdam 1961) 8.

wasinrichtingen. Wat kwam er terecht van hun strijd na de oorlog en hoe stonden zij toen in deze discussie?

5.2 Wasdag op de agenda

Discussies over de gezinswas waren in de jaren na de oorlog buitengewoon relevant.³¹ De stilstand in de woningbouw en de vernielingen tijdens de oorlogsjaren, in combinatie met een groeiende bevolking resulteerden in een hoge woningnood in 1945. Om deze woningnood het hoofd te bieden, zetten overheden en woningbouwverenigingen in hoog tempo woningbouwprojecten op. Zij probeerden aan te sluiten bij de woonwensen van de toekomstige bewoners en vroegen zich onder andere af wat er met de was moest gebeuren. Dit was belangrijk, want door de ongekende grootschaligheid van de nieuwbouw, mengde de staat zich op zeer directe wijze in het dagelijks leven van de Nederlandse bevolking.

De planners van gemeentelijke woningdiensten en woningbouwverenigingen bediscussieerden op het gebied van de was vooral de wasvoorzieningen in of bij arbeiderswoningen en woningen voor de lagere middenstand. Zij veronderstelden dat de betere middenklasse en de welgestelden de was zouden uitbesteden aan een wasserij en daarom geen behoefte hadden aan wasvoorzieningen in huis. Gemeentelijke woningdiensten en woningbouwverenigingen experimenteerden met verschillende oplossingen voor het wasvraagstuk. De gemeenten Amsterdam en Groningen investeerden in de jaren vijftig, naar voorbeeld uit de jaren twintig, in de bouw van enkele gemeentelijke washuizen in arbeiderswijken. Diverse steden ontwikkelden projecten waarin woningblokken voor arbeiders en de lagere middenstand uitgerust werden met gemeenschappelijke waskeukens.³²

³¹ Dit vertaalde zich in publicitaire aandacht voor het wasvraagstuk. De Haagse Gemeente vroeg het Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening om advies over de eventuele oprichting van gemeentelijke washuizen of wasserijen. Ploeg, *Rapport over gemeenschappelijke wasgelegenheden*. Het jonge tijdschrift *Bouw*, vakblad voor het bouwwezen, besteedde enkele malen aandacht aan de was in huis. 'De huisvrouw spreekt zich uit. Uitslag van een enquête van de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen', *Bouw* 2, no. 45 (1947) 367-370. J. Barends, 'Woonstijl en woonwensen. Een analyse van vraaggesprekken met bewoners van verschillende Rotterdamse woningtypen', *Bouw* 8, no. 40 (1953) 763-768, 'Ten geleide. Enquete: hoe wilt gij wonen?', *Bouw* 6, no. 8 (1951) 126-142, A.E.F. Schreuder-Gratama e.a., 'De huisvrouw spreekt zich uit. Enkele beschouwingen naar aanleiding van de enquête van de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen', *Bouw* 2, no. 48 (1947) 403-406. En ook het vakblad voor technici, de *Ingenieur*, besteedde aandacht aan de wasdiscussie. H.J. Dix, 'De gezinswas en de woningbouw', *De Ingenieur* 63, no. 25 (1951) G.68-73; C.C.W. Ebbink, 'De gezinswas en de huisvrouw', *De Ingenieur* 63, no. 27 (1951) G.75-78; Smit, 'De gezinswas en de wastechniek', G. 63-68; Voor gemeentelijke washuizen zie: 'Gecombineerde Was-, Bad- en Zweminrichting te Amsterdam', *De Ingenieur* 68, no. 10 (9 maart 1956) G1-19, met bijdragen over sociale en technische aspecten van het washuis door J.H.A. Hardeman, P.C. Tirion, J.W. Kamerling, T. Mulder, en W.P.C.A. Schotel.

³² Dix, 'De gezinswas en de woningbouw'; D. Solleveld, 'Gemeenschappelijke washuizen', *Bouwbedrijf en Openbare Werken* 30, no. 9 (30 april 1953) 87-89; H.A. Hardeman, 'Gecombineerde was-, bad- en zweminrichting te Amsterdam. 1 Doelstelling, sociale aspecten en hoofdzaken der inrichting', *De Ingenieur* 68, no. 10 (9 maart 1956) G.1-5. Producenten van wasmachines, centrifuges en wasdrogers verzorgden de inrichting

Het lavet

Een uitvinding van de N.V. Ocriet uit Baarn ontwikkelde kort na de oorlog een eerste oplossing voor het wasprobleem in de woning. De Ocrietfabriek produceerde het lavet.³³ Een lavet was een rechthoekig aanrecht van het kunstnatuursteen ocriet. Het bestond uit een grote, tamelijk diepe kuip, met naadloos daaraan vast een vlak gedeelte en rondom een opstaande rand tegen afdruiwend water. Gecombineerd met een warmwatervoorziening, een kraan en een douchekop, kon het lavet gebruikt worden als wastafel, zitbad, voetbad, douchebak en als waskuip voor de gezinswas. Het lavet kon uitgerust worden met een uitneembare wasbeweger en elektromotor. De waskuip veranderde daarmee eenvoudig in een elektrische wasmachine. Naast de kuip was onder het aanrecht ook nog ruimte voor de plaatsing van een centrifuge.³⁴ Het compacte ontwerp bood architecten de mogelijkheid om zonder veel extra

ruimte een wascel te creëren die gebruikt kon worden voor zowel lichaamsreiniging, als reiniging van de gezinswas. Gemeenten en woningbouwverenigingen in de grote steden plaatsten het lavet in de jaren vijftig in vele woningwetwoningen en appartementenblokken voor arbeiders en de lagere middenstand.³⁵

De waardering voor het lavet liep uiteen. Voorstanders, zoals gemeentelijke woningdiensten en ontwerpers van arbeiderswoningen vonden het lavet ruimtebesparend en goedkoop in vergelijking met de bouw van een waskamer of een collectieve wasvoorziening. Het lavet was bovendien veelzijdig. Het was vooral praktisch voor het wassen van kinderen en de gezinswas.³⁶ Tegenstanders vonden het lavet kostbaar en het wassen erin, vooral voor ouderen en aanstaande moeders, vrij lastig.³⁷ De kuip zou te hoog zijn om er gemakkelijk in te kunnen stappen en te laag om zonder vermoeiend bukken de gezinswas erin te doen. Ze vonden het

van gemeenschappelijke wasgelegenheden. W.S., 'Washuizen bij woningwetwoningen', *De Woningbouwvereniging* 1, no. 9-10-11 (sept, oct, nov 1952) 101-104.

³³ Illustratie: *De Woningbouwvereniging* 17 (oktober 1957) 117.

³⁴ 'Woningen met "ingebouwde" wasmachine', *De Woningbouwvereniging* 14, no. 7-8 (juli-augustus 1954) 78; Advertentie Ocrietfabriek in *Bouwbedrijf en Openbare Werken* 31, no. 19 (16 september 1954), A 121; 'Lavet-vademecum', *Bouwbedrijf en Openbare Werken* 34, no. 22 (24 oktober 1957); 'Ik heb 10 uur extra vrije tijd per week', advertentie in *De Woningbouwvereniging* 20, no. 9 (oktober 1960) 201.

³⁵ C.J. van Mansum, 'Enige oplossingen voor het wasprobleem', *Bouwbedrijf en Openbare Werken* 6, no. 11 (2 juni 1949) 119-121, aldaar 119.

³⁶ M. Maas-Kuiler, 'Wassen in de doucheceel', ingezonden brief in *Bouw* 3, no. 15 (1948) 115. C.J. van Mansum, 'Enige oplossingen voor het wasprobleem', *Bouwbedrijf en Openbare Werken* 26, no. 11 (2 juni 1949); 'Gezinswas. Een Rotterdams rapport, gevolgd door enkele kritische beschouwingen,' *Bouw* 11, no. 45 (10 november 1956) 966-969; A. Heimans, 'Enkele aspecten van de naoorlogse gesubsidieerde woningbouw. 6. Het doen van de was', *Bouw* 13, no. 12 (maart 1958) 314-315.

³⁷ 'De huisvrouw spreekt zich uit'.

lavet geen geschikte vervanger voor de douche en te groot om in combinatie met een douche te installeren. De bad-wascombinatie bood bovendien geen enkele oplossing voor het probleem van het drogen van de was in de woning.³⁸ Volgens de Ocrietfabriek werd het Lavet in 1951 in een kwart van de nieuwbouw toegepast.³⁹

Begin jaren vijftig werden twee intermediaire organisaties opgericht die in korte tijd gezichtsbepalend zouden zijn: de Nederlandse Huishoudraad in 1950 en de Consumentenbond in 1952. De Nederlandse Huishoudraad was een koepelorganisatie van verschillende samenwerkende vrouwenverenigingen en representeerde in totaal 450.000 leden. Deze organisatie ging een nauwe relatie aan met de overheid en het bedrijfsleven. Door samenwerkingsverbanden en adviescommissies trachtte zij vanuit het perspectief van haar achterban vorm te geven aan de wederopbouw van Nederland. Ze probeerde onder andere in samenwerking met de wasserijbonden voorwaarden te creëren om wasserijgebruik te bevorderen en adviseerde gemeenten over wasvoorzieningen in de woningen van 'groepen der bevolking die om financiële redenen hun was niet door een wasserij kunnen laten verzorgen'.⁴⁰

De Huishoudraad verzorgde met haar rapport over wasgewoonten in Nederland een verdieping van het enkele jaren eerder gepubliceerde verslag van de Studiegroep Functionele Grondslagen van de Woning van het Bouwcentrum, *rapport 2.2 Wassen, drogen, strijken, verstellen*. De Raad droeg zo bij aan de formulering van de tot dan toe ontbrekende voorschriften voor wasruimte in de woning in de *Voorschriften en wenken voor het ontwerpen van woningen* uit 1965.⁴¹ Een van de internationale successen van de Huishoudraad was de ontwikkeling van het was- en strijketiket. Dit etiket, te vinden in de linkernaad van kledingstukken, voorzag vrouwen van informatie op basis waarvan zij voor een juiste wasbehandeling konden zorgen. Zie het tekstkader 'Het was- en strijketiket' in dit hoofdstuk voor de geschiedenis van het informatieve etiket en de initiërende rol van de Huishoudrol in het ontwerp. Met betrekking tot de was liep de Huishoudraad op twee sporen. Ze werkte aan betere voorzieningen in de nieuw te bouwen woningen, zorgde met het wasetiket voor informatie waarmee vrouwen thuis de was konden doen en presenteerde tegelijkertijd de wasserij als aantrekkelijk alternatief.

De gemeente Den Haag zette zeer beslist hun unieke vooroorlogse woningbeleid voort en verzorgde de bouw van waskamers in arbeiderswoningen.⁴² Uiteindelijk zou de zogenoemde bad-wascombinatie de bekendste wasvoorziening in de wederopbouwoningen worden. (zie kadertekst 'Het lavet')

³⁸ M. Staal-Kropholler, 'Twee series woning-plattegronden en een paar enquêtes', *Bouwkundig Weekblad*, 67, no. 11 (15 maart 1949) 129-131, aldaar 130; Solleveld, 'Gemeenschappelijke washuizen', 88; 'Gezinswas. Een Rotterdams rapport, gevolgd door enkele kritische beschouwingen', *Bouw* 11, no. 45 (10 november 1956) 966-969; A. Heimans, 'Enkele aspecten van de na-oorlogse gesubsidieerde woningbouw. 5. Badgelegenheid', *Bouw* 13, no. 1 (4 januari 1958) 4-5, aldaar 4; GAR, archief Dienst Volkshuisvesting m.b.t. VAC Rotterdam, invnr. 119, Rapport Vrouwen Advies Commissie Rotterdam *Voorlopig rapport betreffende het gebruik van een lavet bij de verzorging van de gezinswas en de persoonlijke hygiëne*, (april 1960); J.A.M. van Hessen-Addeson, 'Lavet: hoe wordt het gebruikt?', *Bouw* 16, no.21 (27 mei 1961) 654; Van Overbeeke, *Kachels, geisers en fornuizen*, 206.

³⁹ IIAV, archief NVvH, invnr. 492, IVHA, *notulen* (7 mei 1951). Zie ook Van Overbeeke, *Kachels, geisers en fornuizen*, 206

⁴⁰ 'Gezinswas. Een Rotterdams rapport, gevolgd door enkele kritische beschouwingen', *Bouw* 11, no. 45 (10 november 1956) 966-969, aldaar 966.

⁴¹ Nederlandse Huishoudraad, *De gezinswas thuis*.

⁴² H.J. Dix, 'De Haagse nieuwbouw', *De Woningbouwvereniging* 10 no. 5 (mei 1950) 54-57. Weergave van een causerie voor de afdeling Zuidholland van de Nationale Woningraad; H.J. Dix, 'Voorzieningen in de arbeiderswoning', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* 37, no. 12 (december 1956) 214-216; A. Hemans, 'Enkele aspecten van de na-oorlogse gesubsidieerde woningbouw. 6. Het doen van de was', *Bouw* 13, no. 12 (maart 1958) 314-315, aldaar 314.

De Consumentenbond en het onderzoeksinstituut van de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen, het Instituut tot Voorlichting bij Huishoudelijke Arbeid (IVHA) kondigden impliciet de verschuiving naar het thuiswassen aan. Het IVHA had in haar verslagen van productonderzoeken in het maandblad van de huisvrouwenvereniging steeds advies gegeven over de kwaliteit en de doelmatigheid van nieuwe producten. Het befaamde keurmerk van het instituut 'Goedgekeurd door de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen' gaf huisvrouwen al jarenlang richting in een keuze tussen verschillende producten. De Consumentenbond verwierf bekendheid met vergelijkend warenonderzoek. De Bond vergeleek producten van verschillende merken met elkaar en beoordeelde deze op prijs, kwaliteit, en andere eigenschappen. Op basis van de uitgebreide publicatie van onderzoeksresultaten kon haar achterban goed geïnformeerd een keuze maken tussen verschillende producten. Het IVHA en de Consumentenbond probeerden aan te sluiten bij de belevingswereld van hun achterban. Voor de Tweede Wereldoorlog publiceerde het onderzoeksinstituut van de huisvrouwenvereniging nauwelijks over wasapparaten of wasmiddelen. Het was geen onderwerp van gesprek onder de uit de middenklasse afkomstige stedelijke achterban van de huisvrouwenvereniging, die de was toen veelal uitbesteedde aan wasserijen of dienstmeisjes. Halverwege de jaren vijftig, vlak voor de doorbraak van de wasmachine, werd de was in huis plotseling een hot item. Zestig procent van de vragen om advies die in 1956 bij het onderzoeksinstituut binnenkwamen betrof de aankoop van een wasmachine.⁴³ Veel vaker dan voorheen beoordeelde het IVHA wasmiddelen en wasmachines.⁴⁴ Ook de Consumentenbond publiceerde, vooral na 1960 onderzoeken naar wasmachines, wasmiddelen en maakte enkele keren een kostenvergelijking tussen wasserijgebruik en de thuiswas.⁴⁵

⁴³ IVHA, 'Problemen rondom de 'niet-strijken' overhemden', *Denken en Doen* 41, no.4 (1957) 16.

⁴⁴ D. Holdert, 'Ketel beter dan waskogel', *Denken en Doen* 48, no.5 (1964) 6-7; D. Holdert, 'Biologisch afbreekbare wasmiddelen', *Denken en Doen* 51, no. 9 (1967) 12; IVHA, 'De Persilmiddelen Henco, Persil, Imi en Ata', *Denken en Doen* 35, no. 4 (1951) 14; IVHA, 'Wasmachine Velo-Super', *Denken en Doen* 40, no. 10 (1956) 20; IVHA, 'Problemen rondom de 'niet-strijken' overhemden'; IVHA, 'Was- en afwasmiddelen 'Castella'', *Denken en Doen* 47, no. 5 (1963) 19; IVHA, 'Edel' aluminium wasketel, *Denken en Doen* 48, no. 1 (1964) 18; IVHA, 'Trommelwasmachines', *Denken en Doen* 48, no. 3 (1964) 8-9; IVHA, 'Strijkplank met het goudmerk', *Denken en Doen* 54, no.4 (1970) 11; IVHA, 'Biochemisch wassen', *Denken en Doen* 57, no. 6 (1973)18-19; IVHA, 'Centrifuges', *Denken en Doen* 45, no. 1 (1961) 21; IVHA, 'Centrifuges', *Denken en Doen* 45, no. 4 (1961) 11; J.W. van Iterson-Rotgans, 'Thuis wassen?', *Denken en Doen* 43 (1959) 27.

⁴⁵ Consumentenbond, 'Doen we de was de deur uit?', *Consumentengids* 2, no. 10 (1954) 4; Consumentenbond, 'Waarop men o.a. bij de aanschaf van wasmachines letten moet', *Consumentengids* 2, no. 9 (1954) 4; Consumentenbond, 'Centrifuges' 9 (1961) 43; Consumentenbond, 'Waskogels hebben weinig of geen waseffect, bieden weinig of geen praktische voordelen', *Consumentengids* 12, no. 5 (1964) 118-120; Consumentenbond, 'Wat gebeurt er automatisch in een wasautomaat', *Consumentenbond* 13, no. 2 (1965) 55; Consumentenbond, 'Goedkope wasautomaten', *Consumentengids* 15, no. 5 (1967) 186-192; Consumentenbond, 'Met een mini-washer is het kleine wasje lang geen wissewasje', *Consumentengids* 16(1968); Consumentenbond, 'Wasautomaten', *Consumentengids* 16, no. 10 (1968) 288-297; Consumentenbond, 'Goedkope wasautomaten', *Consumentengids* 17, no. 11 (1969) 340-351; Consumentenbond, 'Wascombinaties', *Consumentengids* 18, no. 5

Terwijl de overheid, woningbouwverenigingen en de Huishoudraad nog vasthielden aan de wasserij als norm voor welgestelde en middenklasse huishoudens, verwezen de frequentere publicaties van middenklasse organisaties over de was in huis naar een toenemende interesse in het wassen thuis.

De belangstelling voor wasmachines en wasmiddelen in de jaren vijftig duidde op een toenemende voorkeur voor thuiswassen. Architecten, gemeentelijke overheden, projectontwikkelaars en ook een intermediaire organisatie als de Huishoudraad hielden vast aan de wasserij als standaardpraktijk voor welgestelde en middenklasse huishoudens. Ze zorgden niet voor wasvoorzieningen in de woningen voor deze inkomensgroepen. Het ontbreken van deze voorzieningen bracht echter substantiële problemen met zich mee. Problemen die bovendien wekelijks terugkeerden. Waarom verloor de wasserij na de oorlog eigenlijk zijn prominente plek in de discussie over de was? En waarom gebruikten middenklasse huishoudens hun stijgende inkomen niet om de was uit huis te doen, zoals hervormers en woordvoerders van arbeiders- en middenklasse vrouwen hadden geanticipeerd? Welke bezwaren hadden zij tegen uitbesteding van de was aan wasserijen?

5.3. Uitbesteden versus zelf wassen

Een redacteur van het vakblad voor de wasserij-industrie Viruly had vlak voor de oorlog de toename van wasserijgebruik tijdens de schaarsteperiode voorspeld. Zijn hoop, dat de wasserijen nu eindelijk hun professionaliteit en superioriteit aan een groter publiek konden bewijzen, ging echter verloren.⁴⁶ Door tekorten aan zeep en wasmiddelen waren namelijk wasserijen niet in staat een uitgekiend wasprocédé te verzorgen. Het textiel dat huishoudens aan wasserijen uitbesteedden was, vanwege de onmogelijkheid om versleten goed te vervangen, meestal van slechte kwaliteit en dus kwetsbaar. Gebrek aan personeel noopte wasserijen bovendien hun diensten te beperken en het goed weliswaar gewassen, maar ongesteven, ongestreken en ongevouwen terug te zenden. In de laatste oorlogsjaren meldden wasserijen bovendien vaak ‘vermissing’ van wasgoed.⁴⁷ De textielschaarste was in deze jaren zo ernstig, dat het wasgoed in wasserijen een aantrekkelijk doelwit was van dieven. Het is niet erg vreemd dat wasserijkanten tijdens de oorlog het wasgoed soms niet helemaal schoon, een

(1970) 168-178; Consumentenbond, ‘Wasautomaten’, *Consumentengids* 20 (1972) 259-267; Consumentenbond, *Wassen, drogen, strijken. Kiezen tussen thuis en buitenshuis. Kiezen uit verschillende soorten apparatuur* (Den Haag 1977).

⁴⁶ Zie hoofdstuk 4.

⁴⁷ Kersten en Van Duijn, *Er wasch eens...*

beetje gehavend, of zelfs helemaal niet terug ontvingen uit de wasserij. Dit waren nu juist de bezwaren die veel middenklasse vrouwen voor de oorlog als redenen gaven om de was zelf te doen. Onbekend is in hoeverre de ervaringen met wasserijdiensten tijdens de oorlog de bestaande bezwaren hebben versterkt of in stand gehouden. Het is terug te vinden in diverse consumentenonderzoeken dat dezelfde bezwaren ook na de oorlog middenklasse en middenstandsvrouwen ervan weerhielden om de was uit te besteden.

5.3.1 *Het slechte imago van de wasserijen.*

Een van de bezwaren die uit consumentenonderzoeken naar wasserijgebruik duidelijk naar voren komt, betreft het imago van de wasserij-industrie. Het imago van de wasserijbranche had twee kanten. Onder welgestelde en beter gesitueerde vrouwen, en vrouwen die deze status ambieerden, bracht wasserijgebruik een zekere mate van aanzien. Zo vertelde een respondent in een onderzoek van de wasserijbranche uit 1961 dat ze veel waarde hechtte aan het uiterlijk en het gedrag van de chauffeur die de was kwam halen en brengen: ‘ik zou aan de mensen in de buurt willen laten zien, dat ik bij een nette wasserij ben, dus moet hij er ook keurig uitzien,’ verklaarde ze.⁴⁸ Wasserijgebruik toonde aan de burens dat een vrouw uitbesteding kon betalen. Het maakte tevens zichtbaar dat deze vrouw geen tijd hoefde te besteden aan de laaggewaardeerde wasarbeid. Op basis van diepte-interviews concludeerden onderzoekers van het Nederlands Instituut voor Motivation & Marketing Research begin jaren zestig, dat voor sommige vrouwen bij het uitbesteden van de was een sterke statusbeleving optrad. ‘Men heeft in dergelijke gevallen het de was de deur uit doen beleefd als een gebruik dat alleen beter-gesitueerden zich konden veroorloven. Door nu ook zelf de was de deur uitgedaan te hebben, beleven deze huisvrouwen een gevoel van sociale stijging.’⁴⁹ Deze analyse bevestigt de observatie van de beheerder van een Velofiliaal in Rotterdam uit de jaren dertig. De filiaalbeheerder rapporteerde aan wasmachinefabrikant Velo, dat hij weinig kans zag de wasmachine aan de welgestelden en de gegoede middenstand te slijten, omdat deze huishoudens het zonder meer minderwaardig vonden de was zelf te doen. ‘Hoe luxer de auto is die de wasch komt halen, hoe liever het hen is’, aldus de filiaalhouder.⁵⁰

⁴⁸ NIMMR, ‘Wasserij en huisvrouw’, 34.

⁴⁹ NIMMR, ‘Wasserij en huisvrouw’, 49. De studies Unilever, *Voornaamste resultaten*; J. Barends e.a., *Wassen in de woning* (rapport Instituut voor landbouwhuishoudkundig Onderzoek Wageningen 1964); Philips, *De Nederlandse huisvrouw*; Nederlandse Huishoudraad, *De gezinswas thuis*; en F. Burema, *De gezinswas. Een onderzoek naar de organisatie en uitvoering van de was, het gebruik van de wasmachine en de samenstelling van het waspakket bij 70 huishoudens* (ongepubliceerde doctoraalscriptie Landbouwhogeschool Wageningen 1976) geven geen motivatie voor de keuze van waspraktijk.

⁵⁰ GAR, AV, doos 4, *Rapport van filiaalchef van het filiaal Mathenesserweg Rotterdam aan de directie van Velo Waschmaschine Maatschappij N.V. te Barendrecht* (20 februari 1935)

De algemene teneur onder middenklasse en arbeidersvrouwen was echter een negatieve houding ten aanzien van wasserijgebruik. De wasserijbranche kampte met hardnekkige vooroordelen. De belangrijkste bezwaren die huisvrouwen uitten tegen wasserijen waren: de hoge kosten, de grote slijtage, en hogere kans op beschadiging of verlies.⁵¹

De bonden van de wasserij-industrie probeerden de bezwaren tegen wasserijgebruik te weerleggen en zochten daarvoor steun bij het Proefstation voor de Wasserij-industrie. Deze bonden waren in de jaren dertig de initiatiefnemers en financiers van het Proefstation. Hoewel het Proefstation nu gelieerd was aan TNO en zich een onafhankelijke status had aangemeten, stond het bovenal in dienst van de wasserij-industrie. Onderzoekers van dit onderzoeksinstituut bewezen keer op keer dat de mechanische en chemische slijtage van wasgoed in een industriële behandeling door een gerenommeerde wasserij niet groter was dan bij een goede wasbehandeling thuis. Zij beschuldigden vrouwen die zelf thuis wisten van onkundig werk. De onderzoekers achtten de kans op slijtage in goede wasserijen dan ook kleiner dan bij de thuiswas. In vergelijkingen door het proefstation met wasmachines en wasmiddelen voor huishoudelijk gebruik, boekte het industriële wasprocédé nooit slecht resultaat.⁵² Het is echter een vraag of het Proefstation onderzoek zou publiceren dat de wasserij-industrie in diskrediet zou brengen.

In de jaren vijftig vertaalde de wasserij-industrie de bevindingen van het Proefstation naar een reclamecampagne. Ze hoopte dat deze marketingmethode, die wasmiddelenproducenten met zoveel succes hadden benut, de bezwaren tegen wasserijgebruik weg zou nemen. Stichting Wasserij Voorlichting (SWV), een samenwerkingsverband van de diverse wasserijbonden, organiseerde de grootschalige reclamecampagne 'Doe de was de deur uit (het is goedkoper dan u denkt)'. Tegelijkertijd ging de Federatie van de Bonden van de Wasindustrie een samenwerkingsverband aan met de Nederlandse Huishoudraad. De contacten met de Huishoudraad leidden tot de oprichting van de vertrouwenscommissie Nederlandse Huishoudraad/wasindustrie. Huisvrouwen en wasserijen konden bij deze commissie klachten indienen. Op basis van onderzoek door het Wasserij-instituut van TNO bracht de commissie advies uit.⁵³ Wasserijkanten hadden vanaf de jaren dertig al de mogelijkheid om geschillen voor te leggen aan onderzoeksinstanties als het laboratorium van dr.ir. De Wijs, het Instituut

⁵¹ Smit, 'De gezinswas en de wastechiek'; NIMMR, 'Wasserij en huisvrouw'. Deze bezwaren zijn eveneens bekend uit de buitenlandse literatuur. Zie o.a. C. Benninghaus, *Laundry workers and laundry customers, 1930-1960* (ongepubliceerde doctoraalscriptie, University of Warwick 1988); Orland, *Wäsche Waschen*.

⁵² TNO, APW, doos Mededelingen Natwas originelen 121 t/m 190, D. v.d. Vennen en R. Smit, 'Wasproeven met Hoover wasmachine', *Mededelingen* no. 125 (1951); K.J. Nieuwenhuis, 'Nieuwe huishoudwasmiddelen', *Mededelingen* no. 128 (z.j.); K.J. Nieuwenhuis en C. Stoorvogel, 'Kookwasproeven met enkele huishoudwasmiddelen', *Mededelingen* no. 170 (1955).

voor Weefselonderzoek van wasmiddelenfabrikant Viruly of het Proefstation voor de Wasserij-industrie. In de nieuwe vertrouwenscommissie namen ook vrouwen zitting, die zich opstelden als woordvoerders van huisvrouwen. De samenwerking met de Nederlandse Huishoudraad moest het vertrouwen in een onafhankelijk oordeel ondersteunen. De Nederlandse Huishoudraad was verder ook betrokken bij het opstellen van de voorwaarden voor de behandeling van wasgoed door bij de federatie aangesloten wasserijen.⁵⁴

De reclamecampagne van de SWV werd een beperkt succes, de slogan ‘Doe de was de deur uit’ dankzij vele radiospotjes en advertenties in ieder geval een bekende uitspraak. Het bracht de wasindustrie onder de aandacht en maakte de wasserij weer een overweegbaar alternatief voor de thuiswas. In het eerste jaar dat de campagne draaide steeg de omzet aan particuliere wassen met 8 procent.⁵⁵ De jaren erna steeg het wasserijgebruik echter niet. Het belangrijkste argument tegen wasserijgebruik bleef onverminderd de hoge prijs.⁵⁶

5.3.2 De prijs van arbeid

De hoge prijs van wasserijdiensten was ook tijdens het interbellum al het argument van de toen nieuwe middenklasse om de was thuis te (laten) doen. Wasserijen waren in die periode echter voornamelijk duur in vergelijking met het gebruik van arbeidsintensieve technieken als de wasketel en de weinig aantrekkelijke handwasmachine. In vergelijking met het wassen in huis met behulp van een elektrische wasmachine was uitbesteding van de was aan een wasserij zelfs goedkoop, zelfs wanneer de tijd van vrouwen daarin verdisconteerd werd. Wanneer de besparing op tijd, arbeid en ongemak werd meegewogen, stak wasserijgebruik in een vergelijking met gebruik van zo’n apparaat zeker positief af.⁵⁷ Voor welgestelden en de betere middenklasse was wasserijgebruik tot enige tijd na de oorlog gebruikelijk en kozen vooral arbeidersvrouwen ervoor om veel tijd en arbeid te besteden aan zelf wassen.

In de tweede helft van de jaren vijftig, een periode van wederopbouw, zuinigheid en toenemende welvaart, gingen welgestelde vrouwen en vrouwen uit de hogere middenklasse de was steeds vaker in huis doen. Rond 1950 zond nog ongeveer 60 procent van de ‘welgestelden en hogere middenklasse’ de was naar de wasserij.⁵⁸ Tien jaar later was dit nog geen 40 procent en in 1966 deed nog slechts 35 procent van de hoogste inkomensgroep de

⁵³ Nederlandse Huishoudraad, *De gezinswas thuis*.

⁵⁴ Nederlandse Huishoudraad, *De gezinswas thuis*, 3.

⁵⁵ Kersten en Van Duijn, *Er wasch eens...*, 32.

⁵⁶ NIMMR, ‘Wasserij en huisvrouw’, 48.

⁵⁷ Zie hoofdstuk 3.

⁵⁸ Smit, ‘De gezinswas en de wastechniek’, G. 64; Unilever, *Voornaamste resultaten*, 3

was de deur uit.⁵⁹ Verrassend genoeg gingen ze vooral zélf de was doen. Aan het begin van de twintigste eeuw, toen ongeveer 17 procent van alle huishoudens personeel in dienst had, besteedden deze vrouwen de eventuele thuiswas nog uit aan hun dienstmeid, of wasmeid.⁶⁰

Die mogelijkheid verdween. Na de oorlog had vrijwel niemand nog inwonend personeel voor huishoudelijke arbeid.⁶¹ Kortom, in de jaren zestig waren bijna alle gehuwde vrouwen huisvrouwen geworden. Zij waren in staat hun huishoudelijke taken zelf te doen en deden dat ook. Een werkster voor enkele uren per week, hielp sommigen daarbij.⁶²

Hierbij moet gezegd dat ook de beter gesitueerden die de was de deur uit deden, kleine wasjes thuis wassen. Zij stuurden voornamelijk ‘de grote was’ naar de wasserij, zoals lakens, slopen, handdoeken, maar ook overhemden, ondergoed en schorten. Kleding als jurken, rokken, blouses en kinderkleding wassen deze vrouwen vaak thuis. Het aantal kledingstukken per gezinslid nam na 1950 toe en was bovendien steeds vaker gemaakt van nieuwe textielsoorten, zoals no-iron stoffen, kunstzijde, nylon en andere synthetische textiel. Deze stoffen werden sneller vuil en moesten vaker gewassen worden dan de vertrouwde katoenen, linnen en wollen stoffen, die men kon luchten en van vlekken ontdoen om ze op te frissen. De meeste beter gesitueerden vertouwden deze nieuwe kleren niet toe aan de wasserij. Het betekende dat voor hen de ‘kleine wasjes’ steeds groter werden.

Het is onduidelijk of deze steeds grotere ‘kleine wasjes’ de aanschaf van een wasmachine onder de hogere klassen heeft gestimuleerd. Onderzoekers van een rapport uit 1961 concluderen dat binnen de groep welgestelden de wasmachinegebruikers veel minder geneigd waren om gebruik te maken van een wasserij dan de vrouwen uit deze groep die niet over een wasmachine beschikten.⁶³ De wasmachine bleek een ernstige rem te zijn op het buitenshuis laten wassen. Op basis van de beschikbare gegevens is helaas niet te achterhalen of deze wasmachinegebruikers vóór de aanschaf van een wasmachine gebruik maakten van wasserijdiensten, noch wat hun motivatie was voor de aanschaf van het apparaat. Verder

⁵⁹ Rond 1960 besteedde 52 procent van de ‘welgestelden’ en 31 procent van de ‘middenklasse’ de was uit aan een wasserij. Beide klassen samengevoegd komt dit percentage op nog geen 38 procent. NIMMR, ‘Wasserij en huisvrouw’, 11; Philips, *De Nederlandse huisvrouw*, 38.

⁶⁰ H. Pott-Buter en K. Tijdens eds, *Vrouwen. Leven en werk in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1998), 136.

⁶¹ Vlak na de oorlog had 7 procent van de huishoudens nog een dienstbode, vijftien jaar later was dit minder dan 4 procent. J. Poelstra, *Luiden van een andere beweging. Huishoudelijke arbeid in Nederland 1840-1920* (Amsterdam 1996), 207.

⁶² In 1964 had 16 procent van de huisvrouwen huishoudelijke hulp. Poelstra, *Luiden van een andere beweging*, 207.

⁶³ 32 procent van de wasmachinebezitsters in deze groep doet de was de deur uit, tegen 82procent van de niet-bezitsters. NIMMR, ‘Wasserij en huisvrouw’, 15.

rekenden vrouwen de no-iron en synthetische stoffen tot de fijne was.⁶⁴ De fijne was wisten zij op de hand.⁶⁵ Een wasmachine richtte voor deze nieuwe textielstoffen dus niets uit.

De daling van wasserijgebruik is overigens niet terug te vinden bij vrouwen uit de lagere klassen. Het percentage vrouwen uit deze klassen dat de was de deur uit deed, is nooit hoog geweest. In de jaren zestig lijken vrouwen uit de lagere inkomensgroepen zelfs vaker de was de deur uit te doen dan voordien.⁶⁶

Welgestelde vrouwen en vrouwen uit de middenklasse die zelf gingen wassen, gebruikten daarbij steeds vaker een elektrische wasmachine. Ze gebruikten het hogere besteedbare inkomen dus voor de aanschaf van wasapparatuur en niet voor uitbesteding. Aan de keuze voor kapitaalintensivering lag volgens diverse marktonderzoeken opnieuw een prijsafweging ten grondslag. Ook na de oorlog zouden wasserijen te duur zijn.⁶⁷ We zien inderdaad dat huishoudens met lagere inkomens minder vaak gebruik maken van wasserijen dan de rijkere huishoudens.⁶⁸ Maar was de wasserij daadwerkelijk zo duur? Kregen middenklasse vrouwen met de arbeid- en tijdsbesparing die wasserijen leverden ook geen waar voor hun geld? Wat

⁶⁴ De nieuwe textielstoffen zorgden voor grote onzekerheid bij het doen van de was. Niemand wist precies hoe de nieuwe stoffen gewassen konden worden. Deze onzekerheid was voor de Nederlandse Huishoudraad aanleiding om samen met textielproducenten hard te werken aan een informatief etiket in kledingstukken met daarop de samenstelling van de stof en wasvoorschriften. Voor de ontwikkeling van het wasetiket zie het tekstkader en verder: A.J. Verhoeven, *Ontstaan, ontwikkeling en verspreiding van de textielonderhoudsetikettering met symboolaanduidingen* (Delft 1983); Oldenziel, 'Huishouden', 119-124.

⁶⁵ Een vrouw die antwoord gaf op vragen over nieuwe textielstoffen verzuchtte: 'Vroeger, toen de vrouwen met de hand moesten wassen, heeft men al het mogelijke gedaan om het ons gemakkelijker te maken door middel van wasmachines. Nu een groot gedeelte van de vrouwen zo'n apparaat heeft, gaan de textielabrikanten weer kledingstukken vervaardigen, die steeds meer op de hand gewassen moeten worden. Zo krijg je naast je gewone was weer een heleboel goed, dat apart gewassen moet worden. Is dat nu nodig?' Nederlandse Huishoudraad, *De gezinswas thuis*, 40-43, 55.

⁶⁶ In 1949 zou 7 procent van de 'arme volksklasse' en 16 procent van de 'overige volksklasse' de was uit aan een wasserij uitbesteden. Smit, 'De gezinswas en de wastechniek', G. 64. Het rapport van Unilever uit 1951 geeft aan dat 8 procent van 'inkomenscategorie D', de arbeidersklasse, de was uitbesteedde. Unilever, *Voornaamste resultaten*, 3. In 1961 stelt het NIMMR het percentage wasserijgebruikers uit de 'lagere volksklasse' op 5 procent en de 'hogere volksklasse' op 4 procent. NIMMR, 'Wasserij en huisvrouw', 11. In het onderzoek van Philips uit 1966 geeft 20 procent van de ondervraagde vrouwen met een gezinsinkomen lager dan 6000 gulden aan de was uit te besteden aan een wasserij: 10 procent 'geheel buiten de deur' en 10 procent 'deels thuis/deels buiten de deur'. Philips, *De Nederlandse huisvrouw*, 38.

⁶⁷ In een enquête uit 1949 gehouden door de NSS geeft 29 procent van de 3000 ondervraagde vrouwen aan nooit gebruik te maken van een wasserij omdat men deze te duur vond. 'Te duur' was daarmee het belangrijkste antwoord op de vraag waarom men geen gebruik maakte van een wasserij. Weergave van rapport A 284 van de NSS uit 1949 in Smit, 'De gezinswas en de wastechniek', G. 64. Overige antwoorden van vrouwen die hun was niet uitbesteedden aan een wasserij waren onder andere 'vrees voor slijtage en beschadiging' (23 procent), 'doe het liever zelf' (23 procent), 'vrees voor zoekraken' (8 procent), 'geen dubbel stel en duurt te lang' (3 procent). In een onderzoek naar waspraktijken van Nederlandse huisvrouwen in 1959 door de Nederlandse Huishoudraad noemt 75 procent van de respondenten als reden voor het thuis wassen, dat het goedkoper is. Nederlandse Huishoudraad, *De gezinswas thuis*, 10.

⁶⁸ Nederlandse Huishoudraad, *De gezinswas thuis*. Ook in het Philipsonderzoek naar de tijdsbesteding en gewoontes van huisvrouwen in Nederland uit 1966 komt naar voren dat er een relatie is tussen inkomen en wasserijgebruik. Bij een gezinsinkomen van minder dan Fl 6000 wast 80 procent geheel thuis, 10 procent geheel buiten de deur en 10 procent deels buiten de deur, deels thuis. Bij een gezinsinkomen tussen de Fl. 6000 en Fl.

waren de alternatieven voor wasserijgebruik? En hoe zat het met de prijs van de wasmachines? Een goede wasmachine was toch ook niet goedkoop?

Gegevens over de kosten van de wasbehandeling zijn moeilijk te achterhalen. In budgetonderzoeken komt soms een post textielverzorging voor, maar dit wordt niet uitgesplitst naar wasbehandeling en bijvoorbeeld het verstellen of vermaken van kleding en textiel. Laat staan dat er een verdeling wordt aangegeven tussen de diverse waspraktijken. Bronnen die een structurele analyse van de kosten voor wasbehandeling kunnen dragen zijn niet voor handen. Toch is het mogelijk een impressie te geven van de kosten voor de diverse waspraktijken. Onderzoek uit 1951, 1954, 1965 en 1977 leveren gegevens op basis waarvan een prijsvergelijking tussen de waspraktijken mogelijk is. Onderstaande tabel vermeldt de gegevens (zie tabel 5.1).

Tabel 5.1 Kosten (in centen) per kilo wasgoed naar waspraktijk tussen 1951-1977⁶⁹

	Thuis wassen			Wasserij			Wasserette
	Ketel en wringer	Eenvoudige machine	Auto-maat	Wassen en centrifugeren	Droog maar ongestreken	Volledig opgemaakt	Wassen en centrifugeren
1951	20-25	20-30		25	32	50	
1954	13	22				55	
1956		20			20	60	
1965			40-45			85	40-45
1977			78			219-240	100

Dit overzicht toont dat een wasserij ongeveer twee tot drie maal duurder was dan thuiswassen met een wasmachine. Vooral de volledige behandeling, waarbij de wasserij het vuile wasgoed ophaalde en volledig kastklaar, dus gewassen, gedroogd, gemangeld, geperst of gestreken aan de deur afleverde, leek in vergelijking met zelf thuis wassen erg veel te kosten.

De wasserette, zelfwasserij of wassalon was een nieuwkomer na de oorlog. De eerste wasserettes openden in 1950 in Amsterdam hun deuren. Een grote bekendheid verwierven deze bedrijven de eerste jaren niet, want journalisten brachten tien jaar later verslag uit over zelfwasserijen alsof het een volkomen nieuw fenomeen was.⁷⁰ De wasserette evenaarde zowel

9000 is dat resp. 85 procent, 0 procent en 15 procent. Bij een gezinsinkomen van meer dan Fl. 9000 is dat 65 procent, 10 procent en 25 procent. Philips, *De Nederlandse huisvrouw*, 38.

⁶⁹ Tabel samengesteld op basis van gegevens uit Smit, 'De gezinswas en de wastechniek'; Consumentenbond, 'Doen we de was de deur uit?'; 'Huisvrouwen is er de arbeid uw vriend', 5; 'Eigen machine, wasserette, of wasserij?', *De Plattelandsvrouw* 23, no. 10 (1965) 468-469; Consumentenbond, *Wassen, drogen, strijken*; Hardeman, 'Gecombineerde was-, bad- en zweminrichting', 18.

⁷⁰ GAA, Persdocumentatie, cat.no. 910-931 1950-1954, Maatschappelijk leven, 'Was-O-Matic', *De Groene Amsterdammer* (8 april 1950); GAA, Persdocumentatie, cat.no. 920 1960-1964, 'Zelfbedieningswasserij. Primeur was in Amsterdam', *Parool* (17 maart 1961), 'Zelfbedieningswasserij in het voetspoor van de supermarkt', *Algemeen Handelsblad* (12 september 1961), 'Zelf wassen buiten de deur. Amerikaans systeem

in dienstverlening als in prijs de gemeentelijke wasinrichtingen. Het waren concurrerende diensten. Sommige vrouwen gingen liever naar een wasserette, omdat ze de sfeer in de gemeentelijke washuizen minder prettig vonden. Anderen beweerden juist dat de was in de washuizen schoner werd dan in de wasautomaten van de wasserettes en prefereerden de gemeentelijke washuizen.⁷¹ Vrouwen deden in de wasserettes zelf de was met behulp van automatische wasmachines en elektrische drogers. Een wasserette bood in de volkswijken van grote steden, waar de woningen klein waren, goede voorzieningen aan de buurtbewoners die zelf de was wilden doen.⁷² De tijd die zo'n wasautomaat nodig had om te wassen, bedroeg ongeveer anderhalf uur. Wasserettegebruikers konden deze tijd gebruiken om boodschappen te doen, een gesprek aan te gaan met medewasserettegebruikers, handwerken of lezen. Wassen kon zo zelfs 'gezellig' zijn.⁷³ Centrifugeren en drogen kostte in een wasserette ongeveer 30 minuten. De vrouwen die gebruik maakten van een wasserette investeerden weinig inspanning en tijd in het wassen, mits de tijd niet wachtend werd doorgebracht. Gemeentelijke wasinrichtingen waren dankzij subsidies in enkele grote steden goedkoper dan de wasserettes en soms zelfs goedkoper dan de thuiswas.⁷⁴ De kosten voor het gebruik van een wasserette en voor het thuis wassen ontliepen elkaar niet veel.

Bij deze kostenberekeningen komt de wasserij als een behoorlijk prijzige waspraktijk uit de bus. Een belangrijk aspect is in deze vergelijkingen echter niet opgenomen. Dat zijn de kosten van de benodigde arbeid en tijd van de vrouwen die de keuze maken tussen de verschillende waspraktijken. De welgestelde vrouwen en vrouwen uit de betere middenklasse die gebruik maakten van een wasserij waren veel geld kwijt, maar weinig tijd en arbeid. De prijs voor uitbesteding van de was aan wasserijen was zo hoog, omdat de wasserijbaas de arbeid en de tijd die zijn personeel leverde wél doorberekende. Ir Smit, directeur van het Proefstation voor de Wasserij-industrie, gaf in 1951 in een voordracht een schatting van de kosten van de

veroverd Europa', *Parool* (18 oktober 1962). P.A.J. Albrecht-Duvekot, 'Winkelen en de was doen', *De Plattelandsvrouw* 22, no. 5 (1961) 184-185.

⁷¹ GAA, Persdocumentatie, cat.no. 916-931 Maatschappelijk leven 1965-1969, 'Wasserettes', *Gooi en Eemlander* (8 mei 1965); 'Van de drie washuizen gaat er één verdwijnen', *Vrije Volk* (29 augustus 1966), 'Opkomst van wasserettes bedreigt gemeente-washuis', *De Tijd* (11 juni 1968).

⁷² De bonden van de wasserij-industrie beschouwden de wasserettes niet als een concurrent. Wasserettes zouden voornamelijk vrouwen uit de lagere middenklasse en de arbeidersklasse als klant hebben. De wasserijen richtten zich daarentegen op de welgestelden en de hogere middenklasse. NIMMR, 'Wasserij en huisvrouw', 61.

⁷³ NIMMR, 'Wasserij en huisvrouw', 53.

⁷⁴ Ploeg, *Rapport over gemeenschappelijke wasgelegenheden*. In 1955 opende de gemeente Amsterdam een nieuw washuis aan de rand van de krappe arbeiderswijk de Jordaan. 'Minder kapitaalkrachtige groepen' konden in dit washuis de witte was in een volautomatische wasmachine wassen en tegelijkertijd de bonte en wollen was op de hand wassen in de grote wasbakken. Met behulp van centrifuges, mangels en drogers namen de gebruikers

gezinswas. Hij beriep zich daarbij bij gebrek aan literatuur op een klein onderzoekje dat hij hield onder enkele medewerkers van zijn onderzoeksinstituut en van het vezelinstituut TNO. Op basis van deze beperkte gegevens concludeerde Smit dat de kosten voor wasserijgebruik aanzienlijk beperkt konden worden door arbeidsintensieve behandelingen als mangelen en strijken na te laten. Hij concludeerde dat wanneer de was in een wasserij slechts gewassen en gecentrifugeerd zou worden, de prijs vrijwel gelijk zou zijn aan de kosten van het wassen thuis. De was werd bovendien nog droger afgeleverd ook.⁷⁵ De Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen concludeerde in haar kostenvergelijking van 1954 dat wanneer de arbeidsuren van vrouwen bij de kosten van de thuiswas zouden worden gerekend, de prijzen ongeveer gelijk zouden liggen.⁷⁶ Ook de in Delft opgeleide scheikundige Iterson-Rotgans, voormalig voorzitter van de NVvH, had oog voor de waarde van de arbeid van huisvrouwen. Zij berekende in de hoogtijdagen van het kostwinnersmodel, waarin getrouwde vrouwen geacht werden volledig op te gaan in de huishoudelijke arbeid ten dienste van het gezin en de staat, dat 'de prijs van [een wasserij] ong. tweemaal zo hoog [bleek] te zijn als die van de thuiswas. (...) Werd voor dit werk voor de huisvrouw een uurloon van fl. 1,- aangenomen, dan was het prijsverschil gering.'⁷⁷ Het was zelfs zo, dat wanneer vrouwen die zelf thuis wassen, gebruik maakten van daadwerkelijk arbeid- en tijdbesparende machines zoals een volautomatische wasmachine, de kosten voor het thuiswassen in vergelijking met wasserijgebruik soms zelfs hoger te lagen.

Hoe meer tijdwinst en arbeidsbesparing een apparaat opleverde, hoe duurder het was. De eenvoudigste apparaten waren de kuipwasmachines, de apparaten die na 1950 zo populair werden. Sommigen waren uitgerust met een pulsator. In deze 'snelwasser' zorgde een klein sneldraaiend rozet voor hevige turbulentie van het water. Anderen waren uitgerust met een wasbeweger of agitator, die het wasgoed heen en weer door het sop sloeg. Eenvoudige kuipwasmachines zonder wringer en verwarmingsmogelijkheden kostten in 1960 tussen de 300 en de 400 gulden. Voor een handwringing kwam daar 60 tot 80 gulden bij, voor verwarming 50 tot 75 gulden. Een kuipwasmachine uitgerust met elektrische wringer was verkrijgbaar voor 575 tot 700 gulden. (Half)automatische trommelwasmachines, die veel minder arbeid en tijd vergden dan de kuipwasmachines waren op dat moment veel duurder. Een half-automatische trommelwasmachine zonder aangebouwde centrifuge was verkrijgbaar

na 21/2 tot 31/2 uur de was schoon, droog en kreukloos mee naar huis. Hardeman, 'Gecombineerde was-, bad- en zweminrichting', G 2.

⁷⁵ Smit, 'De gezinswas en de wastechniek', G. 66.

⁷⁶ 'Huisvrouwen is er de arbeid uw vriend', 5.

⁷⁷ Van Iterson-Rotgans, 'Thuis wassen?', 27.

voor 800 tot 1000 gulden; voor een aangebouwde centrifuge kwam daar 400 gulden bij. De goedkoopste automatische trommelwasmachine, waarin centrifugeren niet mogelijk was, kostte 1500 tot 1800 gulden. Voor 400 gulden extra had men een vergelijkbaar model met aangebouwde centrifuge. Een volautomatische trommelwasmachine⁷⁸, waarvan de wasmachine ook kon centrifugeren kostte tussen de 1500 en 2000 gulden.⁷⁹ Onderzoekers van de Consumentenbond berekenden in 1965 dat een was van 16 tot 20 kg per week nodig was om de kosten van zo'n wasautomaat 'eruit' te halen. 'Wie minder heeft kan voordeliger naar de wasserette gaan. Wie beneden de 8 kg. blijft - zoals de meeste alleenstaanden en echtparen zonder kinderen - zelfs beter naar de wasserij!', luidde het advies van de bond.⁸⁰

WELK WERK KAN DE WASMACHINE DOEN?									
verklaring der tekens: dit doet de wasmachine dit doet U zelf.									
	voorwassen (weten)	omladen	verwarmen	omladen	wassen	omladen	spoelen	omladen	wringen
onverwarmde- kuipmachine zonder centrifuge (hiarbij heeft U een wasketel nodig.)									
verwarmde- kuipmachine zonder centrifuge				vervalt					
verwarmde- kuipmachine met aangebouwde centrifuge z.g.n. combi				vervalt					
verwarmde trommel- machine met aangebouwde centrifuge		vervalt		vervalt		vervalt			
half en vol- automatische verwarmde trommel- machine, die tevens centrifugeert		vervalt		vervalt		vervalt		vervalt	

Figuur 5.1 Welk werk kan de wasmachine doen?⁸¹

⁷⁸ Bij de gerenommeerde Duitse wasmachinefabrikant Miele rolde de eerste volautomatische trommelwasmachine in 1956 van de band. A. Luecke, *100 jaar Miele weerspiegeld in de tijd* (Gütersloh 1999), 154.

⁷⁹ 'Gaat uw verlangen uit naar een trommelwasmachine?', *Bulletin* no. 6 (1960) 3-7.

⁸⁰ Geparafraseerd in 'Eigen machine, wasserette, of wasserij?', *De Plattelandsvrouw* 23, no. 10 (1965) 468-469, aldaar 469. Vanaf 1963 waren de (semi-) wasautomaten in opkomst. In 1963 was een op de vier aangeschafte wasmachines een (semi-)wasautomaat. In 1964 lag dat percentage op 40 procent van het totaal aangeschafte wasmachines en twee jaar later zelfs op 70 procent. GAR, AV, doos 1, rapport *Marketing in Europe no. 61. Special report no. 2. Washing machines and refrigerators: the Netherlands* (november 1967). In 1974 beschikte 76 procent van de Nederlandse huishoudens over een (semi-)wasautomaat. 15 procent gebruikte in dat jaar een eenvoudige kuipwasmachine. Unileverarchief Rotterdam, HLV 643, DIR 20, consumentenaangelegenheden 80-81, E.P. Uittenbroek, *Wasgewoonteonderzoek 1981* (Rapport Unilever Rotterdam 1981) 5.

⁸¹ GAR, AV, doos 1, map 'Technische en theoretische verhandelingen over het wassen', Knipsel *Trommelcombinatie heeft toekomstmogelijkheden nu ideale automaat niet te verwezenlijken blijkt* (z.j.).

Het is duidelijk: voor gemak en besparing op arbeid en tijd moet flink betaald. Wanneer vrouwen bij hun afweging tussen verschillende waspraktijken daadwerkelijk een bedrijfsmatige kostenafweging hadden gemaakt en daarin hun eigen arbeid hadden verdisconteerd, was de wasserij geen duur alternatief. Het was bovendien een alternatief dat de problemen van de was in de woning voor een groot deel oploste. Toch kozen zij massaal voor een andere oplossing.

5.4 Nivellering van de waspraktijken

De opkomst van de wasmachine viel in een periode waarin de besteedbare inkomens van Nederlandse gezinnen aanzienlijk stegen. Tussen 1950 en 1970 verdubbelden de netto weekverdiensten van industriearbeiders iedere tien jaar.⁸² De samenleving veranderde. Opvallend aan de opkomst van de wasmachine is de klassenverschuiving in het wasmachinegebruik. Toen de chef van het Velo-filiaal in Rotterdam voor de oorlog, in het begin van de jaren dertig voor de wasmachinefabrikant het marktpotentieel in zijn stad analyseerde, maakte hij duidelijk dat niet de rijke huishoudens zaten te wachten op een wasmachine. Juist de arbeiders en de lagere middenklasse hadden interesse in het apparaat.⁸³ Een wasmachine was op dat moment nog niet het statussymbool dat het in de jaren vijftig zou worden. Na de Tweede Wereldoorlog kozen steeds meer vrouwen die de was zouden kunnen uitbesteden, ervoor om zelf thuis te wassen. Het waren juist deze welgestelde en middenklasse vrouwen die na 1950 in rap tempo een wasmachine in huis haalden als hulp bij de zware wasarbeid.⁸⁴ De lagere klassen haalden hun achterstand snel in. Toen tien jaar later de wasmachine zijn doorbraak beleefde, was het verschil tussen de inkomensgroepen zo goed als verdwenen. In alle inkomensgroepen lag het percentage voor wasmachinebezit tussen 62 en 66 procent.⁸⁵

⁸² CBS, *1899-1989 Negentig jaren statistiek in tijdreeksen* (Den Haag 1989) 206.

⁸³ GAR, AV, doos 4, *Rapport van filiaalchef van het filiaal Mathenesserweg Rotterdam aan de directie van Velo Waschmaschine Maatschappij N.V. te Barendrecht* (20 februari 1935). Zie ook hoofdstuk 3.

⁸⁴ Het Unileverrapport meldde dat 28 procent van de welgestelden een wasmachine bezat, 23 procent van de middenklasse en 15 procent van de arbeidersklasse, Unilever *Voornaamste resultaten*, 4.

⁸⁵ Op basis van gegevens uit het rapport van een onderzoek uit 1961 gehouden in opdracht van de wasserijbranche kan berekend worden dat in deze onderzoekspopulatie 64 procent van de welgestelden een wasmachine bezat, van de middenklasse kwam dat percentage op 66 procent, voor de hogere volksklasse op 65 procent en de lagere volksklasse op 62 procent. NIMMR, 'Wasserij en huisvrouw', 15. Het onderzoek van de Nederlandse Huishoudraad uit 1959 levert de volgende gegevens: 57 procent van de huishoudens waarbij de man op basis van zijn beroep viel onder 'zelfstandigen' had een wasmachine, 64 procent van de 'handarbeiders', en 58 procent van de 'hoofdarbeiders'. Nederlandse Huishoudraad, *De gezinswas thuis*, 28. In de gegevens die techniekhistoricus Makkink samenstelde op basis van 240 interviews uit de jaren tachtig liggen de percentages veel verder uiteen. Uit deze gegevens blijken de 'sociale middenklasse' en vooral de 'hogere sociale klasse' met wasmachinebezit aanhoudend achter te lopen op de 'lagere sociale klasse'. De groep 'winkeliers en kleinhandelaren' loopt aanhoudend voor op de rest. Voor 1955, 1960 en 1965 geeft Makkink de volgende

Het was- en strijketiket⁸⁶

Er was heel wat kennis nodig om het wassen tot een goed einde te brengen. De snelle technische ontwikkelingen op het gebied van textiel en wasmiddelen en de acceptatie van wasapparaten na de Tweede Wereldoorlog maakten het er niet gemakkelijker op. Een huisvrouw die de gezinswas deed kon vóór de Tweede Wereldoorlog routineus terugvallen op de vaardigheden die zij van haar moeder had geleerd en eventueel verder had aangevuld op de huishoudschool. Het wassen van textiel bestond uit routineuze handelingen die de complexiteit van de wastechiek onzichtbaar maakten. Met een kennersoog en op de tast konden vrouwen snel het wasgoed beoordelen naar gekleurde textielsoorten van wol, katoen, linnen en zijde, die elk een andere was-, strijk-, bleek- en droogbehandeling vereisten. De zintuiglijke waarneming combineerden vrouwen met de expliciete kennis over textiel; samen vormden zij een essentieel onderdeel van het technische kennissysteem en het instrumentarium van huisvrouwen. De introductie van thermoplastische textielvezels, waarvan rayon-acetaat in de jaren twintig de eerste bekende vorm was, stelde de waskennis en strijktechniek van vrouwen op de proef. Deze nieuwe vezels verzwakten in natte toestand waardoor het textiel bij uitwringen kon scheuren. Bovendien maakte het oplosmiddel aceton het textiel zeer gevoelig voor verhitting, maar ook voor inwerking van chemicaliën zoals tvi, chloor of het loog uit wasmiddelen. Hierdoor sloten de technieken van de textielindustrie en die van de zeep- en bleekmiddelenindustrie niet langer op elkaar aan. De introductie van een nieuwe textielvezel ging namelijk niet altijd gepaard met een nieuw wasmiddel of met kennisoverdracht over de te volgen reinigingsprocedure. Toen na de Tweede Wereldoorlog de synthetische textielvezels werden geïntroduceerd, waarvan nylon, enkalon en dralon de bekendste zijn, werd het gebrek aan afstemming acuut. De vele klachten over gekrompen, verkleurde en kapotte kledingstukken van vrouwen en wasserijen waren daarvan een uitdrukking.

In een periode dat steeds meer middenklasse huisvrouwen zelf thuis gingen wassen, zorgde de Nederlandse Huishoudraad voor duidelijkheid. Deze overkoepelende vrouwenorganisatie ontwikkelde in nauwe samenwerking met het bedrijfsleven het was-en strijketiket. Dit etiket, te vinden in de linkernaad van een kledingstuk, geeft met drie symbolen aan hoe het textiel moet worden gewassen, gestreken of chemisch gereinigd: het strijkijzer, de wastobbe en de driehoek.

De Huishoudraad bouwde voort op ideeën van de in Delft opgeleide scheikundige Louise Corbeau van het TNO Vezelinstituut. Corbeau vond de door textielabrikanten aangedragen oplossing om kledingstukken te voorzien van een etiket met daarop de samenstelling van de textielstof onvoldoende. 'Voor consumenten is het veel belangrijker te weten, waar het materiaal geschikt voor is en hoe het moet worden behandeld (...) of het artikel goed gewassen kan worden, of het niet te veel krimpt, of het niet te veel verschiet in zonlicht, of het warm is in het dragen of juist koel.'⁸⁷ Ze bracht daarmee het perspectief van gebruiksters van textiel onder de aandacht. Ze stelde een uitgebreid systeem voor dat zowel de eigenschappen van een textielstof weergaf, als de manier waarop het stuk gewassen kon worden. Geïnspireerd op de plannen van Corbeau, ontwierp de Nederlandse Huishoudraad naar analogie van de kleuren van de verkeerslichten (rood, oranje, groen) een systeem van textieletikettering dat met de bekende eenvoudige symbolen duidelijkheid moest verschaffen over eigenschappen, gebruik en reiniging. Corbeau en nijverheidsinspectrice H. Boode-

percentages: Hogere sociale middenklasse 22, 31, en 34 procent; sociale middenklasse 49, 62 en 65 procent; lagere sociale klasse 55, 72 en 75 procent; winkeliers en kleinhandelaren 66, 75 en 78 procent; agrariërs 58, 67 en 81 procent. Makink, *Drijvende en sturende krachten*, 278. In tegenstelling tot de andere onderzoekers nam Makink geen representatieve steekproef. Voor bezwaren bij de resultaten van dit onderzoek zie hoofdstuk 3, voetnoot 2.

⁸⁶ Gebaseerd op R. Oldenzijl, 'De uitvinding van het was- en strijketiket' in Oldenzijl, 'Huishouden' 119-124. Illustratie: IIAV, Archief NHR, inv.nr. 85.

⁸⁷ L. Corbeau, 'Voorlichting van de consument', *Rayon Revue* 2 (juli 1948) 74-78, geciteerd in Oldenzijl, 'Huishouden', 122.

Haquébard legden in het boekje *Het wasverkeer veilig geregeld* (1957) de betekenis uit van de kleurensymboliek en de icoontjes. Het jaar daarop deponeerde de Huishoudraad de merken zowel nationaal als internationaal. Voor de marketing van het product richtte zij de Vereniging voor Textielindustrie op om bijvoorbeeld contacten met leveranciers van het etiket af te kunnen sluiten. De Huishoudraad hield weliswaar een flinke vinger in de pap, maar droeg haar bevoegdheden over aan de Vereniging, die werd gedomineerd door het bedrijfsleven. De huishoudraad legde zich toe op het mobiliseren van haar achterban. Via de aangesloten vrouwenorganisaties bereikten zij een half miljoen vrouwen. Ook de damesbladen en populaire media werden bewerkt. De wasserij-industrie schaarde zich achter het wasetiket en verspreide via haar leden een miljoen waskaartfolders onder hun klanten met de slogan 'Huisvrouwen opgelet, koopt textiel met Wasetiket'.

Het Nederlandse wasetiket werd, in gewijzigde vorm, in 1960 internationaal. Onder druk van het buitenland droeg de vereniging in 1965 de rechten over aan een internationaal orgaan. Weliswaar haalde de Nederlandse kleurensymboliek van de icoontjes (rood, geel, groen) het

niet als internationale standaard vanwege de hoge productiekosten, maar met de door Nederland geïnitieerde symbolen zelf lukte dit wel. In de zwart-wituitvoering kreeg de oorspronkelijk groene tobbe de aanduiding 90 graden en de gele 30 graden toegevoegd en werd de kleur rood van verbod vervangen door een kruis. Chemische wasserijen hadden succes met lobby voor toevoeging van het bleeksymbool van de driehoek en de letters P, F, N. De confectie-industrie ging schoorvoetend over tot het innaaien van het wasetiket. Producenten van aanverwante technieken, zoals strijkijzers en wasmachines, volgden in een later stadium.

De Nederlandse Huishoudraad zorgde met het wasetiket voor een formalisering en visualisering van de voorheen informele kennis waarop de routineuze handeling van het sorteren van de was gebaseerd was. De Huishoudraad gaf haar achter achterban achter de wasmachine met het wasetiket een instrument in handen om op gepaste wijze zelf thuis de was te doen.

Deze cijfers tonen dat waspraktijken nivelleerden. De waspraktijken van vrouwen uit de verschillende inkomensgroepen gingen steeds meer op elkaar lijken. Welgestelden en de betere middenklasse zonden immers ook zo vaak de was niet meer naar de wasserij. Deze verandering illustreert krachtig de stelling die historica Poelstra zo treffend verwoorde: 'Huisvrouwen en dienstboden bleken onderling vervangbaar, ze waren elkaars dubbelgangers. Hun taken werden steeds moeilijker van elkaar te onderscheiden. De huisvrouw werd de

dienstbode van haar gezin, de dienstbode de huisvrouw.⁸⁸ Of zoals H. Kroes in zijn bijdrage aan het Jubileumboek van de Nederlandse Vereniging van Wasserijbedrijven concludeerde: dankzij de wasmachine 'is iedere huisvrouw nu een wasvrouw geworden'.⁸⁹

Maar waarom werden huisvrouwen wasvrouw in eigen huis? Zoals we zagen waren de wasmachines eind jaren vijftig weinig tijdbesparend en wegens het ontbreken van een bijhorende infrastructuur gecompliceerd in gebruik. Bovendien versterkte wasmachines het thuiswassen van textiel dat anders aan een wasserij zou zijn uitbesteed. Vrouwen die de was zelf in huis wassen kozen dan ook voor een stevige inzet van de eigen arbeid. Een belangrijk verschil tussen huisvrouwen en dienstbodes was, dat dienstbodes betaald werden voor de arbeid die zij leverden en huisvrouwen niet. Waarom waren deze huisvrouwen dan toch bereid om zoveel tijd en arbeid in de gezinswas te stoppen? Waarom hoorde dat apparaat erbij? Wat maakte de wasmachine zo aantrekkelijk? Was het de wasmachine die veranderde, of veranderden de vrouwen?

5.5 Huisvrouw als ideologie

Wanneer prijs en de opkomst van de technische ontwikkelingen op het gebied van de thuiswas de keuze voor het thuis wassen niet echt kunnen verklaren, wat dan wel? Laermans en Meulders stellen dat de introductie van de automatische wasmachines in de jaren vijftig de voorheen uitbesteedde wasbehandeling voorgoed in huis heeft gebracht.⁹⁰ Nederlandse huishoudens haalden de was echter niet met wasautomaten in huis, maar met eenvoudige kuipwasmachines. Toch duiden deze onderzoekers op een interessant aspect bij de acceptatie van de wasmachine. Welgestelde vrouwen en vrouwen uit de middenklasse, al snel gevolgd door vrouwen uit lagere klassen, schaften de kuipwasmachines aan in een periode dat het ideaal van een kostwinnersmodel dominant werd. Een geslaagd gezin bestond in de jaren vijftig uit een werkende echtgenoot die een inkomen binnenbracht en een huisvrouw die zelf thuis het gezin en het huishouden onderhield.⁹¹ Dit ideaal was in deze periode van wederopbouw en koude oorlog zo dominant, dat een sportvrouw als Fanny Blankers-Koen haar roem niet dankte aan haar opmerkelijke sportprestaties, maar aan het feit dat zij *als*

⁸⁸ Poelstra, *Luiden van een andere beweging*, 8.

⁸⁹ H. Kroes, 'De markt' in Kersten en Van Duijn, *Er wasch eens...* 31.

⁹⁰ Laermans en Meulders, 'The domestication of laundering', 118.

⁹¹ Jolande Withuis legt een verband tussen het breed uitgedragen ideaal van het kostwinnersmodel in Nederland en de ideologische strijd tijdens de koude oorlog. Tegenover het communistische gelijkheidsideaal plaatste westerse landen het ideaal van gelijkheid in verscheidenheid. In Nederland kregen vrouwen een gerespecteerde

moeder van twee kinderen in staat was die prestaties te behalen. Haar kinderen waren het bewijs van haar vrouwelijkheid en plaatsten ‘de vliegende huisvrouw’ binnen het dwingende en voorgeschreven huisvrouwenmodel.⁹² Vrouwen beantwoorden met de koop van een wasmachine aan het ideaal van de moderne, rationele huisvrouw, die dankzij huishoudelijke apparaten erin slaagde een doelmatig huishouden te voeren, betoogt Laermans.⁹³ Wat hield het nieuwe huisvrouwenideaal nu eigenlijk in? Wat betekende het nieuwe ideaal voor de betekenis van huishoudelijke arbeid? En hoe paste juist die niet zo doelmatige, op niet-geaccepteerde vooroorlogse modellen gelijkende eenvoudige kuipwasmachine in dit ideaal?⁹⁴

5.5.1 *Huisvrouwenideaal en wasserijgebruik*

Gedurende de eerste decennia van de vorige eeuw was de aard van huishoudelijk werk dramatisch veranderd. Tegen het einde van de negentiende eeuw maakten de oprichters van de Nederlandse huishoudscholen huishoudelijke arbeid tot een vak, een beroep dat vrouwen konden leren. Daarmee veranderde het karakter van het huishoudelijk werk. Het was niet langer arbeid die vrouwen vanuit hun natuurlijke aanleg als vanzelfsprekend konden uitvoeren, maar complexe arbeid die volgens vaststaande regels en met behulp van technische kennis uitgevoerd diende te worden. Huishoudelijke kennis was niet langer een vanzelfsprekend gegeven dat meisjes meekregen vanuit hun gezin, het was kennis die geleerd moest worden. Goed huishouden werd iets waar men trots op kon zijn en eer aan kon behalen.⁹⁵ Deze professionalisering van huishoudelijke arbeid viel samen met de opkomst van een snel groeiende middenklasse van geschoolde werknemers.⁹⁶ In tegenstelling tot de

plaats in huis, naast haar werkende echtgenoot. J. Withuis, *De jurk van de kosmonaute. Over politiek, cultuur en psyche* (Amsterdam 1995) 181, 204-105.

⁹² K. Kooman, *Een koningin met mannenbenen. Fanny Blankers-Koen* (Amsterdam 2003). Haar vrijgezelle en kinderloze concurrente Foekje Dillema viel buiten alle aanvaarde sociale categorieën en gaf haar sport op, nadat zij herhaaldelijk ervan beschuldigd was een man te zijn.

⁹³ Laermans en Meulders, ‘The domestication of laundering’ 127.

⁹⁴ De techniekhistorica Joy Parr onderzocht de vraag waarom Canadese huishoudens in de jaren vijftig kozen voor de eenvoudige kuipwasmachines met wringers en niet zoals Amerikaanse huishoudens voor een volautomatische wasmachine. Parr, ‘What Makes Washday Less Blue?’, J. Parr, *Domestic Goods*. In Nederland kozen huishoudens echter niet tussen een eenvoudige kuipwasmachine en een volautomaat, maar tussen een eenvoudige kuipwasmachine en de handwas, een kuipwasmachine en een centrifuge, of een eenvoudige kuipwasmachine en uitbesteding van de was aan een wasserij. De analyse van Parr brengt echter wel een aantal aspecten aan het licht, die van belang kunnen zijn voor de verklaring van de Nederlandse ontwikkeling.

⁹⁵ Zie hoofdstuk 2. Zie ook J.C. Kaufmann, *Le coeur à l'ouvrage. Théorie de l'action ménagère* (Parijs 1997), 21; L. Bervoets, *Telt zij wel of telt zij niet. Een onderzoek naar de beweging voor de rationalisatie van huishoudelijke arbeid in de jaren twintig* (Amsterdam 1982); M. Wilke, ‘Kennis en kunde. Handboeken voor huisvrouwen’ in Oldenziel en Bouw, *Schoon genoeg, Huisvrouwen en huishoudtechnologie 1898-1998* (Nijmegen 1998) 59-90; Oldenziel, ‘Huishouden’; P. de Rooy, ‘Het zwaarste beroep. Succes en falen van het huishoudonderwijs in Nederland, 1875-1940’, *Sociologisch tijdschrift* 12, no. 2 (1985) 207-248.

⁹⁶ Administrateurs, overheidsbeambten, chefs en voormannen. Pott-Buter en Tijdens, *Vrouwen. Leven en werk*, 132.

traditionele middenklasse zorgden mannen en vrouwen niet langer samen voor het gezinsinkomen, maar bleven echtgenotes thuis. Vrouwen uit deze nieuwe middenklasse verrichten vanwege het bescheiden inkomen van hun echtgenoten de huishoudelijke arbeid hoofdzakelijk zelf.⁹⁷

Deze ontwikkelingen maakten het huisvrouwenmodel/kostwinnersmodel mogelijk, waarbij de man in het gezin met zijn werk geld verdiende en de vrouw haar arbeid inzette om huis en gezin te verzorgen. Het werd een ideaalbeeld, nastrevenswaardig voor arbeidersgezinnen.⁹⁸

Voor de middenklasse en arbeidersklasse kreeg het verrichten van huishoudelijke arbeid meer betekenis dan alleen het zorgen voor de verlangde hygiëne en reinheid. Huishoudelijke arbeid werd een uiting van de liefde van de huisvrouw voor haar gezin.⁹⁹ Zoals Carine Meulders in navolging van historica Cowan het formuleert 'Housekeeping' was a condition for 'homemaking'.¹⁰⁰

Na de Tweede Wereldoorlog verkleinden de verschillen tussen de sociaal-economische klassen. Nederland veranderde van een standenmaatschappij in een klassenmaatschappij, waarin onderlinge economische verschillen verminderden. Lagere klassen namen het ideaal van de nieuwe middenklasse uit het interbellum over, en brachten het in de praktijk. Naar de woorden van Poelstra: Zowel de mevrouwen als dienstboden waren huisvrouw geworden.¹⁰¹

Het gezin als hoeksteen van de samenleving, met de moeder als belangrijkste vormgeefster werd zelfs een nationale strategie in de idee 'gezinsherstel brengt volksherstel'. In juni 1945 verscheen er een pamflet gericht aan 'de vrouwen van Nederland' met de boodschap: 'Het is immers op de eerste plaats de huisvrouw en moeder die het gezin weer moet maken tot een plaats waar de geestelijke en lichamelijke gezondheid wordt verzorgd, waar lust tot werken heerscht, waar oud en jong telkens weer gesterkt worden tegenover de teleurstellingen, die arbeid temidden van namelooze ellende en verarming van ons volk noodzakelijkerwijs zal meebrengen.'¹⁰² Het is in deze naoorlogse jaren dat de Nederlandse overheid haar gezinsbeleid verstevigde. Via wettelijke maatregelen als sociale verzekeringen, de

⁹⁷ Zie hoofdstuk 2. Zie ook Pott-Buter en Tijdens, *Vrouwen. Leven en werk*, 132.

⁹⁸ A. de Regt, 'Arbeidersgezinnen en industrialisatie. Ontwikkelingen in Nederland 1880-1918', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 4, no. 1 (1977) 3-27; A. de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940. Een historisch-sociologische studie* (Meppel 1984).

⁹⁹ Zie ook R. Schwartz Cowan, 'Two washes in the morning and a bridge party at night. The American housewife between the wars', *Women's Studies* 3, no. 2 (1976) 147-172; Meulders, *The struggle for cleanliness*, 153; A. van Otterloo, *Eten en eetlust in Nederland 1840-1990. Een historisch-sociologische studie* (Amsterdam 1990); Bervoets, *Telt zij wel of telt zij niet*; Laermans en Meulders, 'The domestication of laundering'.

¹⁰⁰ Meulders, *The struggle for cleanliness*, 152.

¹⁰¹ Poelstra, *Luiden van een andere beweging*, 8.

¹⁰² H. de Liagre Böhl en A.J.J. Meershoek, *De bevrijding van Amsterdam. Een strijd om macht en moraal* (Zwolle 1989) 145, geciteerd in D. Damsma, *Het Hollandse huisgezin (1560-heden)* (Utrecht 1993) 136.

belastingheffing, de volkshuisvesting, het onderwijs, de kinderbescherming, de kinderbijslag, de beschermende arbeidswetten en de verbodswetgeving van arbeid door gehuwde vrouwen greep de overheid diep in in het gezinsleven. In het begin van de vorige eeuw werd het beleid wel beschouwd als beschavingsoffensief om de arbeidersklasse op te voeden. In de tweede helft van de 20e eeuw was het beleid gericht op de stimulering van het kostwinnersgezin, dat als hoeksteen van de samenleving deel uitmaakte van het sociaal-economisch herstelbeleid na de oorlog.¹⁰³ In 1947 was 98 procent van de getrouwde vrouwen huisvrouw.¹⁰⁴ Vergeleken met omringende landen als Duitsland, Frankrijk en Engeland, en in vergelijking met de Verenigde Staten was dit percentage hoog. De Nederlandse huisvrouwen hadden als taak door middel van zuinigheid en creativiteit binnenshuis te werken aan het economisch herstel van het land.¹⁰⁵

De nieuwe opvattingen over de rol van de huisvrouw had zijn weerslag op de betekenis van huishoudelijke arbeid en speelde daardoor een belangrijke rol in de keuze van vrouwen tussen verschillende waspraktijken. De verandering van die betekenis is goed aan te tonen aan de hand van de verschuivende houding ten aanzien van wasserijgebruik. Tijdens het interbellum had de betere middenklasse zonder pardon de was uitbesteed aan een wasserij. Hoe eerder de was uit huis was, hoe beter. Tijdens de wederopbouw groeide echter het onbehagen over de uitbesteding aan wasserijen. De vrouwen uit deze middenklasse twijfelden niet echt aan de kwaliteiten van de wasserijdienst, maar stelden zich de vraag of zij de was niet *zelf* behoorden te doen. Het onderzoek dat in 1961 in opdracht van de gezamenlijke wasserijen werd gehouden, beschrijft in sprekende teksten de waarde die vrouwen rond 1960 gaven aan het wassen in eigen huis. De onderzoekers concludeerden dat vrouwen onbewust het uitbesteden van de was vaak zeer negatief beleefden. Een vrouw die de was de deur uit deed, zou onverschillig staan tegenover het huishouden. Het was een teken dat ze eigenlijk niet zoveel om het huishouden gaf als ze eigenlijk zou moeten doen. Het uit huis geven van de was betekende 'een tekort schieten in de taak, die de huisvrouw op zich hoort te nemen.'¹⁰⁶ De onderzoekers vonden ook dat vrouwen bang waren om door andere vrouwen 'veroordeeld' te worden 'als een onverschillige, niet zo aan het huishouden gebonden vrouw'. En inderdaad probeerden de wasserijgebruiksters in het onderzoek zich te verweren tegen het onbewuste verwijt dat zij het huisvrouw-zijn te licht zouden opvatten. Zij gaven hoofdzakelijk functionele redenen om hun wasserijgebruik te rechtvaardigen. Ze wezen erop, dat het wassen

¹⁰³ Pott-Buter en Tijdens, *Vrouwen. Leven en werk*, 29.

¹⁰⁴ Pott-Buter en Tijdens, *Vrouwen. Leven en werk*, 132.

¹⁰⁵ Zie ook Oldenziel, 'Huishouden'.

¹⁰⁶ NIMMR, 'Wasserij en huisvrouw', 50.

eigenlijk niet goed mogelijk was wegens de beperkte ruimte in huis; dat het eigenlijk te druk of te zwaar voor hen was. ‘Het is nog niet zoveel vrouwen gegeven om uitsluitend het feit, dat men de tijd liever zou besteden aan iets anders ook als argument te gebruiken,’ concludeerden de onderzoekers.¹⁰⁷ Bij het uitbesteden van de vuile was voelden vrijwel alle vrouwen uit het onderzoek een vorm van onbehagen.¹⁰⁸ Psychologen, die na 1955 een steeds prominentere rol kregen in het nog tamelijk jonge marketingonderzoek, waarschuwden dat de in de jaren vijftig populaire reclameslogan van de wasserij-industrie ‘Doe de was de deur uit’ huisvrouwen juist zou afschrikken. De was de deur uit doen zou volgens deze psychologen iets onbetamelijks hebben, iets dat huisvrouwen eigenlijk vonden dat zij niet konden maken.¹⁰⁹ Dit onbehagen bij wasserijgebruik was een nieuw gevoel, onbekend bij de middenklasse in het interbellum die uitbesteding ervoer als een statussymbool.

De samenstelling van het wasgoed dat huisvrouwen, voornamelijk uit de betere klassen, wél uitbesteedden aan wasserijen, weerspiegelt dit onbehagen. Na de tweede wereldoorlog maakte ongeveer één op de vier huishoudens gebruik van wasserijdiensten voor een deel van de was. Het wasgoed dat de deur uitging bestond uit beddengoed, tafellakens, handdoeken, theedoeken, washandjes, zakdoeken, en werkkleding, en in veel mindere mate overhemden, jurken en ondergoed.¹¹⁰ Als reden worden vaak praktische verklaringen gegeven: Lakens en slopen zou men graag naar een wasserij sturen, ‘omdat deze door hun formaat, zowel bij het wassen (wasmachine meteen vol) als bij het drogen, moeilijkheden veroorzaken.’ Ook zou het strijken van deze grote stukken bijzonder onaangenaam werk zijn. Overalls, zakdoeken en stofdoeken zouden zelf moeilijk schoon te krijgen zijn of te vies om zelf te doen.¹¹¹ Zeer weinig vrouwen besteedden wollen artikelen en kinderkleertjes uit aan de wasserij. Uit angst voor slijtage en krimp wassen de meeste wasserijgebruiksters ze liever zelf.¹¹² Hoewel wasserijen wat moeite hadden met de stroom nieuwe textielsoorten, waren zij echter technisch best in staat kleding, kinderkleding en wollen goed op gepaste wijze te wassen. Waarom hielden wasserijgebruiksters deze stukken dan toch thuis?

Wellicht was het onbehagen bij uitbesteding van de was groter bij kleding dan bij de stukken die wel de deur uitgingen. Middenklasse vrouwen besteedden in de jaren vijftig en zestig ‘de

¹⁰⁷ NIMMR, ‘Wasserij en huisvrouw’, 51.

¹⁰⁸ NIMMR, ‘Wasserij en huisvrouw’, 49.

¹⁰⁹ Voor de geschiedenis van marketingonderzoek en de werkzaamheden van psychologen daarin, zie J. van Ginneken, *De uitvinding van het publiek. De opkomst van het opinie- en marktonderzoek in Nederland* (Amsterdam 1993)

¹¹⁰ Zie o.a. Unilever, *Voornaamste resultaten*, 86; NIMMR, ‘Wasserij en huisvrouw’; Nederlandse Huishoudraad, *De gezinswas thuis*.

¹¹¹ NIMMR, ‘Wasserij en huisvrouw’, 38.

¹¹² NIMMR, ‘Wasserij en huisvrouw’, 38.

grote was' uit aan wasserijen. De 'grote was' bestond echter niet alleen uit grote stukken, maar ook uit handdoeken, washandjes, zakdoeken, stofdoeken, en werkkleding. Het lijkt erop dat deze vrouwen niet zozeer 'de grote was' de deur uitdeden, maar 'de onpersoonlijke was'. Hoewel het textiel waar men tussen slaapt, van eet, waar men het lichaam mee afdroogt eigenlijk zeer intiem is, deze textiel heeft met zeer private bezigheden te maken, blijkt het onpersoonlijk. Lakens zijn lakens, washandjes zijn washandjes en hebben weinig emotionele betekenis. Die kunnen naar de wasserij. Kleding behoort echter bij personen en draagt herinneringen met zich mee. Sociologe Ann Oakly interviewde begin jaren zeventig Britse huisvrouwen over hun dagelijkse leven. Ze concludeerde dat vrouwen afwassen vervelender vonden dan wassen. 'Hoewel wassen en afwassen bezigheden zijn waardoor vuil wordt verwijderd van voorwerpen, schijnt het plezier dat deel uitmaakt van het wassen groter. Mogelijk is dat vanwege de persoonlijke associaties die met de kleren samenhangen. De kleren die men wast zijn van iemand en worden door iemand gebruikt, normaal de huisvrouw haar man en haar kinderen,' betoogt Oakly.¹¹³ Een van de ondervraagde vrouwen vertelde dat ze een hekel had aan het wassen van de luiers van haar baby. De een was precies gelijk aan de ander, er kwam geen eind aan. Ze vond het echter zeer prettig om de babykleertjes te wassen.¹¹⁴ Het Philips-onderzoek naar 'de Nederlandse huisvrouw' enkele jaren eerder geeft een gelijk beeld. Zo geven de ondervraagde vrouwen in dit onderzoek aan dat ze het doen van 'de fijne was' prettig werk vinden. Het doen van 'de huishoudwas' beoordeelden zij iets minder positief.¹¹⁵ De emotionele verbinding tussen kleding en gezinsleden en de morele plicht voor het gezin te zorgen zou er in de jaren vijftig wellicht toe bijgedragen hebben, dat wasserijgebruiksters het lijfgoed zelf thuis wassen. Het laat zien dat het wassen veranderde van ondenkbare arbeid voor vrouwen uit de betere middenklasse in de decennia voor de Tweede Wereldoorlog, in verplichte arbeid voor de goede huisvrouw in de jaren vijftig en zestig. In tegenstelling tot het interbellum behoorde in het discours van zuinigheid en hard werken het wassen na de oorlog in huis. In 1959 kon de voormalige presidente van de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen en scheikundige J.W. van Iterson-Rotgans uitroepen 'mijn jarenlange ervaring [is] dat er niets gaat boven thuis wassen!' Wat een contrast met haar voorgangers uit het interbellum, die juist wasserijgebruik probeerden te stimuleren. Van Iterson-Rotgans berekende in ditzelfde artikel dat de kosten voor wasserijgebruik en zelf thuis wassen niet ver uiteen hoefden te liggen, wanneer de arbeid in

¹¹³ A. Oakley, *Het werk van de huisvrouw. Een blinde vlek van de sociologie* (Amsterdam 1977) 64.

¹¹⁴ Oakley, *Het werk van de huisvrouw*, 64.

¹¹⁵ Philips, *De Nederlandse huisvrouw*, 68-71

de kosten werd verdisconteerd. Toch voegde ze er aan toe: ‘Zelfwerkzaamheid in het gezin is een bron van vreugde, verhoogt het saamhorigheidsgevoel. De uitspraak lijkt boud, maar ook de gezinswas kan hiertoe behoren, mits men goede hulpmiddelen heeft.’¹¹⁶ En tot die goede hulpmiddelen behoorde de elektrische kuipwasmachine. Hoe hielp die arbeidsintensieve wasmachine middenklasse vrouwen de was te doen? Waarom zag nu zelfs een prominente vrouw uit de huisvrouwenvereniging opeens verlossing in dit apparaat?

5.5.2 *De glimmende schijn van vrije tijd*

De opkomende populariteit van de wasmachine onder middenklasse vrouwen in de jaren vijftig viel samen met een verandering in materiaalgebruik en vormgeving van de wasmachines. De apparaten die in de jaren vijftig werden aangeschaft waren niet langer van hout, maar van metaal. Deze eenvoudige metalen kuipwasmachines met een pulsator of agitator als wasbeweger, waren vaak uitgerust met een hand- of elektrische wringer.¹¹⁷ De mogelijkheid om het waswater in de kuip te verwarmen ontbrak echter veelal. Deze wasmachines deden dan ook niet veel meer dan de solide houten kuipwasmachines die reeds vanaf de jaren twintig met elektromotor verkrijgbaar waren. In tegenstelling tot de metalen apparaten werd de houten wasmachine eind jaren vijftig niet als een volwaardige wasmachine gezien. De groezelige houten kuip achtten middenklasse vrouwen ongeschikt voor de keurige moderne gezinnen in de nieuwe doorzonwoningen. Het logge apparaat werd wel degelijk een nut toegeschreven, maar uitsluitend voor bepaalde gebruikers. Het werd uitermate geschikt bevonden voor het wassen van zeer vuile kleding en voor gebruik op de boerderij.¹¹⁸ De Nederlandse wasmachinefabrikant Velo, die voor de Tweede Wereldoorlog een groot aandeel had in de Nederlandse wasmachinemarkt, ontwikkelde pas een metalen wasmachine toen statistieken een continue stijging vertoonden van de uit de Verenigde Staten ingevoerde metalen wasmachines.¹¹⁹ Volgens de producent voldeed hout echter niet minder dan metaal. Velo hield de productie van houten wasmachines dan ook in stand in de vooronderstelling dat de diverse modellen verschillende markten zouden bedienen. ‘De houten wasmachine zal

¹¹⁶ Van Iterson-Rotgans, ‘Thuis wassen?’, 27.

¹¹⁷ De belangrijkste merken, genoemd in het onderzoek naar wasgewoonten door Unilever in 1951 zijn: Miele (16 procent), Velo (12 procent), Erres (6 procent), Hoover (4 procent); 36 procent van de ondervraagde wasmachinebezitters wist het merk niet. Van de wasmachinebezitters die ondervraagd werden in dit onderzoek gebruikte 78 procent een wringer. Van de volledige groep vrouwen die de was thuis behandelden gebruikte 39 procent een wringer. Unilever, *Voornaamste resultaten*, 21.

¹¹⁸ GAR, AV, doos 1, *Bijeenkomst van de filiaalhouders in Hilversum (wasdemonstratie)* (zonder datum) 24-25; *Handig huishouden* (ca. 1963).

¹¹⁹ GAR, AV, doos 8, map Reorganisatievoorstellen Velo, envelop ‘ideeën omtrent reorganisatie,’ *rapport zonder titel*, 15.

best dienen bij boeren, arbeiders, over het algemeen menschen, die een vuile wasch hebben, terwijl de metalen machine bij den middenstand meer op zijn plaats is.¹²⁰

De voorkeur voor een houten of metalen wasmachine zat niet zozeer in de functionaliteit van de apparaten, maar in de betekenis die aan de diverse materialen en modellen werd gegeven. Vuile kleding was uitstekend te wassen in een metalen wasmachine en het delicate matig vuile goed van een middenstandsgezin leidde niet meer onder een behandeling in een houten agitator wasmachine dan in een ranke metalen wasmachine met pulsator. De voorkeur zat ‘m in de vormgeving en het materiaal. De producenten van houten wasmachines hadden nooit veel moeite gedaan om de waskuipen een elegant uiterlijk te geven.¹²¹ De apparaten bleven wastobbes op poten, robuust en weinig speels. De motor was zichtbaar op, naast of onder de kuip bevestigd. De eerste metalen wasmachines toonden een gelijkenis. Het waren grote ronde kuipen op poten met de elektromotor slechts gedeeltelijk verstopt onder de kuip. Door het koele, glanzende materiaal en de smetteloze uitvoering kreeg het apparaat echter een geheel andere uitstraling; niet degelijk en robuust als de houten wasmachine, maar hygiënisch, aangenaam modern en vooruitstrevend.

Na de oorlog veranderde ook de vorm van de wasmachines. De apparaten kregen een rond of vierkant stalen omhulsel, gesloten tot aan de grond. Het idee van een tobbe op poten verdween daarmee; in plaats daarvan kwam de wasmachine als gesloten gladde doos. Het werd een apparaat dat niet misstond in de moderne geïntegreerde keukens.¹²² De motor was onzichtbaar en onbereikbaar. Het enige uitsteeksel bestond uit de tijds klok die omgedraaid of ingedrukt diende te worden om het apparaat in werking te stellen. Het materiaal van de wasbeweger was aluminium, bakeliet, of een andere kunststof. Deze nieuwe modellen veranderden niets aan de handelingen die de gebruiker moest verrichten. Als Velo geloofd mag worden, veranderde ook niet veel aan de prestatie van het apparaat.¹²³ De grootste verandering was dus het materiaal en de vormgeving.¹²⁴ Hoe kon materiaalkeuze en vormgeving zo’n groot verschil maken?

¹²⁰ GAR, AV, doos 8, map ‘Reorganisatievoorstellen’, *rapport zonder titel*, p. 15. Zie ook ‘Welke wasmachine?’ in *Jaarboek voor de huisvrouw* (Amsterdam 1958) 141-146.

¹²¹ In tegenstelling tot de vormgevers van bijvoorbeeld linnenpersen en naaimachines, die de apparaten tot meubelstukken verhieven.

¹²² R. Oldenziel en K. Zachman eds, *Kitchen politics. Americanization, technological transfer and the reconstruction of Europe* (publicatie in voorbereiding).

¹²³ GAR, AV, doos 1, *Bijeenkomst van de filiaalhouders in Hilversum (wasdemonstratie)* (zonder datum) 5.

¹²⁴ Velo erkende de tekortkomingen van de houten wasmachine wat betreft vormgeving overigens al in 1944. GAR, AV, doos 4, map reorganisatievoorstellen Velo, *Overwegingen betreffende de Velowasmachinemij N.V.* (februari 1944) 1.

Op basis van zijn studie naar de keuze voor metaal in de vliegtuigbouw stelt Eric Schatzberg dat ideologie vorm geeft aan technologische keuzes. In de vliegtuigbouw was er geen technische reden om van hout over te gaan op metaal. Toch werd deze stap in de jaren twintig gezet als gevolg van de betekenissen die de vliegtuigbouwers toekenden aan de verschillende materialen. Metaal stond voor modern, industrieel, wetenschappelijk, al die dingen waar Amerikanen in de jaren twintig van de twintigste eeuw vertrouwen in hadden en toekomst in zagen. Hout stond voor traditioneel en ambachtelijk. De keuze werd door ingenieurs echter verdedigd in andere termen. Metaal was veiliger, beter, lichter, minder brandgevaarlijk. Schatzberg betoogt dat er in de vliegtuigbouw geen technische noodzakelijkheden waren om de voorkeur te geven aan metaal boven hout. Er was geen debat over de keuze. De ideologie was zo sterk, dat de voorkeur voor metaal geen betoog hoefde. Hout was traditioneel, dus oud en had daarom afgedaan. Vervolgens werd al het onderzoek gericht op de verdere ontwikkeling van metalen vliegtuigen en niet meer naar houten ontwerpen, zo werd het metalen vliegtuig dominant.¹²⁵

Voor de metalen wasmachine gaat hetzelfde verhaal op. De nieuwe materiaalkeuze en de nieuwe vormgeving zorgden niet voor meer arbeidsbesparing, tijdsbesparing of een schonere was. Misschien was er iets gewonnen op het gebied van gebruiksgemak. Een houten wasmachine vergde een goed onderhoud. Wanneer het apparaat te droog bewaard werd kon de kuip kieren gaan vertonen en zijn waterdichtheid verliezen. Maar ook een metalen apparaat diende na gebruik zorgvuldig schoongemaakt en uitgedroogd te worden. Uit bronnen is weinig op te maken over de voordelen van de metalen wasmachine. Deze werd vanzelfsprekend beter gevonden. Het glanzende materiaal, uitstekend passend in de nieuwe strak vormgegeven Bruynzeelkeukens, had de uitstraling van hygiënisch schoon. Daarmee sloot de metalen wasmachine uitstekend aan op de huisvrouwenideologie van de jaren vijftig. Juist dankzij deze kwaliteiten haalden middenklasse vrouwen met het metalen apparaat de was in huis. Het moderne apparaat stelde vrouwen in de gelegenheid om de voorheen verfoeide wasarbeid te waarderen als een belangrijke zorgtaak voor haar gezin. Het schiep een afstand tussen de gebruikster en het werk. De houten wasmachine, die door zijn vormgeving vooral een werktuig bleef, ontbeerde deze kwaliteiten. Ongeacht de grote hoeveelheid tijd en energie die huisvrouwen alsnog diende te besteden aan de wasbehandeling, konden de gebruiksters menen dat het apparaat het vuile werk deed en niet zichzelf.

¹²⁵ E. Schatzberg, 'Ideology and technological change. The decline of the wooden airplane in the United States, 1920-1945', *Technology and Culture* 35, no. 1 (1994) 34-69.

5.6 Conclusie

Tijdens de tweede wereldoorlog waren steeds meer huishoudens gebruik gaan maken van wasserijdiensten. Deze trend zette zich in de jaren vijftig, toen huishoudens weer konden beschikken over zeep en kleding, niet echt door. In vergelijking met de vooroorlogse jaren maakten in de jaren vijftig wel degelijk meer huishoudens gebruik van een wasserij. Tegelijkertijd kozen steeds meer welgestelde vrouwen en vrouwen uit de betere middenklasse ervoor om ook zelf thuis te wassen. De praktijk waarbij vrouwen vrijwel de gehele gezinswas uitbesteedden aan een wasserij maakte plaats voor een praktijk waarbij wasserijgebruiksters kleding zelf thuis wassen en de zogenoemde ‘grote was’ uitbesteedden aan wasserijen. De samenstelling van de gezinswas veranderde. Huishoudens beschikten over meer fijn en bont goed en over steeds meer kleding van nieuwe synthetische textielstoffen. Die wassen zij liever thuis. Ondanks de gebrekkige voorzieningen voor de was in de meeste Nederlandse woningen, waren er vrijwel geen vrouwen meer te vinden die niets zelf thuis wassen.

De verschuiving van uitbesteding van de was naar thuis wassen is vooral waar te nemen bij welgestelde vrouwen en vrouwen uit de hogere middenklasse. Vrouwen uit deze klassen besloten thuis te gaan wassen en deden dat opmerkelijk genoeg zélf. De vrouwen uit de lagere middenstand en arbeidersvrouwen bleven voornamelijk thuis wassen, maar maakten daarbij, evenals de hogere klassen, in toenemende mate gebruik van elektrische kuipwasmachines en centrifuges. Dit betekende de doorbraak van de elektrische kuipwasmachine in de tweede helft van de jaren vijftig en een nivellering in waspraktijken. De waspraktijken van verschillende sociaal-economische groepen gingen steeds meer op elkaar lijken. Deze nivellering ging hand in hand met een verandering van de Nederlandse samenleving van een standenmaatschappij naar een meer egalitaire samenleving. De vermindering van de tegenstellingen strekte zich echter niet uit tot de verhouding tussen mannen en vrouwen. Wederopbouwretoriek en overheidsbeleid maakten het kostwinnersmodel dwingender als nooit tevoren. Professionele en buitenshuis werkende vrouwen waren taboe. Vrouwen behoorden als echtgenote en moeder thuis hun arbeid in te zetten om bij te dragen aan de wederopbouw van het vaderland. Vrouwen konden trots zijn op hun werk voor het gezin. De indringende gevolgen van de schaarste in de oorlogsjaren had huishoudelijke arbeid zichtbaar gemaakt en het belang ervan getoond. De opwaardering van huishoudelijke arbeid die daaruit volgde, maakte het werk ook voor vrouwen uit de hogere klassen respectabel. Ook zij namen dus de huishoudelijke taken op zich, maar, wél met inzet van elektrische apparaten.

Na 1950 schaften steeds meer middenklasse huishoudens een wasmachine aan, de lagere klassen volgden snel. De apparaten waren evenals voor de oorlog niet goedkoop, weinig tijd-

of arbeidsbesparend en door het ontbreken van de benodigde infrastructuur in de meeste Nederlandse huizen gecompliceerd in gebruik. De glanzende wasmachines dankten hun populariteit niet zozeer aan hun lage prijs, doelmatigheid, of technische voorsprong op de lompe houten voorgangers, maar bovenal aan het moderne, frisse imago. De strak vormgegeven apparaten detoneerden in tegenstelling tot de oudere houten modellen niet in een moderne keuken. De metalen wasmachine droeg bij aan de opwaardering van huishoudelijke arbeid. Het prestige van het apparaat verlaagde de drempel waarover vrouwen uit de betere middenklasse heen moesten stappen om net als de lagere klassen zelf thuis te gaan wassen. De apparaten verbloemden als het ware dat de gebruiksters toch nog zware arbeid moesten leveren. De wasmachine paste daarmee goed in het dwingende huisvrouwenideaal van de jaren vijftig. Middenklasse huisvrouwen gebruikten de aanschaf van een elektrische kuipwasmachine om de zware wasarbeid acceptabel te maken. Het apparaat verleende de gebruikster status en tegelijkertijd ook de voldoening van het wassen voor het gezin in huis.

Hoofdstuk 6

De (on)misbare wasautomaat

6.0 Inleiding

De veranderingen op het gebied van het wassen waren de afgelopen honderd jaar revolutionair. Ze liidden het einde in van onder meer maandag wasdag, wasvrouwen, bleekvelden, het blokje sunlight zeep en de begrippen ‘de grote was’ en ‘de was de deur uitdoen’. Wassen veranderde van een exclusieve taak voor arbeidersvrouwen, dienstmeisjes en boerinnen in een taak waaraan zelfs vrouwen uit de hogere klassen eer konden behalen. De grote verscheidenheid aan wasattributen en wasapparaten reduceerde tot die ene onmisbare wasautomaat. Techniekontwikkeling op het gebied van wasapparatuur, textiel en wasmiddelen speelde in deze veranderingen zonder meer een belangrijke rol. Dit boek laat echter zien dat het onjuist is om naar deterministisch denken te veronderstellen dat de spectaculaire veranderingen van wasgewoonten een directe gevolg waren van die technische ontwikkelingen.

6.1 Geen vanzelfsprekendheid

Het succes van de wasmachine was geen vanzelfsprekendheid. Het apparaat dankte zijn doorbraak aan een complex samenspel tussen veranderende noties over huishoudelijke arbeid en techniekontwikkeling. Rond de eeuwwisseling kon het met het wassen nog alle kanten op. Welgestelde vrouwen en vrouwen uit de hogere middenklasse kozen steeds vaker voor uitbesteding van de was aan commerciële wasserijen. Wasserijen bezorgden deze vrouwen niet alleen een schone was, maar ook sociaal aanzien. Zij lieten daarmee zien dat zij financieel in staat waren om hun tijd en arbeid voor andere, hoger gewaardeerde zaken in te zetten. Op dat moment stond kapitaalintensivering en schaalvergroting in de wasserijsector nog in de kinderschoenen, net als de ontwikkeling van de huishoudwasmachine. Deze vrouwen peinsden er niet over om met een wasmachine de was weer in huis te halen, ook niet wanneer deze elektrisch was en zelfs niet wanneer een dienstmeisje de arbeid zou leveren. Zij

waardeerden de fysieke afstand tussen de verfoeide wasarbeid en hun woning. Arbeidersvrouwen en vrouwen uit de lagere middenklasse zagen wél iets in het apparaat, namelijk een verlichting van de zware wasdag. Omdat deze vrouwen hun arbeid niet in geld uitdrukten, maar juist het geld berekenden dat zij met inzet van hun huishoudelijke arbeid bespaarden, verkozen zij meestal de arbeidbesparende en veel goedkopere wasketel, boven de wasmachine. Onder wasmachinegebruiksters waren boerinnen en middenstandsvrouwen sterker vertegenwoordigd dan andere vrouwen. Boerinnen en vrouwen uit een middenstandsgezin hadden met elkaar gemeen dat zij belast waren met de huishoudelijke taken voor hun gezin, maar daarnaast hun tijd en arbeid inzetten ten dienste van het familiebedrijf. De arbeid, tijd en energie die zij bespaarden op hun huishoudelijke taken, konden zij benutten voor het bedrijf waaruit het huishouden gezamenlijk inkomen verwierf. Zij maakten daardoor andere keuzes voor het doen van de was en gaven vaker de voorkeur aan een wasmachine. Een keuze die zij voor zichzelf en anderen eenvoudiger konden rechtvaardigen, dankzij de waarde van hun arbeid voor het familiebedrijf.¹ De betekenis die vrouwen gaven aan hun arbeid, gaf dus richting aan de keuzes die zij maakten tussen waspraktijken.

In de loop van de eeuw veranderde de waardering voor huishoudelijke arbeid. Huishoudleressen en vanaf de jaren twintig ook de rationaliseringsbeweging, aangevoerd door onder andere de kaderleden van de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen, plaatsten huishoudelijke arbeid in een professionaliseringsdiscours, geïnspireerd op ontwikkelingen in het door mannen gedomineerde bedrijfsleven. Zij maakten van huishouden een vak. Een goed georganiseerde huishouding werd iets om trots op te zijn. Bij gebrek aan goede wasvoorzieningen in Nederlandse woningen, hoorde in dit discours de vuile was in wasserijen. In de jaren veertig en vijftig sloeg het professionaliseringsdiscours om. In de moeilijke jaren van bezetting en schaarste hadden vrouwen de waarde van hun huishoudelijke arbeid ervaren. Vrouwen uit de middenklasse hadden al in het interbellum afstand genomen van het daarvoor uitgedragen gelijkheidsideaal, waarin zij zichzelf gelijk stelden aan mannen, ondanks de verschillen (gelijkwaardigheid in verscheidenheid). Na de oorlog benadrukten zij meer dan voorheen hun anderszijn. Zij wilden als moeders helpen om hun vaderland weer op te bouwen.² Zij waardeerden niet meer uitsluitend een goede organisatie van het huishouden, maar ook de huishoudelijke arbeid die daarbij hoorde. Als moeder van een gezin met de man

¹ Zie ook J. Parr, 'What makes washday less blue? Gender, nation, and technology choice in postwar Canada', *Technology and Culture* 38, no. 1 (1997) 153-186, aldaar 178.

² J. Withuis, *De jurk van de kosmonaute. Over politiek, cultuur en psyche* (Amsterdam 1995).

als kostwinner, behoorden deze vrouwen thuis net zo hard te werken aan de wederopbouw als de mannen in betaalde banen buitenshuis. Het was werk om trots op te zijn. Met deze herwaardering van huishoudelijke arbeid veranderde ook de keuze in waspraktijken. Vrouwen uit de hogere middenklasse gingen steeds vaker thuis wassen. Zij schaften hiervoor wel een elektrische wasmachine aan en maakten voor de grote stukken nog enige tijd gebruik van een wasserij. De apparaten die zij in huis haalden verschilden in werking niet veel van de simpele houten vooroorlogse kuipwasmachines, maar hadden een geheel andere uitstraling. De nieuwe modellen wasmachines waren van glimmend metaal, vierkant en pasten uitstekend in de nieuwe keukens van de wederopbouwoningen. De houten wasmachines waren werktuigen, de lichte, metalen machines waren moderne huishoudelijke apparaten. De glimmende machines vergden net als hun houten voorgangers een behoorlijke inzet van arbeid. Toch konden gebruiksters, geholpen door wasmiddelen- en wasmachinereclames, zich voorhouden dat het apparaat het werk deed. Het apparaat creëerde de afstand die deze vrouwen nodig hadden om de wasarbeid acceptabel te maken. Het apparaat verdoezelde als het ware dat wassen nog steeds hard werken was.³ Vrouwen uit de arbeidersklasse volgden de middenklasse snel met de aankoop van een wasmachine. De doorbraak van de wasmachine was een feit. De herwaardering van huishoudelijke arbeid, en daarbij de komst van nieuwe textielsoorten en een uitbreiding van de hoeveelheid wasbare kleding, maakte de acceptatie van de wasmachine mogelijk. Tegelijkertijd gaf de metalen wasmachine vorm aan het nieuwe huisvrouwenideaal. Techniek en ideologie vormden elkaar.

In 1968 zorgden jonge feministen, veelal studenten met een ontluikende professionele ambitie, wederom voor een omslag in het denken over huishoudelijke arbeid. Zij stelden het huisvrouwenideaal aan de kaak, pleitten voor gelijke rechten voor mannen en vrouwen en eisten toegang tot studie, carrière en eigen inkomen. Zij verzetten zich tegen het kleinerende vrouwbeeld dat in wasmiddelenreclames op groteske wijze werd uitgedragen: huisvrouwen die hun trots en voldoening haalden uit de stralend witte was aan de waslijn. De apparaten en chemicaliën die ervoor hadden gezorgd dat huishoudelijke arbeid acceptabel werd voor vrouwen uit de hogere middenklasse, hadden de arbeid onzichtbaar gemaakt. De apparaten die aan het begin hadden gestaan van het ideaal van de voltijdse huisvrouw, hadden tevens het einde ervan ingeluid.⁴ De nieuwe generatie feministen, die er niets voor voelden om als voltijdse huisvrouw door het leven te gaan, bespotten de huishoudelijke apparaten en

³ Zie ook A. Forty, *Objects of desire. Design and society since 1750* (Londen 1995) en J.A. Löhlin, *From rugs to riches. Housework, consumption and modernity in Germany* (Oxford 1999).

⁴ Löhlin, *From rugs to riches*, 170-171.

schoonmaakmiddelen die het leven van huisvrouwen zo gemakkelijk zouden maken. ‘Huisvrouwen zullen pas bevrijd zijn als er een anti-rotzooirobot op de markt komt,’ schreef feministe Joke Kool-Smit in haar spraakmakende pamflet ‘Het onbehagen van de vrouw’.⁵ De jonge hoogopgeleide vrouwen brachten, in sterk contrast met de radicale feministen aan het begin van de eeuw, geen nieuwe discussie op gang over de plaats van de gezinswas. In plaats van zich in te zetten voor een herbezinning op het wassen, maakte de nieuwe generatie feministen zich sterk voor een herverdeling van de huishoudelijke taken tussen vrouwen en mannen. Zij voerde een radicale politieke strijd, waarin gelijkheid tussen mannen en vrouwen uit principe belangrijker was dan een praktische oplossing voor een huishoudelijk probleem. Mannen moesten ook maar eens leren een wasmachine te vullen en hun overhemden te strijken. En met de volautomatische wasmachine en het lichtgewicht stoomstrijkijzer, zou dat toch eigenlijk ook moeten lukken.

6.2 Maatschappelijke en culturele inbedding

Dit onderzoek naar waspraktijken is geschreven vanuit een contextualistische benadering. Het beschrijft en analyseert technische ontwikkelingen op het gebied van de was geïntegreerd in een bredere maatschappijgeschiedenis en onderzoekt de geschiedenis vanuit een analyse van relevante actoren en hun interacties. De relevante actoren waren gebruikers, overheidsorganisaties, marktorganisaties, expertorganisaties en vrouwenorganisaties. Iedere actor had een eigen visie op wastechnologie en gaf naar eigen inzichten en overtuigingen vorm aan techniekontwikkeling.

Recentelijk hebben historici de hypothese geformuleerd dat intermediaire actoren tijdens het interbellum de maatschappelijke inbedding van producten hebben voorbereid, en dat zij daarmee de basis legden voor de snelle ontwikkeling van de consumptiecultuur in de jaren vijftig en zestig. Zo had de ANWB als belangenbehartiger van fietsers en autobezitters zich voor de oorlog met succes sterk gemaakt voor wegeaanleg, wegbewijzing, verkeersregels en plekken om met de auto naar toe te gaan. Toen Nederlandse huishoudens in de jaren zestig over gingen tot de aanschaf van auto's, waren voldoende voorzieningen gereed om van autogebruik een succes te maken.⁶ Een ander succes is de gestandaardiseerde Bruynzeelkeuken, die in de naoorlogse woningbouw op grote schaal is ingebouwd in woningen voor de middenklasse. Deze Nederlandse en middenklasse variant van de

⁵ R. Oldenziel, ‘Huishouden’ in J.W. Schot e.a., *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw IV* (Zutphen 2001) 11-151, aldaar 147-148.

⁶ J.W. Schot, ‘Transport’ in J.W. Schot e.a. *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw V* (Zutphen 2002) 13-149; P.E. Staal *Automobilisme in Nederland. Een geschiedenis van gebruik misbruik en nut* (Zutphen 2003).

Frankfurterkeuken van architecte Schütte-Lihotzky, kreeg mede vorm door het fel gevoerde efficiencydebat van de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen tijdens het interbellum en de in opdracht van de Haagse afdeling van de huisvrouwenvereniging ontworpen Hollandkeuken van architect Janzen. De Bruynzeelkeuken was een materialisering van de tijdens het interbellum uitgewerkte ideologie van goed en rationeel, lees professioneel, huishouden.⁷

Naast standaardisering leek in de eerste helft van de twintigste eeuw de uitbesteding van huishoudelijke taken als de meest rationele keuze in opmars. Vooral voor het wassen lag deze optie voor de hand, gezien de zwaarte van het werk, de gebrekkige voorzieningen in Nederlandse woningen, de snelle ontwikkelingen in de wasserijbranche en de lage waardering voor wasarbeid. Zoals de ANWB de weg vrijmaakte voor de doorbraak van de auto in de jaren zestig en de NVvH de ontwikkeling van de gestandaardiseerde kleine werkkeuken stimuleerde, zo werkten radicale en socialistische feministen uit de eerste feministische golf, en de progressieve prominenten van de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen toe naar wasvrije woningen voor respectievelijk arbeidersvrouwen en de stedelijke middenklasse. Feministen en socialisten initieerden met succes de plannen tot oprichting van de gemeentelijke wasserij in Amsterdam en later van een gemeentelijk washuis, dat als voorbeeld zou dienen voor enkele andere steden. Arbeidersvrouwen konden er zonder hoge kosten de was laten doen, of zelf wassen met moderne apparaten. De Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen ging een samenwerkingsverband aan met de georganiseerde wasserijbedrijven. De huisvrouwenvereniging trad hierbij op als schakel tussen hun leden en de georganiseerde wasserijen. De vereniging vertaalde klachten, wensen en bezwaren van de leden naar aanpassingen in de dienstverlening van de wasserijen. Tegelijkertijd trachtte zij door voorlichting en beschrijvingen leden vertrouwd te maken met de wasserij-industrie en bezwaren uit de weg te ruimen. In samenwerking met de georganiseerde wasserijen trachtte de huisvrouwenvereniging in 1932 de kloof tussen wasserijen en huisvrouwen te verkleinen door regels op te stellen waaraan zowel de wasserijen, als de vrouwen die hun was aan een wasserij toevertrouwen zich zouden moeten houden. Met de regels op papier hadden beide partijen iets om op terug te vallen bij onenigheid over de dienstverlening. Het leek

⁷ M. Boot e.a., 'De 'rationele keuken' in Nederland en Duitsland. Achtergronden, ontwikkelingen en consequenties voor (huis)vrouwen' in K. Dittrich e.a., *Berlijn-Amsterdam 1920-1940. Wisselwerkingen* (Amsterdam 1982); R. Oldenziel, 'Huishouden', 57-61; N. de Vreeze, *6,5 miljoen woningen. 100 jaar woningwet en wooncultuur in Nederland* (Rotterdam 2001); M. Berendsen en A. van Otterloo, 'Het 'gezinslaboratorium'. De betwiste keuken en de wording van de moderne huisvrouw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 18, no. 3 (2002) 301-322; R. Oldenziel en K. Zachman eds, *Kitchen politics. Americanization, technological transfer and the reconstruction of Europe* (publicatie in voorbereiding).

daadwerkelijk nog slechts een kwestie van tijd en welvaart voordat wasserijgebruik zou gaan domineren.

Wanneer het wasserijgebruik na de oorlog een doorbraak zou hebben gekend, zou dan ook zeer zeker sprake zijn geweest van een voorbereidende rol van intermediaire actoren op het gebied van het wassen. Het liep echter heel anders. Het middenklasse ideaal van de ethisch feministen uit het interbellum, verwoord en uitgedragen door de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen, werd zuil- en klassenoverstijgend omarmd. Getrouwde vrouwen werden ongeacht hun sociaal-economische achtergrond huisvrouwen en vonden in de jaren vijftig hun plaats in huis als verzorgster van gezin en huishouden. In de woorden van Poelstra, 'de huisvrouw werd de dienstbode van haar gezin, de dienstbode de huisvrouw.'⁸ Tegen de achtergrond van de wederopbouw, de zuinigheid en de koude oorlog kreeg huishoudelijke arbeid een andere betekenis. De kleine werkkeuken waarin een huisvrouw, onzichtbaar voor de andere gezinsleden maaltijden bereidde en andere zorgtaken op zich nam, paste binnen het nieuwe huisvrouwenideaal en werd een succes. Uitbesteding van de was aan wasserijen viel erbuiten. De nieuwe invulling van het huisvrouwenideaal, waaraan de naoorlogse intermediaire actoren mede vorm aan gaven, stond een realisering van de wens van de vooroorlogse intermediaire actoren in de weg. De kracht van het voorbereidende werk werd daardoor niet minder, maar het effect ervan ging verloren.. Ook vrouwen uit de hogere middenklasse wisten nu thuis. Met het gebruik van een moderne wasmachine wisten zij voldoende afstand te scheppen tot de verfoeide wasarbeid om het werk acceptabel te maken. Dankzij de glimmende wasmachine, die zeker niet misstond in de nieuwe Bruynzeelkeuken, hadden zij toch het gevoel een moderne huisvrouw te zijn. Een ideaal dat al snel ook binnen het bereik van arbeidsters kwam.

Tot nu toe verklaarden historici de doorbraak van de wasmachine voornamelijk vanuit veranderingen aan het apparaat. Vrouwen zouden massaal het apparaat aangeschaft hebben toen het goedkoper, technisch beter en mooier was. De meeste historici gaan voorbij aan het punt dat de succesvolle metalen kuipwasmachine in het gebruik niet veel meer te bieden had dan zijn weinig populaire elektrische houten voorganger. De middenklasse vrouwen die in de jaren vijftig een wasmachine aanschafden, haalden veel, voorheen laag gewaardeerd werk in huis. Een probleem dat wasdeskundigen tot in de jaren zestig onder de aandacht probeerden te brengen. Dit boek laat zien dat niet alleen het apparaat veranderde, maar ook de noties over

⁸ J. Poelstra, *Luiden van een andere beweging. Huishoudelijke arbeid in Nederland 1840-1920* (Amsterdam 1996) 8.

vrouwen en hun arbeid in huis. Beide ontwikkelingen grepen op elkaar in en vormden elkaar. Alleen vanuit deze wederkerige relatie, die in de historiografie van het wassen ontbrak, kan de doorbraak van de wasmachine worden verklaard.

6.3 Vrouwen als handelende actoren

Voor de analyse van de wederkerige relatie tussen techniekontwikkeling en ideologie was het noodzakelijk om de eenvormige categorie 'vrouwen' te doorbreken. Dit onderzoek toont diversiteit in vrouwen en diversiteit in de keuzes die zij maken in waspraktijken. De positionering van vrouwen naar hun sociaal-economische achtergrond bracht nieuwe aspecten van de acceptatie van de wasmachine aan het licht. In tegenstelling tot andere huishoudelijke apparaten waren wasmachines in eerste instantie niet begerlijk voor de hogere klassen, maar vooral voor boeren huishoudens en middenstanders. Het onderzoek spreekt niet over consumenten, zoals gebruikelijk is in techniekonderzoek, maar over gebruikers. Het begrip consument heeft een passieve connotatie. Dit boek laat zien dat aan kopen ook een actie zit, namelijk het gebruiken van de gekochte waren. In het gebruik wordt bovendien iets geproduceerd. De gebruikster van een wasserijdienst of een wasmachine produceert schone was. En dat niet alleen, met de koop en het gebruik ervan produceert ze ook een deel van haar identiteit, van wie ze is. In dit onderzoek geven noties over huishoudelijke arbeid hieraan vorm en worden in het proces tegelijkertijd ge(re)produceerd. Consumeren blijkt een complex actief proces, waarin vrouwen actief handelen.

Vrouwen figureren in dit onderzoek ook als handelende actoren in de rol van intermediären op het maatschappelijk middenveld tussen productie en consumptie. Georganiseerd in vrouwenorganisaties, maatschappelijke bewegingen, professies en na de Tweede Wereldoorlog steeds vaker in dienst van het bedrijfsleven onderhandelden (professionele) vrouwen met wisselend succes over techniekontwikkeling. Zij, beoordeelden nieuwe producten, informeerden producenten over de wensen van gebruikers voor wie zij spraken en informeerden hun achterban. Op het gebied van het wassen geldt de ontwikkeling van het was- en strijketiket als een belangrijke innovatie geïnitieerd en vormgegeven door zo'n intermediaire organisatie. De Nederlandse Huishoudraad slaagde erin door nauwe samenwerking met textielproducenten, gebruikersperspectieven en fabrikantenbelangen te vatten in eenvoudige symbolen, die duidelijk maakten hoe een kledingstuk gewassen, gestreken of chemisch gereinigd moest worden. Het etiket stelde vrouwen in staat met de vele nieuwe textielsoorten om te gaan. Het wasetiket werd een internationaal succes.

Dit onderzoek ontdekte ook een vrouwelijke uitvinder, dr.ir. Hendrina J. de Wijs, wiens innoverende onderzoek naar zeeploos wassen in 1939 in geschiedschrijving over wasserijen niet of uitsluitend met een sneer staat vermeld. De Wijs ontving in de tijd dat ze werkte echter veel respect en waardering van andere wasserijonderzoekers en van de wasserijen die haar klanten waren. De bagatellisering van haar bijdrage aan kennisontwikkeling in de wasserij-industrie lijkt een typisch staaltje Whig history, dat dit boek ontkracht.

Samen met andere onderzoeken kan dan ook geconcludeerd worden dat vrouwen niet de passieve consumenten waren, waarvoor ze lange tijd werden gehouden. Vrouwelijke professionals initieerden technische ontwikkelingen, politiek en maatschappelijk geëngageerde vrouwen praatten mee over techniekontwikkelingen, beoordeelden nieuwe technologie en gaven op verschillende niveaus vorm aan de maatschappelijke en culturele inbedding van nieuwe technologie. Net als bij het werk van uitvinders en producenten is het effect van hun bijdrage echter mede afhankelijk van de bredere contextuele structuren.

6.4 Geef de wasserij een kans

Ze zijn er nog, de wasserijen. Ook al zijn ze voor de gezinswas van geen enkele betekenis meer. Tussen 1950 en 1970, een periode waarin huishoudens over steeds meer huishoudtextiel en kleding beschikten, halveerde de hoeveelheid particuliere was behandeld door wasserijen.⁹ Toen de commerciële wasserijen hun klanten zagen verdwijnen, gingen zij op zoek naar een nieuwe markt voor hun diensten. Ze richtten zich steeds meer op de ‘textielverzorging’ voor ziekenhuizen, verzorgingstehuizen, hotels, horeca en overige bedrijven.¹⁰ Ze leverden onder andere handdoeken, lakens, tafelkleden, uniformen en bedrijfskleding aan hun klanten en zorgden voor de reiniging ervan. De wasserijsector slaagde er zo in, ondanks het verlies van de gezinswas de omzet in tonnen wasgoed te verhogen.¹¹ Nederlandse huishoudens wassen voortaan thuis. De wasmachine heeft nog steeds de reputatie modern en verlichtend te zijn, in de dubbele betekenis ervan. Maar is thuis wassen wel allemaal rozengeur en maneschijn? Kost al dat wassen niet nog steeds heel veel tijd en ruimte? Is het niet buitengewoon water- en

⁹ In 1950 waste de wasserij-industrie ruim 2000 ton wasgoed van particuliere huishoudens. Particuliere klanten leverden ongeveer 80 procent van de hoeveelheid wasgoed die wasserijen reinigden. Twintig jaar later was de hoeveelheid particuliere was in wasserijen nog slechts ongeveer 1000 ton, ruim 25 procent van het totaal. Ministerie van Economische Zaken, *Bedrijfstakken verkend 1979: Nederlandse natwas-industrie* (raport Den Haag 1980).

¹⁰ Zie ook J.M.P. van Oorschot, *Het wassende water van Morgenlicht. Familiebedrijf in drie generaties gemeten, 1934-1994* (Hapert 1994).

¹¹ Ministerie van Economische Zaken, *Bedrijfstakken verkend 1979*.

energieverspillend om iedereen zelf thuis een apparaat te laten draaien? Hebben huishoudens de waserij niet te snel afgeschreven? ¹²

De wasautomaat is vanwege zijn arbeidbesparende kwaliteiten wel geportretteerd als emancipatiemachine. Het gebruik ervan zou vrouwen in staat hebben gesteld hun huishoudelijke taken te combineren met een betaalde baan. Opmerkelijk veel tijdbesparing leverde de wasautomaat echter niet op. Hogere eisen ten aanzien van reinheid, nieuwe textielstoffen en nieuwe wasmiddelen droegen bij aan een hogere wasfrequentie. Maandag wasdag veranderde in het wasje van de dag.¹³ Door de hoge wasfrequentie en een sterk groeiende hoeveelheid wasgoed per persoon nam het wassen nog steeds veel tijd in beslag.¹⁴ Bovendien bleef het hoofdzakelijk vrouwenarbeid.¹⁵ Mannen schijnen zich nog nauwelijks met het wassen en strijken te bemoeien, mede omdat vrouwen hun kwetsbare 'lijfgoed' niet graag uit handen geven. Al dat wassen kost veel energie en water. Het energieverbruik voor een wasbeurt verviervoudigt bovendien wanneer een droger het drogen van de was op zich neemt.¹⁶ En dat komt steeds vaker voor. In 2004 had 60 procent van de Nederlandse huishoudens een droger in huis.¹⁷ De wasautomaat bleek geen emancipatiemachine, maar zeker in combinatie met een wasdroger vooral een ordinaire energievreter.

En energieverbruik, dat is slecht voor het milieu. Het thuis wassen is al eerder in verband gebracht met milieuvervuiling. Toen eind jaren zestig de verontrusting over de milieuverontreiniging in Nederland in rap tempo toenam, plaatste een krantenbericht huisvrouwen, als belangrijkste consumenten en producenten van huishoudelijk afval, in de top drie van grootste vervuilers van Nederland.¹⁸ Gealarmeerd door massale vissterfte in meren en langzaam stromend water, bestempelden actiegroepen en milieuorganisaties in 1971 onder andere wasmiddelen als belangrijke boosdoeners. Fosfaten in de populaire synthetische wasmiddelen hadden ongewenst een sterke groei van de algenpopulatie in het

¹² Een deel van deze epiloog verscheen reeds eerder in C. van Dorst en H. Lintsen, 'Een kind doet de was' in H. Lintsen e.a., *Made in Holland. Een techniekgeschiedenis van Nederland [1800-2000]* (Zutphen 2005) 275-291.

¹³ In 1999 wassen de huishoudens met kinderen in een onderzoek van de Lanbouwniversiteit Wageningen gemiddeld 7,5 keer per week! J.P. Groot-Marcus en E. Scherhorn, *Ontwikkeling energiegebruik in de huishouding* (ongepubliceerd onderzoeksrapport Lanbouwniversiteit Wageningen 1999) 27-31.

¹⁴ De hoeveelheid was, berekend in kg per persoon per week steeg van een geschatte 1 kg in 1950 naar ongeveer 5 in 1980 naar meer dan 6,5 kg per persoon per week in 1999. Groot-Marcus en Scherhorn, *Ontwikkeling energiegebruik in de huishouding*, 30.

¹⁵ Onderzoek van bureau NFO/Trendbox beschreven in Luuk Kortekaas, 'Aanval op het laatste bolwerk', *Haagsche Courant* (1 maart 2003) D3.

¹⁶ Een droogbeurt voor een katoenen was kostte in 1999 ongeveer drie maal zoveel energie dan een wasbeurt op 60 graden in een wasautomaat. D.E. Uittenbogerd e.a., *De (on)mogelijkheden om binnen de huishoudvoering milieuvriendelijker te zijn. De eerste resultaten van de survey* (ongepubliceerd onderzoeksrapport Lanbouwniversiteit Wageningen 1999) 15.

¹⁷ <http://statline.cbs.nl> (2007).

oppervlaktewater tot gevolg. De afbraak van dode algen door micro-organismen onttrok zoveel zuurstof uit het water dat er vrijwel geen leven meer in mogelijk was. Beelden in kranten, tijdschriften en op televisie van bergen dode vissen zorgden begin jaren zeventig voor veel opschudding.

De hevige onrust over de schadelijke gevolgen van fosfaten in wasmiddelen leidde toen niet tot een rigoureuze herbezinning op wasgewoonten. Consumentenorganisaties en milieuactiegroepen adviseerden huisvrouwen over te stappen op de vertrouwde zeep en soda, spoorden wasmiddelenproducenten aan om een milieuvriendelijke vervanger voor de fosfaten te vinden en verzochten de overheid om maatregelen. Om de eerste nood te lenigen trachtte de actiegroep Anti witter-dan-wit met slogans huisvrouwen aan te sporen de eisen die zij aan hun schone wasgoed stelden te verlagen. Wasmiddelenfabrikanten investeerden vele guldens in de ontwikkeling van fosfaatvrije wasmiddelen. Tegelijkertijd wezen ze op de verantwoordelijkheid van de overheid om waterzuiveringsinstallaties te bouwen die in staat waren fosfaten in het afvalwater af te breken. De ontwikkeling van een acceptabel fosfaatvrij wasmiddel zou meer dan tien jaar op zich laten wachten.¹⁹ De was werd toen weer schoon gewassen. Toch hadden actiegroepen die in het geweer kwamen tegen de gevolgen van de fosfaathoudende wasmiddelen redenen genoeg om van wasserijgebruik een speerpunt in hun acties kunnen maken.

Wasserijen hadden begin jaren zeventig een goed alternatief kunnen zijn voor de algenkwekende thuiswas. Wasserijen wasten met onthard water. Het fosfaatgehalte in wasmiddelen voor wasserijgebruik was daarom veel lager dan in wasmiddelen voor huishoudelijk gebruik. In 1973 bracht het Instituut voor Textielreiniging, dat al enkele decennia onderzoek verrichtte ten dienste van de wasserij-industrie, de milieuvriendelijke kwaliteiten van de wasserij naar voren. Wasserijen zouden volgens dit instituut in vergelijking met de thuiswas niet alleen weinig of geen fosfaten gebruiken, ze verbruikten veel minder water en wasmiddelen, en wonnen bovendien warmte-energie terug.²⁰ Dat wasserijen op een zuinige manier wasten zou eigenlijk geen verrassing mogen zijn. De schaarste aan wasmiddelen en brandstof tijdens de Eerste Wereldoorlog had aanleiding gegeven voor de

¹⁸ Persoonlijk Archief Miep Kuiper te Almen (PAMK), Archief Stichting Milieuzorg Zeist (ASMZ), 'Huisvrouw behoort (ongewild) tot de grote watervervuilers', *Utrechtsch Nieuwsblad* (15 september 1971).

¹⁹ PAMK, ASMZ, diverse knipsels uit de media en notities van de actiegroep Anti-witter-dan-wit onder adere: *Bericht van J. Vonk-Turkstra van de actiegroep Anti-witter-dan-wit* (5 november 1971); B. van der Lek, 'De consument heeft geen keus', *Vrij Nederland* (12 februari 1972) 15; *Brief Stichting Milieuzorg Zeist aan Zeepfabrikanten Kortmann en Schulte N.V.* (16 maart 1972); *Verslag gesprek van Stichting met econoom en chemicus van Henkel bij de Vereniging van Zeepfabrikanten* (22 maart 1976).

²⁰ PAMK, ASMZ, *Mededeling Instituut voor Textiel Reiniging TNO, Afvalwater* (1975); 'Het milieu en de wasserij', *Vakblad voor textielreiniging 12* (1975) 487-489.

oprichting van de eerste gemeentelijke wasinrichting. De besparende kwaliteiten van de wasinrichting had toen de doorslag gegeven. Tijdens de Tweede Wereldoorlog rekenden de bezetters op de wasserijbedrijven om de lasten van de schaarste te verlichten. Ook hier toonde de wasserijsector zich als zuinige wasser.

Deze kwaliteit heeft de sector de afgelopen decennia onder druk van kostenbesparing en milieuwetgeving verder ontwikkeld. De naoorlogse ontwikkeling van de wasserijbedrijven kenmerkte zich door kapitaalinvestering, schaalvergroting en een sterke productiviteitsstijging.²¹ De afgelopen tien jaar investeerden de wasserijbedrijven bovendien flink in water- en energiebesparende technologie en milieuvriendelijke wasmiddelen. De resultaten zijn bewonderingwaardig. Neem nu bijvoorbeeld de wasserij van Gerard van der Kleij in de Meern. Van der Kleij slaagde er in 2001 in om met vijftwintig liter water vijfhonderd kilogram wasgoed te reinigen. Een wasje in een energiezuinige wasautomaat voor huishoudelijk gebruik verbruikt al snel ruim veertig liter voor vijf kilogram. Van der Kleij beloofde verder een zuinige omgang met milieuvriendelijke wasmiddelen en energiebesparing door terugwinning van warmte en water. Bij de thuiswas spoelt het met veel energie verwarmde waswater na een wasbeurt zonder pardon via de afvoer het riool in. Van der Kleij ontving voor de prestatie van zijn bedrijf een milieuprijs. Hij wast uitsluitend voor bedrijven en instellingen. Milieubewuste huishoudens hebben de weg naar zijn veelbelovende wasserij nog niet gevonden. Is het te laat om wasserijen een kans te geven het energieverbruik voor de gezinswas in te perken?

Grondig onderzoek zou moeten uitwijzen hoeveel milieuwinst een wasserij ten opzichte van de thuiswas zou opleveren en onder welke omstandigheden de meeste milieuwinst te behalen zal zijn.²² Vervuiling door transport mag de milieuwinst bij het wassen natuurlijk niet overstijgen. En als uitbesteding van de was aan een milieuvriendelijke wasserij inderdaad veel energie, water en wasmiddelen bespaart, wordt het dan wel een succes? De geschiedenis van

²¹ H. Kroes, 'De markt' in K. Kersten en A. van Duijn, *Er wasch eens...* (Tilburg 1983) 23-34, aldaar 31-34.

²² Een notitie van H. Gooijer, medewerker van de Stichting Technologisch Kenniscentrum Textielverzorging, wijst op ruim 15 procent minder energieverbruik en ongeveer 30 tot 50 procent minder waterverbruik in het voordeel van wasserijen. Gooijer verwachtte dat op korte termijn het waterverbruik door wasserijen sterk zou kunnen afnemen en ook het energieverbruik voor 2008 met 15 procent zou kunnen afnemen. Een milieubesparing die hij bij de machines voor de thuiswas niet mogelijk achtte. H. Gooijer, *Kennis voor de praktijk* (ongepubliceerde notitie Stichting Technologisch Kenniscentrum Textielverzorging Ophemert 2005). Onderzoek in een experimentele setting naar energiebesparing bij de thuiswas betoogt dat veranderingen in het gebruik van huishoudwasmachines onder specifieke omstandigheden wel degelijk mogelijk is. L.T. McCalley en C.J.H. Midden, 'Making energy feedback work. Goal-setting and the roles of attention and minimal justification' in P.P. Verbeek en A. Slob eds, *User behavior and technology development. Shaping sustainable relations between consumers and technology* (Springer 2006) 127-137; L.T. McCalley en C.J.H. Midden, 'Energy conservation through product-integrated feedback. The roles of goal-setting and social orientation', *Journal of Economic Psychology* 23 (2002) 589-603.

waspraktijken geeft weinig hoop. Nederlandse huishoudens lijken erg verknocht aan het wassen in huis. De wasautomaat is volledig cultureel en maatschappelijk ingebed in de Nederlandse gezinsideologie, waarin de inzet van huishoudelijke arbeid van vooral vrouwen nog steeds vanzelfsprekend is. Het apparaat is door aansluiting op de infrastructuur in woningen volledig verankerd en geïntegreerd in de dagelijkse huishoudelijke praktijk. Zeker nu de droger voorkomt dat drogend wasgoed huis, tuin of balkon ontsiert, lijkt een overstap naar wasserijgebruik niet erg voor de hand liggen.

Toch zijn er lichtpuntjes. Uitbesteding van huishoudelijke taken aan bedrijven lijkt plotseling toch weer opgang te vinden. Steeds meer ouders maken bijvoorbeeld gebruik van kinderdagverblijven en naschoolse opvang voor de opvang van hun kinderen wanneer zij wegens een baan niet in staat zijn om op hen te passen. Ook maaltijdbereiding laten huishoudens vaker over aan bedrijven. De enorme variatie kant-en-klaar maaltijden en deels voorbereide verse producten, zoals gewassen en gesneden groente en gemarineerd vlees zijn daarvan het bewijs. Ook op gebied van het wassen zijn er verschuivingen. Toen in de jaren negentig de economie sterk aantrok, verschenen in de grote steden opnieuw kleinschalige strijkerijen die het arbeidsintensieve en tijdrovende strijkwerk van drukbezette dertigers overnamen. Wasserettes boden de dienstverlening aan die tot de jaren zeventig tot het domein van wasserijen behoorden en kregen nieuwe klanten. Net als honderd jaar geleden ligt verlichting van huishoudelijke arbeid ten grondslag aan de keuze voor uitbesteding. Milieubewuste burgers zouden het verlangen naar verlossing van huishoudelijke arbeid onder deze draagkrachtige dertigers en veertigers toch moeten kunnen mobiliseren om de trend naar uitbesteding van de was aan milieuvriendelijke wasserijen in te zetten?²³ Op alleen de wasjes van de groenen onder ons, zal een grootschalige milieuvriendelijke wasserij helaas niet kunnen draaien.

²³ Een werkgroepje onder de naam Vrijdag wasdag van het onderzoeksprogramma Duurzame Technologische Ontwikkeling van de TU Delft voerde tien jaar geleden discussies over de mogelijkheden om het wassen milieuvriendelijker te maken. Zij dachten na over een mogelijke vorm van uitbesteding. Tot diepgaand onderzoek hebben de discussies nog niet geleid, maar ze resulteerden wel in een doctoraalscriptie over de mogelijke toekomstscenario's. R. van den Hoed, *Toekomstscenario voor het duurzaam wassen van kleding. Een voorbeeld van een buurt- en wasservice in het jaar 2001* (ongepubliceerde doctoraalscriptie TU Delft 2001).

Geraadpleegde Bronnen

Archieven

Algemeen Rijksarchief te Den Haag (ARA), Archief Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting, archnr. 2.19.062
ARA, Archief Landbouwhuishoudkundig onderzoek, archnr. 2.11.13 (1955-1976)
Bedrijfsarchief Nederlandse Organisatie voor Toegepast-Natuurwetenschappelijk Onderzoek (TNO) te Eindhoven, Archief Proefstation voor de Wasindustrie
Gemeentearchief Amsterdam (GAA), Afdeling Levensmiddelen, Was- en Schoonmaak, Bad- en Zweminrichtingen, archnr. 5188
GAA, Persdocumentatie, cat.nr. 910-931 (1950-1954), Maatschappelijk leven
GAA, Persdocumentatie, cat.no. 920 (1960-1964), Maatschappelijk leven
GAA, Persdocumentatie, cat.no. 916-931 (1965-1969), Maatschappelijk leven
Haags Gemeentearchief (HGA), Archief Loosduinse Wasserijen, toegangsnr. 0960-01
Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV), Archief Bond van Leraressen bij het Huishoudonderwijs (1900-1932)
IIAV, Archief Heleen Halverhout
IIAV, Archief Nederlandse Huishoudraad (1941-1971)
IIAV, Archief Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen (1922-1983)
IIAV, Archief Nederlandse Vrouwen Electriciteits Vereniging (1933-1973)
Nederlands Architectuur Instituut, Rotterdam, Archief Piet Zwart
Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie te Amsterdam (NIOD), Archief Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, toegangsnr. 216f
NIOD, Dagboeken en Egodocumenten, toegangsnr. 244, dagboeken no. 53; no. 81; no. 202; no. 264; no. 302; no. 505
NIOD, KA II, knipselarchief voor en tijdens de oorlog samengesteld door de afdeling Centrale Documentatie van de Nationaal/Socialistische Beweging, knipselmap Huishoudelijk personeel KA II 804; Wasserijen KA II 2564; Textiel KA II 2260; Zeep en zeepoedervoorziening KA II 2642;
NIOD, DOC II-965, wasserijen
Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen te Amersfoort, Verenigingsarchief.
Persoonlijk Archief F. Bosma, Norg
Persoonlijk Archief M. Kuiper, Almen
Gemeentearchief Rotterdam (GAR), Archief Velo Wasmachinemij B.V. , toegangsnr. 1264,
GAR, Archief Dienst Volkshuisvesting, toegangsnr. 490.01 (1940-1980)
Unilever Historisch Archief te Rotterdam, Holding Lever Vlaardingen 643, DIR 20, consumentenaangelegenheden

Periodieken (doorgenomen)

Bouw (1946-1970)
Bouwbedrijf en openbare werken (1950-1970)
Bouwkundig weekblad. Orgaan van de Bond van Nederlandsche Architecten (1950-1969)
Bulletin der Nederlandsche Vrouwen Electriciteits Vereeniging (1933-1970)
Consumentengids. Maandelijks uitgave van de Consumentenbond (1953-1975)
Denken en Doen. Maandblad der Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen (1948-1970)

Eigen haard

Evolutie. Weekblad voor de vrouw, vanaf ca. 1897 met de ondertitel: Veertiendaagsch blad voor de vrouw (1893-1925)

Gasbelangen. Maandblad ter behartiging van de belangen der gas-industrie (1934-1943)

De huishouding. Tijdschrift voor de moderne huisvrouw (1930-1937)

In en om de keuken. Orgaan van de huishoud- en kookscholen, voortgezet als: In en om de woning (1900-1929)

De ingenieur (1900-1970)

Maandblad van de Nederlandsche Vereeniging van Huisvrouwen, vanaf 1929 Maandblad der Nederlandsche Vereeniging van Huisvrouwen (1913-1942)

Maandelijks mededelingen. Nederlandse Huishoudraad (1954-1967)

Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek (1939-1945)

PIT (1938-1944)

De plattelandsvrouw (1940-1953)

De proletarische vrouw (1905-1940)

Tijdschrift voor stedenbouw en volkshuisvesting (1958-1970)

Vakblad der waschindustrie

Viruly's technisch maandblad voor de waschindustrie (1934-1940)

De vrouw en haar huis. Geïllustreerd maandschrift

De wasindustrie. Officieel orgaan van de Federatie voor de wasindustrie (1955-1963)

De woningbouwvereniging (1950-1970)

Selectie handboeken

Commissie inzake Huishoudelijke Voorlichting en Gezinsleiding, *Iets over wasschen* ('s Gravenhage 1941).

Commissie inzake Huishoudelijke Voorlichting en Gezinsleiding, *Het wasschen van wollen goed* ('s Gravenhage 1941);

Commissie inzake Huishoudelijke Voorlichting en Gezinsleiding, *Iets over strijken en opknappen van bovenkleeding* ('s Gravenhage 1941)

Coeterier-Schröder, A.H. e.a., *Beknopte handleiding voor de behandeling van wasgoed in huis* (Amsterdam 1939)

Hartog, C., *Van weken tot gestreken* (Haarlem 1957)

Holdert, D. en C. Jaartsveld-Penn, *Van vingerhoed tot strijkplank. Baedeker voor de huisvrouw* ('s Gravenhage 196?)

Instituut tot Voorlichting bij Huishoudelijke Arbeid, *Textiel A.B.C. Alles over Kleeding en Linnengoed* (Zolle 1941)

Meyer, E., *De nieuwe huishouding* (Amsterdam 1929 en 1931)

Schäffer, J.C., *Over de wasch-machine* (Amsterdam 1766).

Suyver-Landré, J.W., *Behandeling der wasch. Het reinigen en opmaken van verschillende stoffen* (Almelo 1918.)

Suyver-Landré, J.W. en R. Smit, *Behandeling der wasch. Handleiding voor het onderwijs aan Middelbare Nijverheidsscholen, de opleiding voor de Akte N VII en de daarbij behorende middelbare aantekening en de huishouding* (Rotterdam 1943)

Vereniging van Gasfabrikanten in Nederland, *Het gas in de huishoudkeuken. Beknopte handleidingen III* (Arnhem 1931)

Collecties van verzamelaars

Van Achteren te Oude Pekela, wasklokken en wasmachines

Den Besten te Noordhoek, strijktechnieken

Boon-Schenk te Den Helder, strijktechnieken

Literatuur

- Ackerman, A., *Huishouden: geploeter of een vak? Opvattingen over huishoudelijk werk in het blad voor de vrouw: Evolutie* (ongepubliceerde doctoraalscriptie, Universiteit van Amsterdam 1985)
- Agtmaal, W. van e.a., *Naaisters in Amsterdam 1870-1914* (Amsterdam 1979)
- Allebé, G.A.N., *Wasch- en badhuizen te Amsterdam* (Amsterdam 1849)
- Arons, G. en U. Jansz, *Kollektivering van huishoudelijke arbeid 1905-1940* (Amsterdam 1979)
- Arons, G. e.a., *Kollektivering van huishoudelijke arbeid* (Amsterdam 1980)
- Barends, J. e.a., *Wassen in de woning* (rapport Instituut voor landbouwhuishoudkundig Onderzoek Wageningen 1964)
- Baudet, H., *Een vertrouwde wereld. 100 jaar innovatie in Nederland* (Amsterdam 1986)
- Bauduin, *Een kind kan de wasch doen. 50 jaren waschmachines 1901-1951* (Amsterdam 1951)
- Beliën, H., *Huis, tuin en keuken* (Amsterdam 2000)
- Benninghaus, C., *Laundry workers and laundry customers, 1930-1960* (ongepubliceerde doctoraalscriptie, University of Warwick 1988)
- Berendsen, M., 'Balanceren op de rand van de bouwput', *Lover* 28, no. 3 (2001) 22-24
- Berendsen, M., 'De moderne keuken. Een werkplaats vol roestvrijstaal', *Raffia* 13, no. 4 (2001) 9-12
- Berendsen, M. en A. van Otterloo, 'Het 'gezinslaboratorium'. De betwiste keuken en de wording van de moderne huisvrouw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 18, no. 3 (2002) 301-322
- Berk, M. e.a., *Waarom was ik nog voor jou? 7 verhalen over mannen en wassen* (Amsterdam 2003)
- Berms, J. en M. Grever, 'Fleischacker, Eliza Carolina Ferdinanda' in *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* 4 (Amsterdam 1990) 45-49
- Bervoets, L., *Telt zij wel of telt zij niet. Een onderzoek naar de beweging voor de rationalisatie van huishoudelijke arbeid in de jaren twintig* (Amsterdam 1982)
- Bervoets, L., 'Maatschappelijke transformaties in bouwen en wonen. Ingangen voor onderzoek naar de interacties tussen ontwerpers en gebruikers', *Tijdschrift voor Genderstudies* 1, no. 3 (1998) 22-30
- Bervoets, L., 'Bouw' in J.W. Schot e.a., *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw VI* (Zutphen 2003) 111-243
- Bervoets, L. en R. Oldenziel, 'Vrouwenorganisaties als producenten van consumptie en burgerschap 1880-1980', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 28, no. 3 (2002) 273-300
- Besten, G.J. den, 'Van strijkglas tot elektronisch strijkijzer. Een historisch beeldverslag', *Wetenschap en Samenleving* 39 (1987) 23-27
- Besten, G.J. den en L.S.J. den Besten-den Burger, *Strijken, streek, gestreken* (Zutphen 1983)
- Bijker, W.E., e.a., *The social construction of technological systems. New directions in the sociology and history of technology* (Cambridge Mass. 1987)

- Bijsterveld, K. en W.E. Bijker, 'De vrees om louter verstandelijk te zijn. Vrouwen, woningbouw en het functionalisme in de architectuur', *Kennis en Methode. Tijdschrift voor empirische filosofie* 21, no. 4 (1997) 308-334
- Bohmert, F., *Hauptsache sauber? Vom Waschen und Reinigen im Wandel der Zeit* (Dusseldorf 1988)
- Boissevain, E. en T. de Joode, *Tussen te koop en miskoop. De geschiedenis van de consument en zijn belangen in Nederland* (Amsterdam 1976)
- Bombeke, T.P.E. en H. Kroes, 'De organisatie' in K. Kersten en A. van Duijn, *Er wasch eens...* (Tilburg 1983), 10-22
- Boot, M, I. van Hamersveld, en J. Roding, 'De 'rationele' keuken in Nederland en Duitsland. Achtergronden, ontwikkelingen en consequenties voor (huis)vrouwen' in K. Dittrich, P. Blom, en F. Bool, *Berlijn-Amsterdam 1920-1940. Wisselwerkingen* (Amsterdam 1982) 339-347
- Borrie, G.W.B., 'Miranda, Salomon Rodrigues de' in *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* 6 (Amsterdam 1995) 147-150
- Bosch, M. en R. Oldenziel, *Curious Careers. An unexpected history of women in science and technology* (Eindhoven 2006) 48-51
- Bowden, S. en A. Offer, 'Household appliances and the use of time. The United States and Britain since the 1920s', *Economic History Review* XLVII, no. 4 (1994) 725-748
- Bowden, S. en A. Offer, 'The technical revolution that never was. Gender, class, and the diffusion of household appliances in interwar England' in V. de Grazia en E. Furlough eds, *The sex of things. Gender and consumption in historical perspective* (Berkeley 1996) 244-274
- Braun, I., *Stoff Wechsel Technik. Zur Soziologie und Ökologie der Waschmaschinen* (Berlijn 1988)
- Brinkgreve, C. en M. Korzec, 'Margriet weet raad'. *Gevoel, gedrag, moraal in Nederland 1938-1978* (Utrecht 1978)
- Burema, F., *De gezinswas. Een onderzoek naar de organisatie en uitvoering van de was, het gebruik van de wasmachine en de samenstelling van het waspakket bij 70 huishoudens* (ongepubliceerde doctoraalscriptie Landbouwhogeschool Wageningen 1976)
- Burg, M. van der, 'Geen tweede boer'. *Gender, landbouwmodernisering en onderwijs aan plattelandsvrouwen in Nederland, 1863-1968* (Wageningen 2002)
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *1899-1989 Negentig jaren statistiek in tijdsreeksen* ('s Gravenhage 1989)
- Cieraad, I., 'Het huishouden tussen droom en daad. Over de toekomst van de keuken' in Oldenziel en Bouw, *Schoon genoeg. Huisvrouwen en huishoudtechnologie 1898-1998* (Nijmegen 1998) 31-58.
- Cieraad, I., 'Wassen, drogen, strijken. Een beeldverhaal' in R. Oldenziel en C. Bouw, *Schoon genoeg. Huisvrouwen en huishoudtechnologie 1898-1998* (Nijmegen 1998) 159-174
- Cieraad, I., 'De naaimachine in beeld. Over kleermakers, naaisters en modemaaksters' in R. Oldenziel en C. Bouw eds, *Schoon genoeg. Huisvrouwen en huishoudtechnologie in Nederland 1898-1998* (Nijmegen 1998) 197-230
- Cieraad, I., '100 jaar interieur in het familiealbum', *Ons Amsterdam* 51 (januari 1999) 34-55
- Cieraad, I., 'Woonrituelen' in J. Huisman e.a., *Honderd jaar wonen in Nederland* (Rotterdam 2000) 175-191
- Cieraad, I., 'Tussen sensatie en restrictie: het ontstaan van de technische consumptiecultuur' in J.W. Schot e.a., *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw VII* (Zutphen 2003) 285-308
- Cockburn, C. en S. Ormrod, *Gender and technology in the making* (Londen 1993)

- Coffin, J.G., 'Credit, consumption, and images of women's desires. Selling the sewing machine in late nineteenth-century France', *French Historical Studies*, 18. no. 3 (1994) 749-783
- Damsma, D., *Het Hollandse huisgezin (1560-heden)* (Utrecht 1993)
- Daru, M. en H. Lakmaker, 'Een verborgen eiland. Een historiografische verkenning van de geschiedenis van Huishoudelijke arbeid', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 19, no. 4 (1993) 381-431
- Davids, M., 'Industriële productie' in J.W. Schot e.a., *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw VI* (Zutphen 2003) 247-382
- Delaunay, Q., *Histoire de la machine à laver. Un objet technique dans la société française* (Rennes 1994)
- Denèfle, S., 'Le lave-linge ou le propre du sale' in A. Gras en C. Moricot eds, *Technologies du quotidien. La complainte du progrès* (Parijs 1992) 46-56
- Diederiks, H.A. e.a., *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat* (Groningen 1987)
- Directie van den Arbeid, *Onderzoekingen naar de toestanden in de Nederlandsche Huisindustrie. Deel II Nijverheid en Handel* ('s Gravenhage 1912)
- Directie van den Arbeid, *Onderzoekingen naar de toestanden in de Nederlandsche Huisindustrie. Deel III textiel - kleeding en reiniging* ('s Gravenhage 1914)
- Dorst, C. van, 'De wasserij voor iedereen', *Historica* 26, no. 3 (2003) 15-17
- Dorst, C. van en H. Lintsen, 'Een kind doet de was' in H. Lintsen e.a., *Made in Holland. Een techniekgeschiedenis van Nederland [1800-2000]* (Zutphen 2005) 289-291
- Edgerton, D., 'From innovation to use. Ten eclectic theses on the historiography of technology', *History and Technology* 16 (1999) 111-136
- Everard, M., 'Lensing, Wilhelmina Elisabeth' in *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* 8 (Amsterdam 2001) 151-158
- Eysselsteyn, B. van, *De geschiedenis van de zeep* (Rotterdam 1962)
- Flap, H. en W. Arts, *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam 1997)
- Forty, A., *Objects of desire. Design and society since 1750* (Londen 1995)
- Fox, R. ed., *Technological change. Methods and themes in the history of technology* (Londen 1997)
- Giedion, S., *Mechanization takes command. A contribution to anonymous history* (New York 1955)
- Ginniken, J. van, *De uitvinding van het publiek. De opkomst van het opinie- en marktonderzoek in Nederland* (Amsterdam 1993)
- Gooijer, H., *Kennis voor de praktijk* (ongepubliceerde notitie Stichting Technologisch Kenniscentrum Textielverzorging Ophemert 2005)
- Gras, A. en C. Moricot eds, *Technologies du quotidien. La complainte du progrès* (Parijs 1992)
- Grazia, V. de, *The sex of things. Gender and consumption in historical perspective* (Berkeley 1996)
- Groffen, M. en S. Hoitsma, *Het geluk van de huisvrouw* (Amsterdam 2004)
- Groot-Marcus, J.P. en E. Scherhorn, *Ontwikkeling energiegebruik in de huishouding* (ongepubliceerd onderzoeksrapport Landbouwniversiteit Wageningen 1999)
- Hagoort, L. en M. Spijkerman, *De mechanisering van het huishouden* (ongepubliceerde doctoraalscriptie, Universiteit Utrecht 1977)
- Hardyment, C., *From mangle to microwave. The mechanization of household work* (New York 1988)
- Hartveld, F.M., *Moderne zakelijkheid. Efficiency in wonen en werken in Nederland, 1918-1940* (Amsterdam 1994)

- Hausen, K., 'Große Wäsche. Technischer Fortschritt und sozialer Wandel in Deutschland vom 18. Bis ins 20. Jahrhundert', *Geschichte und Gesellschaft* 13 (1987) 273-303
- Hausen, K., 'Vom Aufstieg und Niedergang der großen Wäsche. Einsichten in die Geschichte der Haus- und Familienarbeit' in E. Helming en B. Scheffran, *Die Große Wäsche* (Keulen 1988)
- Hayden, D., *The grand domestic revolution. A history of feminist designs for american homes, neighbourhoods, and cities* (Cambridge 1981)
- Heijden, C. van der, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Kampen 2001)
- Helming, E., 'Waschen als Beruf - Zugefrau, Lohnarbeiterin, Unternehmerin' in E. Helming en B. Scheffran, *Die Große Wäsche* (Köln 1988) 83-91
- Helming, E. en B. Scheffran, *Die Große Wäsche* (Keulen 1988)
- Henkes, B., *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950* (Amsterdam 1995)
- Henkes, B. en H. Oosterhof, *Kaatje, ben je boven? Leven en werken van Nederlandse Dienstbodes 1900-1940* (Nijmegen 1985)
- Herk, A. van, 'Invisabled Laundry', *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 27, no. 3 (2002) 893-900
- Heßler, M., *Mrs. Modern woman. Zur Sozial- und Kulturgeschichte der Haushaltstechnisierung* (Frankfurt 2001)
- Hoed, R. van den, *Toekomstscenario voor het duurzaam wassen van kleding. Een voorbeeld van een buurt- en wasservice in het jaar 2001* (ongepubliceerde doctoraalscriptie TU Delft 2001)
- Hofstede, E. ter e.a., *Kleding op de bon. Kleding- en textielschaarste in Nederland 1939-1949* (Assen 1995)
- Homburg, E., *Speuren op de tast. Een historische kijk op industriële en universitaire research* (oratie Universiteit Maastricht 2003)
- Horowitz, R. en A.P. Mohun, *His and hers. Gender, consumption and technology* (Charlottesville 1998)
- Houwaart, E.S., *De hygiënisten. Artsen, staat en volksgezondheid in Nederland* (Groningen 1991)
- Hove, J. ten, *Een uitgestippeld leven... Deventenaren in de eerste helft van de twintigste eeuw* (Kampen 1994)
- J. Huisman, 'Maat plus ruimte maakt woning. De ontwikkeling van de plattegrond' in J. Huisman e.a., *Honderd jaar wonen in Nederland 1900-2000* (Rotterdam 2000) 15-42
- Hunter, T.W., *To 'joy my freedom. Southern black women's lives and labors after the civil war* (Cambridge 1997)
- Jansz, U., 'Gemeentelijk koken en wassen in Amsterdam 1915-1939', *Sociologisch Tijdschrift* 7, no. 4 (1980) 501-523
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 8 (Den Haag 1978)
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 10b (Den Haag 1982)
- Jonker, I., *Huisvrouwenvakwerk. 75 jaar Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen* (Baarn 1987)
- Jungius, M., *Beroepsklapper, excerpt uit de 'Uitkomsten Beroepstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op den een-en-dertigsten December 1889', aangevende het aantal gehuwde en ongehuwde vrouwen (benevens het algemeen totaal) werkzaam als hoofd of ondergeschikte in eenig beroep of bedrijf* (Amsterdam 1898)
- Kaufmann, J.C., *La trame conjugale. Analyse du couple par son linge* (Parijs 1992)
- Kaufmann, J.C., *Le coeur à l'ouvrage. Théorie de l'action ménagère* (Parijs 1997)
- Kersten, K. en A. van Duijn, *Er wasch eens...* (Tilburg 1983)

- Klabbers, O.G.H.M., 'De ontwikkeling van het wasserijbedrijf in Nederland tussen 1890 en 1940 en de opkomst van wekgevers- en werknemersorganisaties', *Economisch en Sociaalhistorisch Jaarboek* 56 (1993) 223-249
- Klemann, H.A.M., 'Die koren behoudt, wordt gevloekt onder het volk...'. De zwarte markt in voedingswaren 1940-1948', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 115 (2000) 532-560
- Klepp, I. G., 'Clothes and Cleanliness. Why we still spend as much time on laundry', *Ethnologia Scandinavica* 33 (2003) 61-73
- Komossa, S. en S. de Jong, *Van saamhorig ploeteren naar opgesloten koesteren. Gemeenschappelijke voorzieningen en woningbouwverenigingen 1902-1939* (ongepubliceerd ontwerponderzoek, TU Delft 1982)
- Kooman, K. *Een koningin met mannenbenen. Fanny Blankers-Koen* (Amsterdam 2003)
- Kornaat, K., *Gezien door het oog van de naald. 150 jaar productie en verkoop van kleding in Nederland* (de Bilt 1992)
- Kroes, H., 'De markt' in K. Kersten en A. van Duijn eds, *Er wasch eens...* (Tilburg 1983) 23-34.
- Laermans, R. en C. Meulders, 'Waspraktijk, properheid en sociale identiteit. Een historisch-sociologische interpretatie in het licht van het onderscheid privé-publiek', *Tijdschrift voor Sociologie* 19, no. 3 (1998) 281-293
- Laermans, R. en C. Meulders, 'The domestication of laundering' in I. Cieraad, *At home. An anthropology of domestic space* (Syracuse NY 1999) 118-129
- Lakmaker, H., 'Belinfante, Emilie Josephine (1875-1944)' in *Biografisch Woordenboek van Nederland*. <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn5/belinfante> [05-09-2003]
- Latour, B., *Science in action* (Cambridge Mass. 1987)
- Leeuw, K. de, 'Schoon' zijn en gezond blijven. Nieuwe denkbeelden over hygiëne en gezondheid en hun invloed op kleding en lichaamsverzorging in Nederland (1880-1940)', *Sociale Wetenschappen* 31, no. 3 (1988) 153-176
- Leeuw, K. de, *Kleding in Nederland 1813-1920. Van een traditioneel bepaald kleedpatroon naar een begin van modern kleedgedrag* (Tilburg 1991)
- Lerman, N.E., e.a., 'The shoulders we stand on and the view from here. Historiography and directions for research', *Technology and Culture* 38, no. 1 (1997) 9-30
- Leydesdorff, S., 'Kanttekeningen bij de geschiedenis van de huisvrouw, poging tot theorievorming van de geschiedenis van de Nederlandse vrouw', *Te elfder ure* 22, no. 20 (1975) 705-722
- Liagre Böhl, H. de en A.J.J. Meershoek, *De bevrijding van Amsterdam. Een strijd om macht en moraal* (Zwolle 1989)
- Lintsen, H. en E. Homburg, 'Techniekgeschiedenis in Nederland' in H.W. Lintsen e.a., *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890 VI* (Zutphen 1995) 255-266
- Lintsen, H. en R. Oldenziel, *Het technisch paradijs. Honderd jaar elektriciteit in huis* (Haarlem 2000)
- Lintsen, H. e.a., *Made in Holland. Een techniekgeschiedenis van Nederland [1800-2000]* (Zutphen 2005)
- Löhlin, J.A., *From rugs to riches. Housework, consumption and modernity in Germany* (Oxford 1999)
- Louwers, E., 'De nazificering van vrouwenorganisaties in Nederland' in H. Flap en W. Arts, *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam 1997)
- Luecke, A., *100 jaar Miele weerspiegeld in de tijd* (Gütersloh 1999)

- Makkink, H.K., 'De wasmachine. Reiniging door stampen', *Alledaagse dingen. Tijdschrift van het Nederlands Centrum voor Volkcultuur* 2, no. 5 (1993) 11-13
- Makkink, H.K. 'Met een stofzuiger hoor je erbij'. Geschiedenis van een nieuw apparaat' in R. Oldenziel en C. Bouw, *Schoon genoeg. Huisvrouwen en huishoudtechnologie in Nederland 1898-1998* (Nijmegen 1998) 91-126
- Makkink, H.K., *Drijvende en sturende krachten achter de ontwikkeling van consumentenartefacten. Structurering en modelvorming aan de hand van de ontwikkeling van elektrische huishoudelijke apparaten* (Vorden 2003)
- Malcomson, P.E., *English laundresses. A social history 1850-1930* (Urbana 1986)
- McCalley, L.T. en C.J.H. Midden, 'Energy conservation through product-integrated feedback. The roles of goal-setting and social orientation', *Journal of Economic Psychology* 23 (2002) 589-603.
- McCalley, L.T. en C.J.H. Midden, 'Making energy feedback work. Goal-setting and the roles of attention and minimal justification' in P.P. Verbeek en A. Slobos eds, *User behavior and technology development. Shaping sustainable relations between consumers and technology* (Springer 2006) 127-137
- McGaw, J.A., 'Women and the history of american technology', *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 7, no. 4 (1982) 798-828
- Mellink, A.F., 'Wibaut, Florentius Marinus' in *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging* 2 (Amsterdam 1987) 173-179.
- Meulders, C., *The struggle for cleanliness. A socio-historical analysis of the laundry process (1750-1950)* (ongepubliceerde doctoraalscriptie, Katholieke Universiteit Leuven 1992)
- Meulders, C., 'De vele tijden van het wassen', *De Gids* 157, no. 10 (november, 1994) 808-816
- Meulders, C en R. Laermans, 'Aan gene zijde van reinheid. Over de geschiedenis van het wassen en de verschuivende grenzen tussen 'vuil' en 'proper'' in C. Bouw en B. Kruithof, *De kern van het verschil* (Amsterdam 1994) 59-77
- Ministerie van Economische Zaken, *Bedrijfstakken verkend 1979: Nederlandse natwas-industrie* (raport Den Haag 1980)
- Mohun, A.P., 'Laundrymen construct their world. gender and the transformation of a domestic task to an industrial process', *Technology and Culture* 38, no. 1 (1997) 97-120
- Mohun, A.P., *Steam laundries. Gender, technology, and work in the United States and Great Britain, 1889-1940* (Baltimore 1999)
- Mol, H. de en H. Oosterhof, *Waar water werk verschaft. Tentoonstelling over de ontwikkeling van de papiernijverheid tot -industrie en de wasserijen op de Veluwe - in het bijzonder Apeldoorn - van 1600 tot 1940* (Apeldoorn 1983)
- Montijn, I., *Leven op stand 1890-1940* (Amsterdam 1998)
- Morée, M. en M. Schwegman, *Vrouwenarbeid in Nederland 1870-1940* (Rijswijk 1981)
- Most, F. van der, 'Verandering in wasgewoonten en de introductie van synthetische wasmiddelen in Nederland. 1890-1970' (Onderzoeksrapport, Universiteit Twente 1998)
- Neederveen Meerkerk, E. van, 'Het beeld bezien. Spinsters op de vroegmoderne arbeidsmarkt', *Historica* 26 no. 2 (2003) 19-21
- Nederlandse Huishoudraad, *De gezinswas thuis. Ruimte, apparatuur en methode van wassen. 1959-1960-1961* (Den Haag 1961)
- Nederlands Instituut voor Motivation & Marketing Research, *Wasserij en huisvrouw* (rapport, Amsterdam 1961)
- Nederlandse Stichting voor de Statistiek, *Consumentenonderzoek voor Nederland. De resultaten van een onderzoek betreffende de algemene consumentenmarkt* (Den Haag 1947)

- Nieuwenhuis, K.J., 'Onderzoek' in K. Kersten en A. van Duijn, *Er wasch eens...* (Tilburg 1983) 47-68
- Oakley, A., *Het werk van de huisvrouw. Een blinde vlek van de sociologie* (Amsterdam 1977)
- Oldenziel, R. en C. Bouw eds, *Schoon genoeg. Huisvrouwen en huishoudtechnologie 1898-1998* (Nijmegen 1998)
- Oldenziel, R. en K. Zachman eds, *Kitchen politics. Americanization, technological transfer and the reconstruction of Europe* (publicatie in voorbereiding).
- Oldenziel, R., 'Huishouden' in J.W. Schot e.a., *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw IV* (Zutphen 2001) 11-151
- Oorschot, J.M.P. van, *Het wassende water van Morgenlicht. Familiebedrijf in drie generaties gemeten, 1934-1994* (Hapert 1994)
- Orland, B., 'Waschen, spulen, schleudern, trocknen vereint in einder Maschine' in E. Helming en B. Scheffran, *Die Große Wäsche* (Keulen 1988)
- Orland, B., *Wäsche waschen. Technik- und Socialgeschichte der häuslichen Wäschepflege* (Reinbek bei Hamburg 1991)
- Otterloo, A. van, 'Voedzaam, smakelijk en gezond. Kookleraressen en pogingen tot verbetering van eetgewoonten tussen 1880 en 1940', *Sociologisch tijdschrift* 12, no. 3 (1985) 495-542
- Otterloo, A. van, *Eten en eetlust in Nederland 1840-1990. Een historisch-sociologische studie* (Amsterdam 1990)
- Otterloo, A. van, 'Voeding' in J.W. Schot e.a., *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw III* (Zutphen 2000) 235-374
- Ours, J.C. van, *Gezinsconsumptie in Nederland 1951-1980* (Meppel 1986)
- Overbeeke, P. van, 'Koken op gas of elektriciteit. Een strijd om de huisvrouw' in R. Oldenziel en C. Bouw eds, *Schoon genoeg. Huisvrouwen en huishoudtechnologie 1898-1998* (Nijmegen 1998) 127-158
- Overbeeke, P. van, *Kachels, geisers en fornuizen. Keuzeprocessen en energieverbruik in Nederlandse huishoudens 1920-1975* (Hilversum 2001)
- Parr, J., 'What makes washday less blue? Gender, nation, and technology choice in postwar Canada', *Technology and Culture* 38, no. 1 (1997) 153-186
- Parr, J., *Domestic goods. The material, the moral, and the economic in the postwar years* (Toronto 1999)
- Perrot, M., 'La ménagère dans l'espace Parisien au XIXe siècle', *Les annales de la recherche urbaine* 9. no. 3 (1980) 3-22
- Philips Nederland N.V., *De Nederlandse huisvrouw* (Eindhoven 1966)
- Plettenburg, H.W.M., *De blekerij uit Overveen* (Arnhem 1963)
- Ploeg, J.P. v.d. *Rapport over gemeenschappelijke wasgelegenheden* (Den Haag 1949)
- Poels, J., *'Een glimlach op waschdag'. Reclame als historische bron. Een onderzoek naar het beeld van de Nederlandse huisvrouw in de reclame, 1930-1939* (ongepubliceerde doctoraalscriptie, Erasmus Universiteit Rotterdam 1994)
- Poelstra, J., *Luiden van een andere beweging. Huishoudelijke arbeid in Nederland 1840-1920* (Amsterdam 1996)
- Posthumus, C., 'Smit, Wilhelmina Carolina Benjamina' in *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging* 5 (Amsterdam 1992) 266-271
- Pott-Buter H. en K. Tijdens eds, *Vrouwen. Leven en werk in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1998)
- Povée, H., *De eeuw van Blokker. Honderd jaar huishoudbranche in Nederland* (Bussum 1996)
- Regt, A. de, 'Arbeidersgezinnen en industrialisatie. Ontwikkelingen in Nederland 1880-1918', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 4, no. 1 (1977) 3-27

- Regt, A. de, 'Repliek', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 7, no. 4 (1980) 524-532
- Regt, A. de, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940. Een historisch-sociologische studie* (Meppel 1984)
- Scheffran, B., 'Wohnküche, Waschküche und Waschhaus' in E. Helming e.a., *Die große Wäsche* (Keulen 1988)
- Schot, J.W., 'Transport' in J.W. Schot e.a. *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw V* (Zutphen 2002) 13-149
- Rijk, T. de., *Het elektrische huis. Vormgeving en acceptatie van elektrische huishoudelijke apparaten in Nederland* (Rotterdam 1998)
- Rijk, T. de, 'Efficiency en hygiëne. Principes voor de modernisering van het huishouden' in N. de Vreeze ed., *6,5 miljoen woningen* (Rotterdam 2001) 39-59
- Rol, P., 'Berdenis van Berlekom, Mathilde' in *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging* 2 (Amsterdam 1987), 10-14.
- Rooy, P. de, 'Het zwaarste beroep. Succes en falen van het huishoudonderwijs in Nederland, 1875-1940', *Sociologisch tijdschrift* 12, no. 2 (1985) 207-248
- Sambrook, P., *Laundry bygones* (Aylesbury 1983)
- Schatzberg, E., 'Ideology and technological change. The decline of the wooden airplane in the United States, 1920-1945', *Technology and Culture* 35, no. 1 (1994) 34-69
- Schot, J.W., 'Transport' in J.W. Schot e.a., *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw V* (Zutphen 2002)
- Schot, J.W. e.a., 'Techniek en modernisering' in J.W. Schot e.a., *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw VII* (Zutphen 2003) 13-39
- Schwartz Cowan, R., 'A case study of technological and social change. The washing machine and the working wife' in M. Harsman en L.W. Banner, *Clio's consciousness raised. New perspectives on the history of women* (New York 1974)
- Schwartz Cowan, R., 'Two washes in the morning and a bridge party at night. The American housewife between the wars', *Women's Studies* 3, no. 2 (1976) 147-172
- Schwartz Cowan, R., *More work for mother. The ironies of household technology from the open hearth to the microwave* (New York 1983)
- Schwartz Cowan, R., 'How the refrigerator got its hum' in D. Mackenzie en J. Wajcman, *The social shaping of technology. How the refrigerator got its hum* (Milton Keynes 1985)
- Schwartz Cowan, R., 'The industrial revolution in the home' in D. Mackenzie en J. Wajcman, *The social shaping of technology. How the refrigerator got its hum* (Milton Keynes 1985)
- Schwartz Cowan, R., 'The consumption junction. A proposal for research strategies in the sociology of technology' in W.E. Bijker e.a., *The social construction of technological systems. New directions in the sociology and history of technology* (Cambridge Mass. 1987) 261-280.
- Schweizer, K., 'Een wasprogramma van een week', *Alledaagse dingen. Tijdschrift van het Nederlands Centrum voor Volkscultuur* 2, no. 1 (1993) 2-11
- Silberzahn-Jandt, G., *Waschmaschinen. Zum Wandel von Frauenarbeit im Haushalt* (Marburg 1991)
- Silberzahn-Jandt, G., 'Entkörperlichung der Wascharbeit. Veränderungen des Wäschewaschens mit der Automatisierung der Haushalte' in M. Wiese, *Der industrialisierte Mensch* (Münster 1993)
- Staal, P.E. *Automobilisme in Nederland. Een geschiedenis van gebruik, misbruik en nut* (Zutphen 2003)
- Stage, S. en V.B. Vincenti eds, *Rethinking home economics. Women and the history of a profession* (Ithaca 1997)
- Staudenmaier, J., *Technology's storytellers. Reweaving the human fabric* (Cambridge MA 1985)

- Staudenmaier, J., 'Rationality, agency, contingency: recent trends in the history of technology', *Reviews in American History* 30, no. 1 (maart 2002) 168-181
- Stokvis, P., *Huishouden, huwelijk en gezin. Huiselijk leven in de 20^e eeuw* (Rotterdam 2002)
- Tettero, J. 'De werkers' in K. Kersten en A. van Duijn, *Er wasch eens...* (Tilburg 1983) 75-92
- Tettero, J., *Waschperikelen* (1995)
- Trienekens, G., *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening 1940-1945* (Utrecht 1985)
- Uitdenbogerd, D.E., e.a., *De (on)mogelijkheden om binnen de huishoudvoering milieuvriendelijker te zijn. De eerste resultaten van de survey* (ongepubliceerd onderzoeksrapport Landbouwuniversiteit Wageningen 1999).
- Uittenbroek, E.P., *Wasgewoonteonderzoek 1981* (Rapport Unilever Rotterdam 1981)
- Unilever, *Voornaamste resultaten algemeen onderzoek wasgewoonten* (Rotterdam 1951)
- Verbong, G.P.J., 'Energie' in J.W. Schot e.a., *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw II* (Zutphen 2000) 113-267
- Verhoeven, A.J., *Ontstaan, ontwikkeling en verspreiding van de textielonderhoudsetikettering met symboolaanduidingen* (Delft 1983)
- Vorstenbosch, J., *Twaalf huishoudelijke apparaten. Filosofische bespiegelingen* (Amsterdam 2000)
- Vroon, U., *Stoomwasserij en kalkbranderij* (Bussum 1983)
- Wajcman, J., *Feminism confronts technology* (Cambridge 1991)
- Weber, H., 'Kluge Frauen lassen für sich arbeiten!' Werbung für Waschmaschinen von 1950-1995', *Technikgeschichte* 65, no. 1 (1998) 27-56
- Wilke, M., 'Kenniss en kunde. Handboeken voor huisvrouwen' in Oldenziel en Bouw, *Schoon genoeg. Huisvrouwen en huishoudtechnologie 1898-1998* (Nijmegen 1998) 59-90
- Wit, O. de e.a., 'Ausgehandelter Konsum'. Die Verbreitung der moderne Küche, des kofferradios und des Snack Food in den Niederlanden', *Technikgeschichte* 68, no. 2 (2001) 133-155
- Wit, O. de en A.A. de la Bruheze, 'Bedrijfsmatige bemiddeling. Philips en Unilever en de marketing van radio's, televisies en snacks in Nederland in de twintigste eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 28, no. 3 (2002) 347-372
- Withuis, J., *De jurk van de kosmonaute. Over politiek, cultuur en psyche* (Amsterdam 1995)
- Zmroczek, C., 'Dirty linen. Women, class, and washing machines, 1920s-1960s', *Women's Studies Int. Forum* 15, no. 2 (1992) 173-185

Summary

Laundry struggle. A history of technology of laundry customs in the Netherlands 1890-1968

The way Dutch women washed their family's linen changed dramatically in the 20th century. Wash day on Monday vanished, as did washerwomen, the use of Sunlight Soap and definitions like 'the main wash'. Washing used to be a household chore exclusively done by lower middle class women, working class women, domestic servants and farmers' wives. Wealthy and upper middle class women used to delegate this labour intensive household work to domestic servants or businesses. During the course of the twentieth century, more and more often, these women took on the job themselves. By the end of the 1950s all 'ladies' had turned into housewives doing the household work themselves, as had their former servants, Dutch historian Jannie Poelstra has argued. Parallel to this dramatic leveling of the organization of domestic labour, a technological revolution took place in the household. Homes were connected to water, gas and electricity networks. A variety of household appliances entered the home. Their presence seems to be the obvious result of continuous technological development and increasing wealth. The fully automatic washing machine is one of those machines we seem unable to do without. Making one of the toughest domestic tasks less strenuous, its success seems to have come naturally. But it was not until the 1970s that most Dutch families owned such an automatic washer. It was with much simpler and less labour saving washing machines that women started washing at home. At the time their popularity took off, there were still serious alternatives, like commercial or public laundries and launderettes. Looking more closely at its history, the success of the washing machine is less obvious than it seems. What then gave the washing machine its success? And what is the relationship between the acceptance of the washing machine and the revolutionary changes in doing household labour? Did new technology initiate these dramatic changes?

Inspired by Ruth Schwartz Cowan's concept of the consumption junction, this book discusses these questions focusing on the users of laundry technology and their representatives in women's and consumer organizations. It describes the changes in laundry practices in their historic contexts and analyses the social and cultural acceptance of new laundry technology. Without doubt technological developments in the area of laundry technology, fabrics and detergents partly shaped these changes. This book argues however, that it is wrong to follow deterministic thought, and imply that the spectacular changes in wash customs were a direct consequence of those technological developments. It aims to show how changes in society and technological development mutually shape each other.

The first washing machines for domestic use entered the Dutch market at the turn of the century. These machines were simple wooden tubs with a hand driven washer. The user pulled and pushed a handle to move the washer that made the linen go through the soapy water. The mechanical washers relieved women of the hard and dirty work of washing the pieces one by one in hot water by hand, or on a wash board. But they didn't do much more than that. Wash day remained a long day full of hardship and intense labour. These washing machines were not very popular and even when they were equipped with an electric motor in the 1920s, still not many Dutch women wanted to buy them. In the interwar period, upper class and upper middle class women bought electric hoovers, irons and radios. The lower classes soon followed. However, the upper classes hardly took any notice of washing machines. And they had good reasons for that. Washing was a very demanding and dirty job, not a suitable job for women of the upper classes. These women delegated the work to servants, washerwomen or commercial laundrymen. They had no use for washing machines. Neither did the new middle class that developed at the beginning of the century. These middle class families would have loved to live like the wealthy families, but could not afford the expensive life style. Like the wealthy women, the new middle class women did not work to contribute to the family's income. But in contrast to the former, these women did do a lot of the domestic chores themselves. But not the washing. They too sent the family's linen to washerwomen and in increasing numbers to commercial laundrymen. Washing at home was not an option for these women, not even with a washing machine.

This research brought to light that during the first half of the 20th century, all public debates concerning washing were about the laundry industry, and not washing machines. The arguments in these debates indicate that notions about household work lie at the basis of this preference for the laundry industry. From the end of the 19th century onwards, commercial

laundries transformed at a rapid pace from small labour intensive businesses into large scale capital intensive factories, equipped with steam engines and modern technology. These new modern businesses appealed to feminists, like Wilhelmina Drucker, and social democrats, like Mathilde Wibaut. They wanted these laundry services to become available to working class women, to put an end to the hard labour of washing and the unhygienic settings in which these women had to wash. But more importantly, they intended to liberate these women from time and labour consuming domestic tasks, so they could get paid jobs and participate in society on an equal footing to men. Ideas on the social position of married women and the value ascribed to their labour directed the feminists' and socialists' choice in laundry technology.

The Dutch cooperative movement is often associated with these feminist and socialist initiatives to help working class women. This subject is well described by Dutch historians in the seventies and eighties. The social movement for collectivization of domestic labour, however, was broader than this. The Dutch Association of Housewives (1912), a successful progressive organization with members of different ideological backgrounds, had the goal to lighten the burden of household labour for mainly middle class women. Its initiators were inspired by the international cooperative movement and experimented for example with cooperative kitchens. They were as impressed by the modern commercial laundries as the more radical feminists and socialists had been. Through its weekly magazine, the Dutch Housewives' Association informed its members about all domestic issues. In the case of the wash the organization was very clear - dirty linen ought to be sent to laundrymen. They rarely discussed new developments concerning washing at home, but did inform about commercial laundries on a regular basis. In the interwar period they strongly advocated laundry services. Washing at home did not fit into their ideal of rational housekeeping. It involved hard work, Dutch homes lacked basic facilities like a washroom and hot water supply, not to mention a place to dry the clean linen. In the association's ideology of rational housekeeping, women were experts in the organization of their domestic labour. They worked hard in their homes, but did not do the work themselves that would make them a household drudge. In this ideology, time and energy saved by using a laundry should not provide women the opportunity to take on a job outside the homes, like the radical feminists and socialists had intended for working class women. Middle class women should use this time saved to show interest in their children or to read and study to become more interesting partners to their husbands. Ideas on household labour again directed the choice in laundry customs. The Association cooperated with the laundry industry to help improve the service and convince

their members of the advantages laundries provided. Before World War II the mediating organizations' support for the laundry industry was so broadly based, that even teachers in home economics, who educated women to do household work properly at home, predicted that it was just a matter of time and money before all women would start using laundry services.

The washing machine had no chance of getting even close to a breakthrough in the first half of the twentieth century. This book points out that, in contrast to other household appliances, these simple wooden washers were no luxury items. The simple washers were only wanted by women who washed at home, mainly lower middle class and working class women. For these women wash boilers, or coppers, were a very cheap and adequate alternative to the expensive electric washers. These alternatives prevented washing machines from becoming popular in the interwar period. Still there were families who bought one. It is very interesting to see that among the buyers of washing machines, farmers' wives and shopkeepers' wives were overrepresented. These women divided their time and labour between domestic chores and the family businesses. The time and energy they saved by using the washer, they could put to good use in the farm or the shop. They valued their labour differently compared with for example working class women, who used their labour mainly to save and not to earn money. It was not until the late 1930s that more women started to show an interest in electric washers. Even before the German army invaded the Netherlands in 1940, the lack of soap, energy, clothes and servants forced women to change their customs. Stimulated by local governments, the number of women who chose to send their wash to commercial laundries increased. The occupying forces continued the system of regulated distribution of goods the Dutch government had set up in the 1930s, and had implemented before the German occupation began. This distribution system gave priority to businesses and industry. The laundry industry was ascribed more soap than families and for some time could more or less keep their businesses going as usual. They also had research institutes working for them to find substitutes for soap and consultants to inform laundrymen about new laundry processes. By 1942 the women's associations, who informed their members about the safest or best way to wash, had dissolved either because of pressure from the occupying forces or out of fear of becoming an instrument of the German occupiers. During the war scarcity increasingly became a problem. After three years of war, women could hardly find any soap or soap surrogate to wash their old and worn out clothes with. When it comes to washing, the war meant a discontinuity of Dutch laundry customs.

Since women who had washed at home before started using laundry services, World War II could have worked as a catalyst for the laundry industry. But after the war, there was no real breakthrough. Although the percentage of families that sent their linen to commercial laundries remained slightly higher than in the pre-war years, more and more women started washing at home from 1950 onwards. Even middle class women now took on the job themselves. For this work they bought a washing machine, not the old fashioned wooden machines, but modern electric metal washers. Almost 60 years after the introduction of the washing machine, it finally became a success. Historians have explained that lower prices, improved technology and increasing income of Dutch families triggered the sudden popularity of electric washers in the 1950s. These historians fail to mention that the popular metal electric washers in the 1950s did not differ that much from the wooden electric washers from 15 years earlier. Furthermore, women who bought or rented these machines had to use them in a home that had no facilities for washing. Following pre-war public discussions, architects and project developers had expected that middle class women would be sending their wash to laundrymen. Because of this, they did not create suitable wash rooms in the large scale post-war housing developments. Women had to use the machines in the bathroom, the kitchen or the garden, the only place where the unavoidable mess didn't really matter. The cheap wash copper was still available as an alternative and so were the more expensive laundry services. Why then, did this simple washer after so many years did become a success?

The popularity of the electric washer took off in the second half of the 1950s. Between 1950 and 1970 Dutch families' income increased considerably. Women could have decided to use this money to get rid of wash day altogether and start sending their linen to commercial laundrymen. Instead they bought washing machines and thus chose to spend a lot of time and energy on a job that before the war middle class women could not imagine doing themselves. They sent the main wash to laundries and washed the rest at home. They owned more fine fabrics and coloured wash and more often clothes were made of synthetic fibers. They preferred to wash those at home. Working class women washed at home as before, but, like the upper classes, an increasing number of them started using electric washers and spin dryers to help them do the hard work.

The variety in women's wash customs decreased. This leveling coincided with a change in Dutch society from a rather rigid class-ridden society into a more egalitarian one. The contrasts between the classes might have become less pronounced, but this was not true for the contrasts between the sexes. Rhetoric during the post-war reconstruction of the Netherlands and government policies during the 1950s and 1960s made the breadwinner's

model more coercive than ever. For women, being a professional or taking on a job to contribute to the family's income was not done. Women could and had to be proud of their work for their families inside their homes. The higher status for domestic labour that resulted from this ideology - made it easier for higher class women to do the work. The work, even washing, became respectable. Electric appliances helped to bring about this change. Like before the war, electric washers were not very cheap and didn't save much time or labour. Furthermore, the lack of infrastructure in Dutch homes complicated their use. This book argues that the shining new machines were not popular because of their low price, or their technical advantages over the pre-war wooden machines. It was the new modern, fresh image that the metal electric washers incorporated, that gave them their appeal. Because of their appearance, the wooden washers had never become more than a tool associated with work. The modern machines were ascribed the much higher status of time- and labour saving appliances like electric hoovers and steam irons. In contrast to the old wooden models, the smooth metal machines looked great in the new modern Dutch kitchens. The electric washers contributed to the reevaluation of household work. The prestige of the machine helped a higher social class of women to accept the previously low status labour of washing. These machines disguised the fact that the users still had to put a lot of time and energy into washing. The machine thus fitted well into the coercive housewife ideology in the 1950s. Middle class women bought electric washers to make the job of washing an acceptable one. The machine gave them status as well as the satisfaction of washing the family's linen. The new ideology of household work triggered the success of electric washers. At the same time the modern washers helped women shape this ideology. Ideology and technology thus mutually shaped each other.

In the rare cases that women appear in the history of technology, they are often represented as passive consumers of technology invented and made by men. By analysing an everyday technical practice like washing, this book aims to convince that women as users and as user-representatives participate in technological development. It shows that consuming technology involves action. Consuming means choosing between competing technologies, thus guiding technological development. Furthermore, in using technology, users produce. A user of a laundry service or a washing machine produces clean linen. By choosing a technology and using it, she also produces a part of her identity, of who she is. In this research this process is shaped by meanings ascribed to household work and value given to women's labour. At the same time, the use of technology shapes and reproduces these values and meanings.

Consuming is described as a complex process, in which women take up an active role. In this research women are also actors in the role of mediators between users and producers. Organized in women's associations, social movements, professions and after the Second World War increasingly in the pay of businesses, these women negotiated technological development. They tested new products, informed the women they represented, and informed producers of the consumers' wishes. The development of the informative wash-label in clothing counts as an important innovation, initiated and developed by the mediating organization, the Dutch Household Council. This tag helped women to cope with the flood of new fabrics that they had had to deal with since the 1950s. The label became an international success. This research also discovered a female inventor, Dr ir Henriette de Wijs, whose innovative research on a soapless washing process in 1939 has been played down in the history of the Dutch laundry industry. This book thus presents women as actors on different levels of technological development.

Over de auteur

Carianne van Dorst (1970) studeerde in 1997 cum laude af bij de vakgroep Culturele Antropologie/Niet Westerse Sociologie aan de Universiteit van Amsterdam. Na haar studie werkte zij als redactielid en later als bestuurslid voor *Doen*, het tijdschrift over werk en werkloosheid in Amsterdam. Van 1998 tot 2000 was zij bursaal aan het Belle van Zuylen Instituut aan de Universiteit van Amsterdam. Zij deed er onderzoek ten dienste van het interdisciplinaire project Techniek in Nederland in de twintigste eeuw van de Stichting Historie der Techniek en was redactielid van de nieuwsbrief van de Vereniging voor Gender en Technologie. In 2000 werd zij AIO bij de sectie Techniekgeschiedenis aan de Technische Universiteit Eindhoven, waar zij in 2007 haar dissertatie *Tobben met de was*, een onderzoek naar de geschiedenis van het wassen, voltooide. Vanaf 2004 combineerde zij het werk aan haar promotieonderzoek met cultuur-historisch onderzoek in opdracht van musea. De rode draad in haar werk is haar fascinatie voor de manier waarop mensen vorm geven aan hun dagelijks leven en de 'kleine geschiedenissen' van Nederland.